

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

U 1226

BY

STBO

W

12

179

u 1226

Slovenská knižovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186281095

3186281095

УКРАИНСТВО

на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною

95081

Написаєъ

И. БАШТОВЫЙ

Передрукъ зъ „Дѣла“

У ЛЬВОВѢ 1891.

Зъ друкарнѣ товариства имени Шевченка
подо зарядомъ К. Беднарского.

I.

Література, по своїй вдачі, є р'вчъ мѣсцева; наука — космополітична.

Джонъ Уільямъ Дреперъ.

Въ „Вѣстнику Европы“ въ книжцѣ за мѣсяць вересень 1890 р. шановный д. Пыпинъ, вѣдомый велико-рускій вчений, напечатавъ свою статью: „Особая русская литература“. Ся статья написана нимъ зъ причини виданя шановнои працѣ професора руско-украинскои літературы въ львѣвскому університетѣ д. Омеляна Огоновского: „Исторія рускои [мало-рускои, украинскои] літературы“. Ся „Исторія рускои літературы“ вже кѣлька рокѣвъ печаталась въ галицкому журналѣ „Зоря“, а теперъ авторъ выдавъ ѣвъ окрепными чималыми книжками: першій томъ напечатанный въ 1887 р., другій въ 1889 р., а ще повиненъ незабаромъ появились и третій томъ. „Исторія рускои літературы“ д. Огоновского є перша исторія руско-украинскои літературы зовсѣмъ повна й систематично та науково упорядкована. Д. Огоновскій почавъ ѣвъ вѣдѣ найдавнѣйшихъ часѣвъ, зъ періоду візантійского: зъ Нестора лѣтописця, зъ „Слова о полку Игоревѣ“ и т.

д., и допровадивъ ѣѣ до останнихъ найновѣйшихъ часбѣвъ. Ся дуже шановна й наукова праця не могла не звернути на себе уваги вченого свѣта. И въ Петербургѣ примѣтивъ ѣѣ д. Пыпинъ, и, якъ самъ вчений чоловѣкъ, авторъ „Исторіи славянскихъ литературъ“, му-сѣвъ звернути на неѣ увагу и дати свое оцѣнованя.

Шановный д. Пыпинъ написавъ свое оцѣнованя не якъ вчену критику, а бѣльше якъ публицистичну статью. Критики й оцѣнованя працѣ д. Огоновского тамъ дуже мало. За те-жѣ багато д. Пыпинъ розводить ся про сучасне украинофѣльство, про погляды д. Огоновского на формованя велико-русской расы и врештѣ робить замахъ на обмежуваня границъ и обсягу самой теперѣшней сучасной и, само по собѣ, будущей украинской литературы. Вѣнъ невдоволеный, навѣтъ роздратованый працею д. Огоновского и його поглядами. Вѣнъ пише спѣтання, видно, що кидавъ свои погляды зъ-обпалу и выявивъ свой останній досѣ не выявляемый доволѣ выразно поглядъ на нову украинску литературу, на ѣѣ обсягъ та ѣѣ границѣ, ѣѣ культурну роль и просвѣтну вартѣсть. Погляды выйшли зовсѣмъ однобѣчны, бѣльше политично-публицистичны, нѣжѣ широко й правдиво литературный й науковый. Выйшла не критика, а публицистика: выйшло давне змаганя „двохъ русскихъ народностей“. Про се то мы маемо поговорити въ своему начерковѣ.

Д. Пыпинъ давъ заголовокъ свойѣ статьѣ: „Особая русская литература“. Сей одинъ

заголовокъ вже недобре намъ вѣщує: вѣнъ показує, що утворѣ О. Огоновского чимсь йому не подобаєть ся. Печатаючи въ „Вѣстнику Европы“ [за 1888 рѣкъ, за листопадъ мѣсяць] свою замѣтку про збѣрникъ творѣвъ галицко-го письменника старого москвофільского напрямку Іеронима Анонима, д. Пыпинъ такъ само давъ схожій заголовокъ для своєї статѣ: „Особый русскій языкъ“. Мова повѣстей І. Анонима не сподобала ся д. Пыпинови: вѣнъ вѣ обганивъ, та й було за вѣ-що. Се та третя руска мова, яку выгадала стара партія въ Галичинѣ и якою й доси тамъ пише редакція галицкои часописи „Червоная Русь“. Ся чудернацка мова є мѣшанина украинскои мовы зъ велико-рускими словами и навѣть цѣлыми фразами, зъ додаткомъ чогось чудного, покрученого, выгаданого самою редакцією. „Червоная Русь“ вживає, на прикладъ, такі мѣшаніи зъ двохъ языкѣвъ дивовижні слова, якъ: *нѣсколько-надцять* [по украински — „кѣлька-надцять“, по велико-руски „нѣсколько“]. Вживає вона велико-рускі слова зовсѣмъ въ ничому розумѣню слѣвъ, вѣдъ чого не выходить въ фразахъ нѣякого людского мѣзку. Чи по доброй воли, чи по наказу й приказу, ся газета має на думцѣ покалѣчити рѣдну мову на користь инчои, помаленьку проказуючи велико-рускій языкъ въ Галичинѣ и готуючи грунтъ для „обрусенія“ Галичины. Сією мовою говорить въ Галичинѣ зъ пѣвтора чоловѣка, пише зъ пѣвтретя, и мы маємо щире пересвѣдченя, що й сама редакція „Червоной Руси“ нѣколи не говорить сією калѣчю а тѣльки пише... Д.

Пыпинъ назвавъ сю мову и мову І. Анонима якимсь воляпюкомъ и вывѣвъ такій поглядъ, що стара партія въ Галичинѣ повинна писати народньою мовою. Въ кѣнци своєї статѣ д. Пыпинъ говорить: „Можна бажати, щобъ вона писала русскимъ літературнымъ языкомъ [се-бъ то велико-рускимъ], а коли сього не можна, то нехай вона пише своимъ народнимъ языкомъ.“ На вѣ-що давати раду старѣйшій партіи писати велико-рускою мовою, коли у Галичанъ є своя народня мова? — спытаємо мы вѣдъ себе. Сї слова д. Пыпина, сей маленькій діссонансъ траплявъ ся неразъ въ його статяхъ, написаныхъ зъ причини літературного украинского пытаня. Вѣнъ все було починає пити за здорова, а, скѣнчивши, заведе якомсь неначе на „Со святыми упокой“...

Такій діссонансъ задзвенѣвъ и въ статѣ д. Пыпина про утвѣръ д. О. Огоновского, але тутъ вѣнъ задзвенѣвъ чутнѣйше й виразнѣйше, хочъ и тутъ д. Пыпинъ якомсь прикрываєть ся часомъ тымъ, що не выставляєть ся такъ смѣливо, якъ выставляють ся зъ своими думками зъ безсоромною наглѣстью славянофїлы, н. пр. Аксаковъ, Самаринъ и инчі. Вѣнъ часомъ говорить загально, часомъ змовчує, не договорює до кѣнца, не робить рѣзкихъ виводѣвъ, якї робили велико-рускї часописи прямого славянофїльского, ворожого для украинской літературы, напрямку. Зъ причини сїєї статѣ д. Пыпина мы при сѣй нагодѣ поговоримо взагалѣ и про ту тяганину, яка скоилась и конить ся мѣжь велико-рускими кон-

сервативними елементами и нашимъ літературнымъ украинствомъ.

Д. Пыпинъ починає свою статью коротенькимъ начеркомъ исторіи вѣдродженя въ Галичинѣ національной самосвѣдомости та літературного національного руху. Въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ въ Галичинѣ — каже д. Пыпинъ — выникло пытаня, на якѣй мовѣ треба писати поетичнѣ та вченѣ твори. Се національне вѣдродженя почало ся тодѣ пѣдъ впливомъ тодѣшнього славянского руху и зачало ся въ маленькому кружку Русинѣвъ, за приводомъ трѣохъ головныхъ дѣячѣвъ: Маркіяна Шашкевича, Головацкого та Вагилевича. Головнымъ мотивомъ сього руху бувъ расовый ентузіастичный романтизмъ, котрый тодѣ панувавъ середъ захѣдныхъ и по-троху середъ пѣвденныхъ Славянъ. Тодѣ Колларъ проповѣдувавъ славянску єднѣсть, котру вѣнъ выспѣвувавъ въ своѣй значнѣй, але сухой поемѣ „Дочѣ Слavy“. Тодѣ розвивалась чєска література: Шафарикъ выдавъ свои „Древности“ та „Етнографію“. Ще передъ тымъ були знайденѣ давнѣй орігінальнѣ твори чєскои поезіи: „Судъ Любуши“ та „Краледворскѣй рукописъ“. Політичне вызвольня Сербѣвъ дало надѣю на вызвольня й инчихъ Славянъ. Почавъ ся звѣсний панславистичный рухъ въ Австріи.

При такихъ тогочасныхъ обставинахъ выникла идея національного вѣдродженя и въ галицєихъ Русинѣвъ. Вони почали шукати собѣ расовой рѣднѣ, на котру можна-бѣ було опертись, зъ котрою можна-бѣ було зѣднатись. Такою расовою рѣднею для нихъ бувъ

русскій [велико-русскій] народъ. Коли въ тодѣшньому славянскому панславизму було багато неясного, було багато плутанины, то такъ воно було и въ галицкихъ Русинѣвъ. Усѣ славянскій панслависты знали двохъ-трьохъ російськихъ панславистѣвъ и по нихъ думали-гадали про усю Россію... Вони думали, що про Славянъ думає и за нихъ стане уся Россія, рядъ, суспѣльство, и навѣть народъ, и на се покладали свои великія надѣѣ. Галицко-русскій патріоты тодѣ думали, що въ Россіи пишуть тымъ книжnymъ языкомъ, якимъ писали ще въ XVIII. вѣцѣ и якій вони знали черезъ традицію своихъ церковныхъ книжокъ... Вони заговорили про єднѣсть и однаковѣсть свого галицкого народа зъ Великороссією вѣдъ Карпатъ до Камчатки... Черезъ се швидко мѣжъ галицкими патріотами вийшовъ роздѣлъ. Выдѣлилась партія, котра стала не на такому широкому національному ґрунтѣ, и заговорила про національну и літературну єднѣсть зъ Україною російскою. Дѣло вийшло вѣдъ того, що галицкія Русины встигли познайомитись зъ становищемъ літературного дѣла въ Россіи и досвѣдчились, що сучасна найновѣйша велико-русска література багато въ де-чому для нихъ чужа: вона обписує и обмальовує суспѣльнѣсть, вроду и вдачу людей, котра для нихъ зовсѣмъ незрозумѣла, — довѣдались вони, що московска література промовляє до нихъ мовою такою вѣдмѣнною вѣдъ ихъ книжньої мовы, що вона для нихъ була просто незрозумѣла...

Такъ з'явилось въ Галичинѣ двѣ партіи

що-до літературнихъ и національнихъ інтересівъ. Нова партія нарѣкала на стару панславістичну, що вона не дбає про народні маси, и встоювала за потрібність літератури на народній мовѣ. Натурально, що ся партія пристала до українського руху, до українофільства въ Россіи.

Далѣ д. Пыпинъ говорить про україноство въ Россіи и виявляє до сього національно-народного напрямку свою велику прихильність. Мы подаємо сей уривокъ зъ статѣи д. Пыпина до словечка:

„Сї останні вѣдносини до україноства въ Россіи — каже д. Пыпинъ — мали не мали впливъ на укладъ найновѣйшої галицко-русской літератури и въ деякихъ випадкахъ впливали не нормально [Чому такъ? Намъ здасть ся — зовсѣмъ нормально] зъ причини ненормального становища українофільства въ російській суспільности и въ пресѣ. Намъ неразъ доводилось говорити про становище українофільства въ Россіи, — каже далѣ д. Пыпинъ. — Не повторяючи попереднихъ вьяснѣнь, доторкнемось тѣльки тутъ до нього, якъ воно становить ся до галицко-русской літератури. Вѣдома рѣчь, що на українофільство накинута обвинуваченя въ шкодливому суспільному та літературному сепаратизмѣ.*) Се винуваня

*) Словомъ „сепаратизмъ“ кинувъ на україноство въ-перше одескій жидѣвскій органъ „Сіонъ“ въ 1860-ыхъ рокахъ, коли почавъ ся літературный рухъ по Украинѣ за часѣвъ „Основы“. Жиды тѣльки недавно выкинули молитву

завсѣды здавалось намъ безъ мѣры приобль-
шенымъ. Джерело украинофільства було те
саме, котре въ пливѣ теперѣшнього столѣтя
утворило скрѣзь у всѣхъ краяхъ загальне за-
цѣвляеня народомъ, выкликало потягъ до вы-
учуваня його побуту, мовы, поданя, выклика-
ло потягъ до служеня на його розумову, мо-
ральну та матерiальну користь: выкликало
бажання пѣднести свѣдомѣсть його и разомъ

въ своихъ синагогахъ про Гайдамаччину, про
спасѣня ихъ вѣдъ Богдана Хмельницкого, Гонты,
Залѣзняка та Гайдамачини. Вони певно и теперь
зрозумѣли сьогочасный національный рухъ на
Украинѣ якъ Козаччину чи Гайдамаччину, що го-
това кинутись на жидѣвъ, мабуть мѣркуючи, що
смакъ рѣзати й выганяти жидѣвъ уже лежить
въ самѣй натурѣ Украинця. Вони забули, що за
старой Польщѣ причина тiей рѣзанины була не
въ козакахъ та гайдамакахъ, а въ нихъ самыхъ.
Жида тодѣ стали посесорами та панами, на нихъ
народъ робивъ панщину, якъ польскимъ панамъ,
вони, по державному праву пана, мали въ своихъ
рукахъ церкви, держали въ себе церковный ключѣ.
А якъ козаки й народъ встали проти польскихъ па-
нѣвъ, то жида мусѣли дѣлити зъ ними долю,
та ще до того вони були й шпiонами, выказували
польскимъ урядникамъ на украинскихъ повстан-
цѣвъ. Катковъ въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“
такъ само лякавъ росiйскiй рядъ сепаратизмомъ
Украины, якъ самъ нетолерантный чоловѣкъ и
„обруситель“, та ще й маючи на думцѣ „обру-
сенiе“ Украины. — вѣнъ въ тi часы просто цѣку-
вавъ насъ. — [Прим. Авт.]

зъ тымъ бажаня покористуватись для свого національного житя тыми моральными та поетичными елементами, щó заховані въ масахъ и зъ котрыхъ складаеть ся основа національности. > Се те джерело, котре утворило такій незвычайный и заслуговуючій на спѣвчутя рухъ, якъ ставше въ плывѣ нашего столѣтя и трохи навѣтъ на нашихъ очахъ вѣдродженя славянскихъ народностей, котре причинило ся до высокого морального пѣднѣтку цѣлыхъ народѣвъ, щѣ пробували до того часу въ несвѣдомому и пригнобленому становищи. Се те джерело, котре въ самѣй Россіи утворило увесь найновѣйшій высокій змѣсть руской суспѣльности, повный дбаня про моральный и матеріальный пѣднѣтокъ народа, якъ основы усѣи націи [вызвѣлъ крепакѣвъ, велика література присвячена выучуваню народнього житя зъ усѣхъ бокѣвъ]. Нарештѣ се те джерело, котре въ житю европейскому утворяє въ найновѣйшіи часы такій самый, сказати-бѣ, народницкій потягъ до выучуваня народньої старовины и до літературной реставраціи мѣсцевыхъ мовъ, якъ найновѣйша провансальска література въ Франціи, якъ выникаюча література нѣмецкихъ мовъ, якъ незвычайне найнедавнѣйше розповсюдненя фольклоризму въ усѣхъ безъ выимку народѣвъ Захѣдньої Европы, и навѣтъ у Французѣвъ, котріи зъ давнихъ давѣнъ наибѣльше були примѣтнѣй гордовитымъ нехтованьемъ простымъ народомъ. Не инчій зачатокъ мало й наше украинофільство. Взавши головнѣй пункты його проявку, мы бачимо, щѣ вони припадають до паралельныхъ фактѣвъ

въ самѣй велико-рускѣй літературѣ. Въ кѣнци
 минулаго вѣку перші творы Котляревского
 припадають въ часы народницькихъ интересѣвъ
 Аблесимова, Чулкова, Новикова, Радищева.
 Въ 1830-ыхъ рокахъ етнографичнѣй працѣ й
 пробы украинской поезіи [Артимовскій-Гу-
 лакъ, Максимовичъ, Срезневскій, Костомаровъ,
 Бодянскій и т. д.] йдутъ разомъ перше зъ
 фактами велико-русской етнографіи [Сахаровъ,
 Снегиревъ, Пассекъ и инчі], а въ-друге зъ
 вѣдгукми славянского вѣдродженя. Въ
 1860-ыхъ рокахъ украинофильство припадає
 въ часы велико-русского народництва, котре
 зачале ся разомъ зъ реформою скасованя кре-
 пацтва. Незвычка масы нашего суспѣльства
 до выявкы якои-небудь самодѣяльности робила
 для багатьохъ людей незрозумѣлымъ сей рухъ,
 а потѣмъ бажаня грати роль далекоглядныхъ
 спасителѣвъ отчины пустило славу про сепар-
 тизмъ, котрый нѣбы-то нахваляеть ся проти
 цѣлости російской имперіи. Роль „Москов-
 скихъ Вѣдомостей“ того часу на-стѣльки те-
 перь выяснилась, що нема потреби запиня-
 тись на обмежуваню вартости тыхъ спонукань,
 котрѣ мало на увазѣ се выдавництво, пѣдняв-
 ши гвалтъ про сепаратизмъ. Сказати во прав-
 дѣ, було-бъ низько, ганьбовито для достоин-
 сти російской имперіи, и перечило-бъ усѣмъ
 дѣйснымъ вѣдносинамъ російского житя —
 знаходити політичну небезпешность въ народ-
 ницкому руху одной невеличкои частки укра-
 инского суспѣльства. Украинскѣй элементы
 такъ зрослись зъ загальною течією російско-
 го житя, такъ обгорнутѣ самими реальными

впливами побуту адміністративного, економічного [?], впливомъ просвіты и т. д., що після цього всього зоставъ ся мѣсце тільки для одного літературного вияву мѣсцевої народности. Самый літературный потягъ, по-неволи и самъ по собѣ, зъ свои причини збоставъ ся-бъ въ тыхъ границяхъ, якій можливі для мѣсцевого провінціалізму: въ границяхъ поетичної реставраціи минувшости, популярної літератури, мѣсцевого театру и т. п. *) Поетична реставрація, мѣжъ инчимъ, дала самій російській літературѣ утвори, належачі до числа найкрасчихъ вѣ перлинь: назовемо „Тараса Бульбу“ Гоголя. Популярна література могла-бъ тільки прибѣльшити трохи запасъ вѣдомостей въ масѣ, котра въ Південній Россіи, якъ и на півночі, залишена щодо сього дѣла до самого жалобного ступня, а на півдні Россіи така література для народа була-бъ можлива тільки на мовѣ для нього зрозумѣлій. Чимъ може бути мѣсцевий театръ, се ми бачили по дуже значному успѣху, котрий мала въ останній роки українська сцена въ самому Петербурзѣ та въ Москвѣ. Въ кінці всього українофільскій интересъ до народа [якъ се вже й бувало] виявивъ ся-бъ розповсюдженнямъ етнографічнихъ и збогаченнямъ научныхъ выслѣдѣвъ. Коли хто гадає, що є можливість сепаратизму, то

*) Дуже цікаво знати, що то тамъ приталось далѣ, за тымъ магичнимъ: „и т. п.“? А може... й нічого... окрімъ передъ тымъ сказаного. — [Прим. Авт.]

найбільше розумнимъ и людскимъ орудникомъ проти його розвитку натурально була-бъ доконешне спѣлка пануючої народности зъ народностями мѣсцевыми и узаная за останними права выявку, границѣ котрого самі по собѣ обмежують ся умовами ихъ загального иstownаня. На жаль, въ кѣнци 1870-ыхъ рокѣвъ запанувавъ инчій способъ поглядѣвъ, дѣйшли до потреби вѣдомыхъ пригнобляючихъ способѣвъ, рѣчь проста ставала складаною, деяку зайвнѣ, деякій злишокъ у декого прилѣчено до загального характеру всього літературного руху, и натуральний прѣявокъ ставили на якусь не властиву для нього стежку. Сіи всѣ способы за всѣмъ тымъ вѣдгукнулись, якъ побачимо, въ літературѣ галицко-рускій. Центръ ваги літературного руху, найголовнѣйша сила котрого и историчнїи основы належали до нашої Малороссїи, неначе подавъ ся до Галичини.“

Якъ бачимо зъ наведеного урывка, зумысне нами переложеного до словечка*), д.

*) Галицка москвофільска часопись „Червоная Русь“, напечатавши сю статью шановного д. Пыпина и выдавши навѣть окремиї вѣдбитки їѣ, зумысне выпустила сей выдѣлъ про украинофільство, певно щобъ прислужитись д. Пыпинови, чи може кому инчому. Але мы повиннї сказати, що часопись прислужилась зовсѣмъ негараздѣ: вона не оббѣлила, а почорнила д. Пыпина, зробивши його погляды въ вѣдрѣзанѣй зъ початку статьї схожими зъ поглядами Каткова та славянофїлѣвъ.

Пыпинъ має поглядъ на выниканя й повстаня украинства правдивый и симпатизує йому, стаючи супроти репресалій, якъ зъ доброго дива то вѣдъ недомыслу, то черезъ зумысне цькованя Катковцѣвъ та славянофілѣвъ впади на нього важкимъ каменемъ. Такій поглядъ д. Пыпинъ неразъ виявлявъ въ „Вѣстнику Европы“, якъ, наприкладъ, въ статьѣ „Малорусско-галицкія отношенія“ [Вѣстникъ Европы 1881 р., кн. 1.], „Къ спорамъ объ украинофильствѣ“ [Вѣстн. Евр. 1882 р., кн. 5.], „Волга и Кіевъ“ [Вѣстн. Евр. 1885 р. кн. 6.]

И справдѣ джерело украинства має звязокъ зъ національнимъ и народницькимъ рухомъ въ Славянщинѣ та деякихъ краяхъ сучаснои Европы и навѣть въ найновѣйшіи часы въ самѣй Россіи. Сей рухъ наклюнувъ ся й зародивъ ся въ Европѣ та въ Славянщинѣ въ дуже важкѣи часы для Европы, зъ початку теперѣшнього вѣку, въ тѣ часы, коли запанувала въ Австріи система звѣсного Метерниха, котра пригнобила Славянъ и напосѣла на нихъ зъ германізацією; въ тѣ часы, коли въ Германіи лютувавъ Менцель, сей нѣмецкій Катковъ, черезъ свою „Хрестову газету“; коли Берне, супротивникъ його обскурантськихъ

Мы певні, що д. Пыпинъ за се не подякує редакціи „Червонои Руси“. Редакція переборщила, якъ переборщує часомъ дробный урядникъ-писарець для свого начальника. Выйшло, якъ каже приказка: „загадай дурневи бити поклоны, то вѣнь и лоба пробье“... — [Прим. Авт.]

принципѣвъ, мусѣвъ утѣкати въ Парижъ и зѣ-вѣдѣть побивати його своими „Парижскими листами“. Сей рухъ бувъ протестомъ за свободу и за вольный національный розвитокъ въ Славянщинѣ. Сей рухъ въ Европѣ въ недавній часы ставъ демократичный и тодѣ само по собѣ появивъ ся интересъ и до выучуваня масового житя, и разомъ зѣ тымъ до обороны його людского права. На пѣдставѣ принципа вольного національного та просвѣтного розвитку и передаваня його въ масы выникла въ Европѣ нова провансальска література въ пѣвденной Франціи и въ испанской провинціи Каталоніи та Валенсіи, де живутъ Провансалы, выникла кельтска література въ Нормандіи и Бретанѣ, фламінска въ Бельгіи, де сѣ усѣ новѣ літературы були пригнобленѣ державными мовами та літературами французскою та испанскою. Змертвѣлѣсть мовы Данта въ сучасной Италиі стала ся причиною того, що почали виходити книжки на неаполітанской та венеціанской народной мовѣ, и сѣ книжки на живыхъ мовахъ въ Италиі добре йдутъ въ публичнѣсть, якъ-разъ въ-двое лѣпше, нѣжъ писанѣ смертвѣлымъ книжнымъ літературнымъ италіянскимъ языкомъ. Въ Нѣмеччинѣ языкъ Лютера та книжный языкъ Лессинга вже постарѣвъ ся и далеченько подавъ ся вѣдѣ народного. И тамъ выступили письменники зѣ живою народною мовою, зѣ утворами на народнихъ мовахъ, якъ на прикладѣ Фріцъ Рейтеръ.

Въ 1860-ыхъ рокахъ въ самой Велико-россіи була проба поновити книжню велико-

95081
 руску мову, засновану, якъ вѣдомо, на грун-
 тѣ мертвой церковно-славянскои мовы, выроб-
 ляной доволѣ добре вченими Ківо-могилян-
 скои академіи въ XVII. та початку XVIII.
 вѣку и цѣлкомъ перенятои російскими пись-
 менниками. Критикъ Бѣлинскій, разбираючи
 критично комедию Грибоѣдова „Горе отъ ума“
 (1825 р.) хвалить вѣ доковче за те, що вона
 написана не книжнимъ языкомъ, „котрымъ
 нѣхто не говоривъ“, котрого и знати не знавъ
 нѣ одинъ народъ въ свѣтѣ, а найбольше Рос-
 сіяне про нього „и слыхомъ не слыхали и
 видомъ не видали“. [Диви въ „Вѣстнику Ев-
 ропы“ статью Пыпина: „Грибоѣдовъ“ 1890 р.,
 сѣчень, ст. 217.] Одначе сей мертвый засно-
 вокъ все таки лѣгъ, якъ грунтъ сучаснои ве-
 лико-русскои книжньои мовы; вже ажь Карам-
 зинъ, Грибоѣдовъ, Пушкинъ та Крыловъ при-
 щепили до неи живой народній велико-русскій
 паростокъ. Велико-рускіи письменники, якъ
 Даль, Глѣбъ Успенскій, Островскій, Решет-
 никовъ и инчі, попробували примѣшувати до
 книжного языка слова чисто народній. „Оте-
 чественныя Записки“ спротивились сѣй новинѣ,
 списавши двѣ сторѣнки сихъ неологізмѣвъ и
 піднявши ихъ на смѣхъ. Ся поновка живою,
 широко-народньою течією змертвѣлого, для ве-
 лико-русскихъ масъ незрозумѣлого книжного
 языка на тому й спинилась; хочъ гр. Левъ
 Толстой и спробувавъ зновъ рокѣвъ три на-
 задъ завести народню мову въ своій народ-
 ній драмѣ „Власть тьмы“.

Якъ бачимо, рухъ языковый та літера-
 турный розпочавъ ся не въ одиій Украинѣ, а

и въ Великороссіи и въ Европѣ. Въ насъ на Украинѣ сей рухъ тѣльки поновивъ ся, бо вѣнъ таки давненькій, такой давненькій, що на пр. „Перелицьована Енеида“ Котляревского, котру звычайно становлять за початокъ новой украинской літературы (1798 р.), стае вже на Украинѣ „літературнымъ преданіємъ“, котре зрѣкає д. Пыпинъ въ нашѣй літературѣ.

Якъ глянувъ рядъ въ европейскихъ державахъ на сей національный и літературный рухъ? Якъ вѣнъ поставивъ себе вѣдносно його? Романскій державы: Франція, Испанія та Бельгія, нѣмецкій державы: Австрія та Прусія, и на сходѣ Европы Россія неоднаково поставили себе до сього національного руху вѣдродженя народѣвъ.

Въ той часѣ, якъ въ перше зъявивъ ся національный літературный рухъ въ Провансѣ, въ Парижи знайшли ся повіністы, котрѣ загомѣли на нього, але швидко втихомирились, примѣтивши, що сей напрямокъ не політичный, а чисто просвѣтный, культурный. Теперь французскій рядъ не вчиняе провансальскому руху нѣякои претичины и дае широку вольность його розвитку. Тѣ самѣ рядовѣ вѣдносны до каталонского провансальского руху мы бачимо и въ Испаніи. Д. Мордовцѣвъ въ своихъ „Письмахъ изъ Италіи и Испаніи“ говорить трошки про сей рухъ, побувавши въ Барцелонѣ, головному мѣстѣ Каталоніи, и очевидячки ставить його въ паралели зъ украинскимъ, назвавши въ жарты испанскихъ Провансалѣвъ каталонскими „парубками“. Дописуватель журнала „Русская Мысль“ позаторѣкъ такъ само

побувавъ въ Барселонѣ и якъ-разъ потрапивъ на збрѣ Провансалѣвъ, де сѣ націоналы, а найбѣльше багатѣ барцелонскѣ купцѣ, вѣдбували раду про выданя великои часописи на провансальскѣй мовѣ пѣдъ назвищемъ „Catalana“. И въ Испаніи рядъ не спияе сього руху и не становить нѣякихъ перечокъ на стежцѣ його розвитку. И Провансалы не дурно кажутъ: Франція для насъ мати, а Испанія — сестра, и вѣдрѣзяться вѣдъ нихъ нема жадной потребности. Въ Бельгіи такъ само рядъ не стае на дорозѣ національного розвитку Фламѣнѣвъ, хочъ въ Бельгіи двѣрѣ французскѣй спираеть ся на французску половину залюднѣня Бельгіи и веде урядовѣ sprawy французскою мовою. Фламѣны завели фламѣнске національне товариство, котре веде свои sprawy геть-то ревно и енергично: кожнѣй суспѣльникѣ того товариства приймае на себе обовязокъ и самохѣтню повиннѣсть — не вживати въ розмовѣ французскои мовы, а вживати тѣльки свою — фламѣнску и навѣтъ кореспонденціи листѣвъ писати доконче своєю мовою. Про се въ свѣй часъ писали звѣтки навѣтъ по часописяхъ, а се певнѣй знакъ, що бельгійскѣй рядъ не забороняе въ державѣ такихъ товариствъ, не чепляеть ся до суспѣльникѣвъ того товариства, и не засылае ихъ туды, де козамъ роги правлять... якъ роблять въ Россіи зъ усякими російскими Фламѣнами... Фламѣны горяче дбають про свою літературу, завели въ Брюсселѣ фламѣнскѣй театръ; вже минуло рокѣвъ зъ 15, якъ вони переложили Святе Письмо на фламѣнску мову. И имъ въ тому рядъ зовсѣмъ не пере-

баранчає; нема тамъ заборони на сї справи, якъ на прикладъ у насъ на Украинѣ и до сього часу заборонено выдавати Святе Письмо украинскою мовою въ перекладѣ Кульша и Пулюя. Зъ такихъ вѣдносинъ державъ до вѣд-родженя національностей на далекому Заходѣ Европы мы бачимо, що въ сучаснѣй Европѣ тѣльки одно романске племя, якъ державне, вже зовсѣмъ выяснило й счистило свѣтоглядъ, стало зовсѣмъ по-людски терплячимъ до инчихъ національностей и занехаяло старыя привципъ силуючої приневѣльной и противовѣльной и черезъ те саме протинатуральной ассимиляціи инчихъ народностей.

Зовсѣмъ що инче мы бачимо въ середнѣй та схѣднѣй Европѣ, де панує державнѣсть нѣмецка та велико-руска. Нѣ австрійскїй, нѣ прускїй Нѣмцѣ ще не збули ся давныхъ своихъ потягѣвъ — германізувати сусѣднї народы, котрї живутъ побѣчь зъ ними въ державахъ. Мы не будемо розводитись про германізаторскїй забаги въ Австрїи за часѣвъ Метерніха, коли всю Австрію вкрыли нѣмецкїй университеты та гїмназїи, — про тї великї сякуваня, якї зробили Мадяры та Славяне, щобъ збутись сїєю системою, — про тї жертвы, якї вони принесли, доки добулись до свого права національного розвитку. Се рѣчь дуже вѣдома. Теперъ Австрія, якъ вѣдомо, занехаявши германізацію, опираєть ся на три дужчї хочъ не численнѣйшї національности: Нѣмцѣвъ, Мадяръ та Полякѣвъ, вѣддавши имъ въ руки Чехѣвъ, Словакѣвъ, Румунѣвъ та Русинѣвъ. Мы бачимо, що и въ самыхъ австрійскихъ Нѣм-

цѣвъ ще не зовсѣмъ згасѣ той духъ стародавньої тенденціи до приневблѣнои ассиміляціи. За те-жъ покористувались своимъ правомъ, на свѣй соромъ, перше пригнобляючі й германізовані Мадяры. Вони завели мадяризацію Славянъ закарпатскихъ та Румунѣвъ. На великій жалъ и галицкій Поляки вхопились зъ великою енергією за споляченя галицкихъ Русинѣвъ. Мадяры въ сьому дѣлѣ дуже схожі на тыхъ чорныхъ африканскихъ рабѣвъ, щѣ випадкомъ вырвавшись на волю, скинувши зъ себе ланцюги та нашійники, потѣмъ самі довлѣють въ африканскихъ лѣсахъ вольныхъ негрѣвъ, надѣвають на нихъ ланцюги та нашійники и ганяють на продажъ въ Абессинію та Верхній Єгипеть. Се й правда, якъ каже приказка: не дай, Боже, зъ хама — пана!

Вѣдповѣдно до національної терплячости Мадяры та галицкій Поляки стоять ще багато низче вѣдъ Румунѣвъ, котрѣ, забравши въ Россіи Измаильскій повѣтъ въ Басарабіи, дозволили болгарску гімназію въ Болградѣ, и тѣльки пѣсля забраня Россією Измаильщины графъ Д. Толстой заразъ переробивъ їѣ на великоруску, вѣдѣбравши вѣдъ гімназіи до скарбу усѣ маестности: землѣ та рыбні озера, надаровані Болгарами тѣй гімназії, и пѣдвѣвши їѣ пѣдъ типъ великорускихъ гімназій, не вважаючи на проханя Болгарѣ, зоставити для нихъ въ гімназії принаймиѣ выклады болгарскои мовы та болгарскои літературы...

Прускій Нѣмцѣ своєю нетерплячостью національною ще й доси стоять не высче за австрійскихъ Нѣмцѣвъ часѣвъ Метерніха. Тутъ

заведена машина германізації познанських Поляківъ, Лужичанъ та Литовцівъ крутить ся ще швидче. Бісмарковцѣ скупують въ Поляківъ землѣ, переводячи ихъ въ нѣмецкія руки; ще й недавно задумали варварскій примітивный выгѣнъ зъ Познаня Поляківъ, австрійськихъ та російськихъ підданныхъ, для зменшеня польскої людности, и сѣ выгонцѣ знайшли собѣ пристановище въ Галичинѣ; прускія Поляки нѣякъ не дѣйдуть до права мати свѣй університетъ въ Познані, не допросять ся архієпископа своєї національности.

Далѣ ва схѣдѣ — ще бѣльше сього лиха. Переступѣмо пруску границу и мы побачимо, що въ Россіи така сама система приневѣльного вынародовлѣння крутить ся мовѣ навѣже-на. Въ Россіи „обрусѣння“ йде не днями, а немовъ годинами, неначе въ ньому спасѣння не тѣльки Россіи але усього свѣта вѣдѣ якоись напасти, — неначе люде захопились обѣручъ и зъ усією силою енергій, щобъ чинити якесь дуже добре та спасевне дѣло. Автономіи провинцій и народѣвъ ламають, національности гнуть и скручують въ обѣдѣ. Скрѣзь нищать народні мовы, національнѣ літературы, скрѣзь бачимо національнѣ велико-рускій натискѣ, котрый постановивъ собѣ, неначе яке велике культурне завданнє, знищити до останку усѣ національности въ Россіи и повеликорусити ихъ. Найважчій притискѣ вѣдѣ сѣєї системи выпавъ на долю Украйны, Польщѣ та молдавскої Басарабіи. На Украйнѣ навѣтъ въ народнѣ школы заведено велико-рускій шкѣльнѣ книжки та выкладову велико-руску мову; за-

боронено выдавати Святе Письмо на українськôй мовѣ; пôсля 1876 року українська література неначе засуджена на смерть: заборонено выдавати усякôй українськôй книжки, окрôмъ нѣбъ-то популярныхъ, а справдѣ дозволяють тôльки тонесенькôй книжечки, малесенькôй казочки, оповѣданячка, водевільчики. Науковôй популярнôй книжечки не дозволенôй. Те саме дѣють ся и въ Польщи, тôльки зъ тою вôдмѣною, що тамъ дозволена ще широка література, але въ тôй надѣи, що велико-руська школа въ Польщи пôдрые и вбѣе и ту літературу [дарма надѣя!]. Для басарабскихъ Молдаванъ такъ само заведенôй велико-руськôй народнôй школы. Ся привілегія, ущаслививша Україну та Польщу обрусѣнямъ, може выпала на ихъ долю тымъ, що вони землѣ славянськôй, братнôй для Россіянъ, и дають надѣю швидче ихъ обрусити. Басарабськôй Молдаване заслужили се щастя мабутъ тымъ, що вони одніи зъ Великороссами православнои вѣры. Инчôй народы въ Россіи: Татаре, Грузины, Есты, Литовцѣ, Латишѣ прйнаймѣ хочъ мають народнôй школы своєю мовою.

Такъ то мы бачимо, що въ Европѣ тôльки латинська раса може прикласти до себе приказку: живи самъ и другимъ давай жити! Про Австрію та про Прусію можна сказати, що тамъ вже инчôй девізь: живи самъ и другимъ трошечки давай жити! Въ Россіи ще панує такôй девізь: живи самъ — и нѣкому вничому не давай жити!

Руйнованя національностей, руйнованя хапліве йде на сходѣ Европы, а найбôльше

въ Россіи зъ великою ханпливостю и навѣтъ зъ любовью, навѣтъ зъ смакомъ, неначе симъ хочуть зроби́ти якійсь историчный великій добровчиновъ инчимъ народамъ. А справдѣ и Прусави и Великороссы не роблять симъ нѣякою користи, нѣякого добродѣйства нѣ для себе, нѣ для инчихъ народѣвъ. Мы вважаємо на національну нетерплячѣсть Великороссѣвъ, якъ на виявокъ расовый, дуже примітивный, схожий зъ релігійною нетерплячѣстю давнихъ народѣвъ, яка, на прикладъ, ще й дося живе въ натурѣ мусульманскихъ народѣвъ. Сю примітивну якусь руйнуючу силу велико-русскои расы давно примѣтали лѣпші й свѣтлѣйші велико-рускіи вчені та поеты. Ще Грибоѣдовъ, авторъ комедіи „Горе отъ ума“, побувавши въ Криму въ 1825 роцѣ и придивившись до кримского житя, до давныхъ историчныхъ мѣсть, шѣ стали руинами вже за Россіи, писавъ въ Петербургъ до своего приятеля зъ Феодосіи: Пѣсля Готѣвъ, Генуезцѣвъ и т. д. въ Крымъ „явились мы, всеобщіе наслѣдники, и съ нами духъ разрушенія“... Далѣ Грибоѣдовъ говорить, шѣ для поладнаня зъ инчими народами за Кавказомъ треба-бѣ Россіи вживати способы культурній, якъ на прикладъ добріи суды и инче. Д. Пыпинъ, пишучи статью „Грибоѣдовъ“ въ „Вѣстнику Европы“ [за 1890 р., сѣчень], додавъ зъ причины сихъ слѣвъ Грибоѣдова: „Духъ руи нованя, на жаль, и справдѣ дуже часто йшовъ слѣдкомъ за нашимъ рухомъ на схѣдъ и на захѣдъ. Въ давнѣйшіи часы його навѣвала національна нетерплячѣсть, шѣ переходила часомъ черезъ усяку мѣру, та па-

тріархальне становище умовъ; але після того не було навѣть и сього мотива, а руйнованя ставало ся зъ причини духу канцелярской та фронтной однаковоформности. Неповага до особности людины, котра розвилась въ домашнихъ [велико-рускихъ] вѣдносинахъ, переносилась въ великій мѣрѣ и на землѣ та народы за-ново придбані; засѣвалося непотрѣбне ворогуваня, котре завѣждало зливаню [?], и котре можна бѣ було въ значній мѣрѣ обминути.“

Ся неповага до вичихъ народностей, се нехтуваня ними, навѣть якась ненависнѣсть до нихъ и справдѣ й доси ще жива въ Велико-руссахъ и виявляеть ся фактично й реально въ критискахъ вичихъ національностей, залежныхъ вѣдъ Россіи. Ся національна ненависнѣсть та нетерплячѣсть окрѣмъ деспотичного укладу сѣмьѣ, на котру показує д. Пыпинъ, выкохана въ нихъ исторію. Розвиваючись въ давній часъ на вѣдшибѣ, нарѣзно вѣдъ культурныхъ народѣвъ Европы на далекому сходѣ, живучи изольованымъ житямъ цѣлї вѣки, стыкаючись на сходѣ, пѣвночи та въ Сибѣри тѣльки зъ пѣвѣ-дикими примітивными язычскими народами, котрї [хочь и не всѣ] культурою стояли далеко низше за Велико-руссѣвъ, и котрыхъ вони ассимілювали, — Велико-руссы нажили собѣ неповаги й нехтуваня до чужоземцѣвъ. Придбавши-жь собѣ новї землѣ та народы на европейскому заходѣ далеко культурнѣйшї вѣдъ нихъ, вони й на нихъ перевели таку саму неповагу, нехтуваня и навѣть ворожѣсть. Сеи неповаги, сього нехтува-

ня не збули ся навѣть деякі високо розвита Великоруссы, такі на пр. якъ критикъ Бѣлинскій, романистъ Тургеневъ, навѣть сатирикъ Щедринъ, що піднімавъ на смѣшки українщину. Про адміністративнї великорускї особи вже нема чого й говорити, бо въ нихъ виявляеть ся примітивнї національнї духъ нетерплячости до инчихъ народѣвъ зъ безсормною наглѣстю. Сього національного грѣха зливаня, тѣльки въ мякѣйшій формѣ, не збувъ ся зовсѣмъ и шановнї д. Пыпинъ. Пишучи попередку про нашї національно-літературнї справи зъ великою симпатією, вѣнъ въ своій новій статѣ показавъ, що не багато думає для насъ поступитись. Закнувши найновѣйшу українску літературу въ рямы провінціалізму, вѣнъ зовсѣмъ сходить ся зъ урядовымъ приказомъ 1876 р., дозволяючимъ українскї етнографічнї книжки, сяку-таку популярну літературу [простѣйше й щирѣйше сказати: дробнєсеньку нѣсенѣтницю, мѣжъ котрою часомъ випадкомъ проскакують и вартовнї речі], та українскї театр [и доси заборонянї въ одному тѣльки Кївѣ]. Отсе и вся ласка! За выняткомъ сього початку статѣ, де д. Пыпинъ не вѣдкоснувъ ся вѣдъ своихъ попереднихъ симпатій до етнографічного украинства, далъ въ своій цѣлѣй статѣ д. Пыпинъ виявляє поглядъ на нашї літературно-національнї справи зовсѣмъ схожій зъ поглядомъ консерваторѣвъ та славянофілѣвъ, хочъ вѣнъ якось и не доводить своихъ выводѣвъ до кѣнца и часто не договорює свои гадки.

Далъ въ своій статѣ д. Пыпинъ каже:

„Выходило и справдѣ шось чудне. Колись, ще въ не дуже давнѣ часы, думали [та й справдѣ воно такъ було], що славянскѣ літературы въ Австріи були дуже пригнобленѣ въ своему розвитку, а література галицко-руска найбольше, такъ що вона на-силу чвалала, ледви чеврѣла, харчуючись, мѣжь инчимъ, тымъ, що давала украинска література въ Россіи. Теперь стало ся на-выворѣтъ: якъ остання підпала підъ притискъ, — въ Галичинѣ, трохи черезъ загальнѣ політичнѣ змѣны въ Австріи, давшѣ для ѣѣ народностей бѣльшу вѣльнѣсть розвитку, трохи черезъ власне силкуваня галицкихъ дѣячѣвъ, літературнѣ рухъ дуже поширшавъ якъ въ поезіи и белетристецѣ, такъ и въ инчихъ працяхъ науковихъ, популярныхъ книжкахъ и публицистецѣ. Література выставила якъ внутрѣшнѣ пытаня галицко-русского побуту, такъ и загальне пытаня національного житя. Руска народнѣсть въ Галичинѣ, такъ довго пригноблювана колись польскимъ пануванямъ, а потѣмъ австрійскою бюрократію, и до теперѣшнього часу ще не дѣставша політичнои значности, вѣдповѣднои своѣй численности, володае одначе, въ зрѣвнаню зъ попереднимъ, гараздъ бѣльшою часткою суспѣльнои свѣбоды и разомъ зъ тымъ прѣсы. Якъ мы попереду сказали, одна частка галицко-русского суспѣльства ще давнѣйше дѣйшла до думки про те, що найбѣльшѣй звязокъ сполучае сей народъ не зъ державною народностью въ Россіи, а доконче зъ Украиню. Теперь же галицко-руске суспѣльство и література, при пригнобленю положеню укра-

инофільства и української літератури в Росії, ставали неначе-бъ то головними літературними заступниками и в'явцями українського племя. Прим'ркувавшись до сього всего, якъ побачимо пот'бмъ, стали формуватись самі історичні погляди на долю и значіньсть української народности: Галичина выступала, наче-бъ то в'в центръ."

"Зъ одного боку була се зрозум'ля р'чъ, зъ другого — не зовс'мъ натуральна. Зрозум'ля р'чъ, бо при тепер'шньому становищі д'вла [в'в Росії] для української народности и справд' нема инчого літературного виявкы [хочь-бы не повного]. Не зовс'мъ натуральна — черезъ історичні умовини самої галицько-руської народности."

Дал' д. Пыпинъ розказує коротенько історичне становище Галичини зъ давнього часу, щобъ доказати, що Галичина, се-бъ то галицьке сусп'бльство та література, не має права бути центромъ української літератури и заступникомъ українського племя.

Колись то, — каже д. Пыпинъ, — ще зъ початку рускої історії, Галицьке княз'вство було така сама руска земля, якъ княз'вство Київське, Черниг'вське, Суздальське, Новгородське. Тод' була одна руска земля, зъ однією в'врюю, зъ однією княжою династією, але пот'бмъ історичні под'в'в утворили зовс'мъ инчі в'вдносини рускихъ земель. Давня Русь, розтягнута на дуже широкому простор'в, почала розпадатись и утворяти соб'в м'всцеві центри. Татаре розбили давню Русь и вона зовс'мъ подробилась. Татаре заволодали Мо-

свою и всю Північною Русью. Південна Русь підпала підъ власть Литвы. Галичину забрала Польща, и Галичина зсталась підъ Польщею навѣть тодѣ, коли бѣльша половина Малороссіи за Богдана Хмельницкого сполучила свою долю зъ долею Россіи. Въ другій половинѣ XVIII. вѣку, після розпадку та роздѣлу Польщѣ, Галичина стала австрійскою провінцією.

„Якимъ же побытомъ одна область украинского племя, мавша зовсѣмъ окремну исторію, цѣлыми вѣками вѣдрѣзнена и вѣдъ давнього руского цѣлого, и вѣдъ власной південно-русской гильки, може намагатись зъ правомъ на заступництво и виявництво самои чистой руской народности? Очевидячки тутъ є якась велике непорозумѣня“, — каже д. Пыпинъ.

Намъ здаеть ся, що для насъ непорозумѣня тутъ нема нѣякого. Дѣло въ тому, зъ якого пункта и центра дивитись на Галичину та її народнѣсть. Коли глянути на неї зъ пункта Петербурга або Москвы, чи зъ пункта Великороссіи, то виходить, що Галичина нѣбы-то не має права на заступництво усього украинского племя. Коли же глянути на се дѣло зъ пункта Кіѣва чи Харкова, зъ пункта Украины, то виходить, що вона зовсѣмъ таки має право на таке заступництво. Д. Пыпинъ не такъ, трохи якось по своему, дивить ся на исторію Галичины и выбирає зъ тієї исторіи, и то тѣльки політичної, пункты й факты, сказати-бъ, роздѣляючі и вѣдрѣзняючі Галичину вѣдъ давной Москвы та теперѣшной Россіи та

Украины, поминувши факты еднакочі вѣ исторію зъ исторію Украины и исторію властиво культурну й просвѣтню.

Вѣдъ Великороссіи Галичина була вѣдрѣзнена ще вѣдъ часу Батя та монгольскаго ярма, — вѣдъ Украины вона не була таки вже зовсѣмъ и завсѣды вѣдрѣзнена такъ, якъ здасть ся д. Пыпинови.

1340 року польскій король Казимиръ завоювавъ Галичину и сполучивъ вѣ зъ Польщею. Се вѣдрѣваня Галичины вѣдъ рускаго племя стало ся, якъ бачимо, дуже давно, але незабаромъ пѣсля сѣби подѣвъ Ягелло, найменчій сынъ Ольгерда, ставъ великимъ княземъ на Литвѣ та на Украинѣ, а потѣмъ оженившись зъ Ядвѣгою, польскою королѣвною, ставъ и польскимъ королемъ вѣ 1386 роцѣ и сполучивъ Литву, Украину та Польшу вѣ одну державу. Галичина опинилась черезъ 46 лѣтъ зновъ вѣ одной державѣ вѣ звязку зъ Україною та Бѣлою Русью. Правда, Вітовтъ, Ягелловъ братъ вѣ первыхъ, зновъ вѣдрѣзвивъ Литву та Украину вѣдъ Польшѣ, а черезъ те и Галичина вѣдрѣзвилась вѣдъ свого племя, але вѣ 1413 р. Ягелло погодивъ ся зъ Вітовтомъ и вони вѣ-двохъ вкупѣ зъ польскими, украинскими та литовскими князями зѣвѣхались вѣ Городлѣ надъ Бугомъ на соймѣ; Ягелло давъ литовскѣй та украинскѣй шляхтѣ бѣльшій права, такі, які мала польска шляхта, и всѣ постановили у всѣхъ дѣлахъ зѣвѣздатись на раду, не воювати однимъ безъ другихъ и на загальнѣй радѣ чи вѣ соймѣ выбирати князѣвъ. Братъ Ягелла Свидригелло

пбсла Вітовта ще об'явивъ себе великимъ княземъ Литвы та Руси и встоювавъ за окремоність свого князвства вбдъ Польщѣ, але польска и католицка шляхта не любила його, якъ православного по вврѣ, и скинула його, выбравши собѣ за князя Вітовтового брата Сигизмунда, по вврѣ католика. Въ 1452 р. наслѣдникъ Свидригелла Казимиръ ставъ разомъ и королемъ польскимъ. Якъ бачимо, въ сей періодъ давня Русь чи Украина то сполучалась зъ Польщею, то вбдрывалась вбдъ неї, и Галичина разомъ зъ тымъ то була въ близькихъ зносінахъ до усього українского племя, то въ дальшихъ. Та й тї самї зносини, та тяганина мѣжъ польскими королями та великими литово-рускими князями, тї границѣ ихъ князвствъ — се все було хистке, якъ полумя на вѣтрѣ, и не по теперѣшньому вбдрбзняло Галичину вбдъ усього українского племя: тодѣшнї границѣ мѣжъ князвствами були удѣловї, хисткї, змѣнчивї, а не теперѣшнї, обкопанї й обмежованї, обставленї сторожею, таможнями; вони тодѣ не становили такихъ претичинъ для мирныхъ, просвѣтнихъ та культурныхъ обоспблбкъ, удѣлбвъ та городбвъ. Вбдъ 1452 р. се-бъ то вбдъ смерти останнього самостбйного князя на Украинѣ Свидригелла, ажъ до 1649 року, коли Богданъ Хмельницкїй вбддѣливъ вбдъ Польщѣ Украину по рѣку Случь на Волинѣ, Галичина вкупѣ зъ цѣлымъ українскимъ та бѣло-рускимъ племямъ належала до польской державы и мала однакову долю зъ нимъ. Перебули вони вкупѣ усяке историчне лихолѣтя: и Люблин-

ску унію въ 1569 р., и Берестску церковну унію 1596 р., и лихолѣтя єзуитске, и польске державне, и паньско-шляхетске, и навѣтъ панщину, зъ тією тѣльки вѣдмѣною, що до Люблинскои уніи 1569 року Украина та Бѣла Русь мали ще деякі рѣштки автономного права, котрѣ здержували натискъ полонізаціи та покатоличеня. До 1569 року Поляки не мали права оселятись на Украинѣ, закупувати тамъ землѣ, заступати урядові мѣсця, навертати народъ въ католициство, що вже було попередъ того до Люблинскои уніи въ Галичинѣ, и черезъ те польскій натискъ и полонізація нашої шляхты почала ся въ Галичинѣ ранѣйше, нѣжь на Украинѣ. Богданъ Хмельницкій, вѣддавшись въ пѣдданство московскому цареви въ 1654 роцѣ, прилучивъ Украину до Московского царства по рѣчку Случь на Волини, а рѣшта Волинѣ та Галичина вѣдрѣанились вѣдъ украинского племя, але не на довго. Заразъ пѣсля смерти Богдана гетьманы Иванъ Выговскій та Юрій Хмельницкій пѣддали ся Польщи, зауваживши, що московскій царь не додержавъ умовы зъ Україною, а по Андрусовскому миру въ 1667 роцѣ московскій царь вернувъ Польщи Украину та Бѣлу Русь по Днѣпро, окрѣмъ Кіѣва зъ повѣтомъ. Галичина зновъ стала въ звязку, правда, не зъ цѣлымъ украинскимъ племямъ, але зъ його бѣльшою половиною ажъ до останнього розпадку Польщѣ въ 1772 року. Галичина жила въ сей давній часъ однимъ историчнымъ життямъ зъ Україною. Однаковий проявокъ життя мы бачимо и въ Львовѣ, и въ Кіѣвѣ, и въ

Вильнѣ: скрѣзь мы бачимо однакове встоюваня за своє историчне право церковного, суспѣльного та громадского житя: въ нихъ бачимо тѣ-жь церковнѣ братства, тѣ-жь школы, тѣ-жь церковнѣ книжки, та-жь сама полемична література. }

Тѣльки зъ 1772 року Галичина стала вѣдрѣзнена вѣдъ Украйны и дѣсталась Австрія. Австрія зъ-початку парализувала державный впливъ Польщѣ на Галичину, але потѣмъ, за звѣсного Метервіха, завела въ Галичинѣ германизацію, се-бѣ то головнѣйше вѣдъ усього нѣмецкѣй школы, а ще пѣзнѣйше зовсѣмъ вѣдала галицкихъ Русинѣвъ Полякамъ, злучивши руску Галичину зъ польскою въ одну провинцію пѣдъ гетемонією Полякѣвъ и присилувавши Русинѣвъ вчятись въ польскихъ гѣмназіяхъ. Не вважаючи на сей натискъ, все-таки Галичина выдержала сей натискъ, вдержала свѣдѣй церковный обрядъ, свою народнѣсть, свою мову, и якъ тѣльки вона зачула своє автономичне, хочъ не велике право, заразъ стала до працѣ національного вѣдродженя зъ енергією, вартою енергіи давныхъ кѣввскихъ вченихъ полемистѣвъ та украинскихъ Козакѣвъ. Национальне та літературне вѣдродженя въ Галичинѣ, все-таки самостѣйне, почало ся въ 1830-тыхъ рокахъ вѣдъ Маркіяна Шашкевича, Вагилевича та Я. Головацкого. Галичина довѣдалась про найновѣйшу украинску літературу, хочъ находилась въ Австріи, за кордономъ, довѣдалась и про Шевченка, и теперъ тамъ справа літературна й національна розвиваѣть ся, все ширшаѣ и йде нормальною хо-

дою. Галичина має свої газети й журнали на своїй мові руско-українській, має народні школи, учительській семінарії [утраквістичні — зь викладами и рускимъ и польскимъ. *Прим. Ред.*], руско-українській гімназій, катедри в львівському та черновецькому університеті, має усякі товариства педагогічні и просвітні Нї! ми маємо право сказати, що галицько-руське суспільство має право стати заступникомъ и виявцемъ цілого українського племя, бо... ми в Росії не можемо мати сього нічого.. В Росії не дозволено намъ мати нічого.. на нашъ національно просвітний розвитокъ накинута всяка заборона та усякі притиски. Ми маємо й зазнаємо тільки — „обрусеніє“. В Галичині українській языкъ ставъ вже суспільнимъ и навіть по-троху урядовимъ. На ньому скрбзъ говорять, нїде його не цурають ся, тоді якъ на Україні його усюды силою виперає велико-руська мова, и ся ненормальність язикова, ся загнаність, занедбаня нашого языка є результатъ давнихъ и сьогочаснихъ відносинъ самого велико-руського, урядового центра и центральної велико рускої літератури. Нї! Галицьке суспільство й література мають право бути заступникомъ и виявцемъ усього українського племя, и квіга д. О. Огоновського зовсімъ не служить виявкомъ якогось историчного недомыслу, — якъ каже д. Пыпинъ, — а скорійше можна сказати, що вона служить нормальнимъ виявкомъ національної и историчної єдності Галичини зь Україною.

А коли Галичина стала центромъ українського літературного руху, то хто-жь сьому

виненъ? Винна Россія, що не дає статі симъ центромъ нѣ Кіеву, нѣ Харкову, нѣ Одесу, и силою выперла сей центръ зъ Украины въ Галичину. Самі жъ винні, що українській літературній рухъ мусить шукати собѣ деінде простору й центрѣвъ, бо забули приказку: „ганяй натуру въ дверѣ, а вона влѣзе вѣкномъ“... бо на те вона натура. Самі выгнали нашу літературу, ще й сердять ся, але, здасть ся намъ, сердять ся бѣльше зъ тѣи причини, що не вдалось таки задушити нашу літературу на смерть... И не вдасть ся задушити їѣ за кордономъ, въ инчѣй державѣ, не вважаючи на усѣ запобѣганя тамъ на усѣ способы ..

Попереду нѣжъ д. Пыпинъ має дѣйти до самой книжки д. Огоновского и показати сѣ недомыслы, вѣнъ ще робить одинъ закидъ и знаходить ще одну причину, вѣдъ котрой нѣбыто повстали въ князѣ д. Огоновского тѣ недомыслы. Д. Пыпинъ знаходить ту причину въ тому, що и Славянщина й Галичина мало знають Россію, мало знають, або зовсѣмъ не знають велико руской літературы. И пѣвденнѣй й захѣднѣй Славяне, — каже д. Пыпинъ — и попереду мало знали Россію. Въ Сербѣвъ та Болгарь зѣ-давна заховувалась бѣльше инстинктивно въ памяти народа памятка про расове побратимство зъ рускимъ народомъ, котра давала надѣю на помѣчь вѣдъ Россіи. Але ся вѣдомѣсть про Россію, якъ инстинктивна, була черезъ те неясна, неомежована, вѣдъ чого потѣмъ були можливі випадки непорозумѣня однихъ другими, историчнымъ прикладомъ чо-

го зостануть ся теперѣшній вѣдносины Болгаріи до Россіи. [Намъ здасть ся, що се доконче стало ся вѣдъ того, що Болгаре добре й реально спѣзнали Россію й русскихъ.] Захѣдай Славяне такъ само мало знали Россію, — каже д. Пыпинъ, — чули про неї, якъ про велику й дужу, могутню державу, и ждали вѣдъ неї помочи. Въ Чехѣвъ въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ рѣдко якій вчений знавъ велико-рускій языкъ та літературу. Теперечки дѣло пошло красче, але все-таки захѣдні Славяне такъ мало знають велико-рускій языкъ, що часомъ перекладають Л. Толстого, Тургенева, Достоевского зъ нѣмецкого. Вѣдъ сього то й вийшло, що Славяне не знають добре Россіи, вѣ науковій літературі, а найбѣльше вѣ партій и напрямкѣвъ, хапаючи зъ нѣмецкихъ джерель одні порожні слова: славянофілы, панславісты, нігілісты, панславістъ Катковъ и т. д. Те-жъ саме дѣсть ся и въ Галичинѣ вѣдносно до знаня Россіи, вѣ літературі. Въ Галичинѣ охочо выслухувались ворожі й неприязні думки та гадки про Россію, якихъ трапляѣть ся чи-мало въ пресѣ нѣмецкѣй та польскѣй, навѣть не безъ деякої згоди приймались думки Поляка духинского про вѣдносины украинского й велико-русского племя. Зъ сього перенятку нѣмецкихъ та польскихъ поглядѣвъ, зъ перенятку духинщины, въ кѣнци всего повстаѣвъ поглядъ на исторію украинского племя та літературы, що залѣгъ въ основѣ книги д. Огоновского, — каже д. Пыпинъ.

Сказати по правдѣ, Сербы й Болгаре, пригноблені Турками, и захѣдні Славяне,

притиснуті Нѣмцями, и справдѣ мало знали Россію и любили її бѣльше платонічно, якъ державу велику, дужу, сподѣвались тѣльки вѣдъ неи помочи и прѣстягали до неи руки ради тѣи помочи. Россія здавалась для нихъ нѣбѣ якимсь мітичнимъ краємъ, безъ мѣры багатимъ, де сяють золотоверхі церкви та палаты, де течуть молоднѣ рѣки. И доки вони її добре не знали, доти й любили, тымъ бѣльше, що до ческихъ славянофілѣвъ оббзвались попереду въ Россіи и справдѣ славянофілы гуманісты, якъ Бодянскій, Григоровичъ. Але якъ Славяне дѣзнались про Россію справдѣшню, дѣзнались реально, а не поетично зъ чудовои далечѣ, то й заспѣвали инчи. Зъ-за гуманістѣвъ-славянофілѣвъ незабаромъ выглянули консервативнѣ велико-рускі славянофілы, тѣ лѣсові кощеѣ, кѣкімори та Гетевскі „лѣсові царѣ“ и заспѣвали до нихъ приманючю пѣсню: Прийдѣть, мовѣ, до насъ въ нашѣ обѣймища! дамо вамъ чертоги й перлы, и сады, и фонтаны... дамо вамъ православіе и велико-руську народнѣсть, навѣть почепляемо вамъ здорові дзвонѣ на вашихъ дѣвѣницяхъ... тѣльки забудьте свѣй языкъ, занедбайте свою літературу, поступѣть ся своєю національно-стью, приймѣть велико-руську літературу, а свою хочъ и въ пѣчѣ вкнѣйте! — и мы васъ задушимо вѣдъ палкого кохання на своихъ грудяхъ! Захѣднѣ Славяне просто схарапудились, якъ И. Аксаковъ, Погодинъ, Ламанскій та Катковъ и инчі кощеѣ та кѣкімори Великой Руси заспѣвали имъ такои пѣснѣ про „обрусеніе Славянщины“.

Болгаре въ останню вѣйну такъ само-
дѣзнались реально про Россію тодѣ, якъ сама
Россія, се-бѣ то російске христо-любиве во-
инство завитало въ Болгарію, и побачили,
якѣ Россіяне завели тамъ свои порядки. Про
се писавъ д. Е. Утинъ въ самому таки „Вѣстни-
ку Европы“, щѣ тамъ вытворяли Россіяне въ
Болгаріи, тѣ исправники зъ офіцерѣвъ, усякѣ
„пѣдрядчики, поставщики“ и т. д., — якъ, на
прикладъ, одинъ исправникъ въ Русуку по-
бивъ нагайкою городского голову Болгарина..
Словомъ сказати — Болгаре побачили справ-
дѣшню Россію, тыхъ Щедринскихъ Россіянь,
своими очима... отъ и вышло непорозу-
мѣня... Тутъ платонічна любсвѣ до молош-
ныхъ рѣкъ та золотоверхихъ палатъ зовсѣмъ
уже проходила, дякуючи реальнымъ фактамъ,
бо запахло не садами, не золотоверхими фан-
тастичными палатами, а московскими чорными
дворами кругомъ золотоверхихъ палатъ, гря-
зюкою, достойною Константинополя, Тавріса,
Тегерана и ивичихъ турецкихъ та азійскихъ
пахучихъ палестинъ. Болгаре пересвѣдчили-
сь, щѣ вымѣнюючи Туркѣвъ на Россіянь, вони
вымѣнюють шило на швайку, таку саму ко-
лючу, тѣльки ще товщшу й гострѣйшу.

Щѣ таке сѣ правлючѣ урядовѣ Россіяне,
про се намъ розказує покѣйникъ Щедринъ,
велико-русскій сатирикъ, самый щирый и прав-
дивый зъ велико-русскихъ письменникѣвъ. Въ
„Вѣстнику Европы“ [1890 р. лютый], д. К.
Арсеньевъ, въ своѣй статьѣ „Матеріялы для
біографіи М. Е. Салтыкова“ [Щедрина], роз-
казує, щѣ мѣжъ пацерами покѣйника знайде-

но його „Служебную записку: Обь устройствѣ гражданскихъ и земскихъ полицій“. Сю записку вѣнъ зготовивъ ще до того часу, якъ вѣнъ ставъ тверскимъ губернаторомъ, ще тодѣ, якъ вѣнъ бувъ „чиновникомъ особыхъ порученій“ при губернаторѣ. Ся записка офіціально, але не подана губернаторови: вона є правдива характеристика не тѣльки російской полиціи, але усього урядового російского свѣту. Подаемо ѣѣ въ перекладѣ урывками:

„Въ Россіи добродѣйна дѣяльність полиціи, сказати-бѣ, не примѣтна; але що-до ѣѣ недобровчинкѣвъ та зловжиткѣвъ и сполученого зъ загальною шкодливостю вмѣшуваня ѣѣ въ приватніи интересы, то сїи зловжитки не тѣльки примѣтніи, але зоставляють пѣсля себе безъ сумнѣня шкодливый впечатокъ. Кто живѣ въ провинціи, той се добре зрозумѣе. Въ провинціи истнує не дѣяльність, а своевольность полицейской власти, зовсѣмъ пересвѣдченои, що не вона истнує для народа, а народъ истнує для неи... Полиція въ Россіи въ широкому розумѣню слова, обсягаюча усю суму дѣяня центральной власти на народъ, — каже Щедрия, — має потягъ пѣдгорнути пѣдъ себе усякій проявокъ житя и не узнає законности нѣ въ чому, що розвиваєть ся самостѣйно й самостало. Властиво жѣ полиція, въ тѣснѣйшому розумѣню слова, повинна таки мати характеръ репресивный, але такъ, щобъ не заслоняти собою самостѣйнои дѣяльности городянъ, якъ на пр. буває воно въ Англіи, Франціи... Далѣ Сал-

тыковъ перелѣчує усякї недогѣдности адміністративной централизаціи въ Россіи. Перша ведогѣдность — нѣбы то солідарность мѣжь высчимъ урядомъ и його агентами, тодѣ якъ на самому дѣлѣ мѣжь міністромъ внутрѣшнихъ справъ и якимсь тамъ „становымъ приставомъ“ нема нѣчого спѣльного. Вѣдъ сього не перестаючі нарѣканя на рядъ, котрый наче-бъ то не выслѣджує зловжиткѣвъ тыхъ агентѣвъ и не пѣклуєть ся про ихъ выкорѣнюваня. Друга недогѣдность централизаціи въ тому, що вона стирає всѣ особости, складаючі державу. Вмѣшуючись въ усѣ дрѣбні справы народнього житя, приймаючи на себе регламентацію приватныхъ интересѣвъ, рядъ черезъ те саме наче вызволяє пѣдданныхъ вѣдъ усякою самостѣйной дѣяльности. Третья недогѣда вѣдъ централизаціи — каже Щедринъ — се заведена за нею слѣдкомъ маса „чиновникѣвъ“, урядникѣвъ, чужихъ для людности и духомъ и напрямкомъ, не сполученыхъ зъ нею нѣякими загальными интересами, слабосильныхъ на добро, але въ сферѣ ала зъявляючихъ ся страшною розъятряючою силою. Гарантією вѣдъ зловжиткѣвъ не може служити навѣтъ матеріяльна заможность и забезпеченѣсть чиновникѣвъ. Чи багато-жь губернаторѣвъ, на прикладъ, не користують ся такѣ зваными безгрѣшными доходами? Докладно можна сказати, що такі губернаторы вѣдомї на ймена не тѣльки рядови, але и цѣлѣй Россіи. Варто уваги не вдержаня матеріяльне, а своевольность, котру треба-бъ, та не можна загнудати, доки въ державѣ истнує окремене племя

пролетаріята, що йому на ймена — офіційне „чиновництво“. Четверте лихо вѣдъ централизаціи — се невѣдомбсть про народнѣ потреби, въ котрѣй вона держить высчѣй рядъ... Мѣсцевѣсть, котрою править урядникъ, вѣдома для нього тѣльки зверхньо, въ загальныхъ начеркахъ: сьогондѣ вѣнь тутъ, завтра — тамъ, и якъ вѣнь здатнѣйшій, то швидче переходать зъ мѣсяца на мѣсеце. Сю централизацію завѣвъ въ Россіи ще Петро Великій, але сказати по правдѣ — каже Щедринъ — и правдивою централизацією вѣ назвати не можна, бо така хочъ сполучена зъ ясно вѣдомою державною идеєю — а въ Россіи интересы державнѣ не зрозумѣлѣ не тѣльки для становыхъ полиційныхъ приставѣвъ, але навѣтъ и для багатьохъ губернаторѣвъ.“

Радикальнѣ лѣвки проти сього лиха Щедринъ знаходить въ децентрализаціи, въ реформѣ урядової адміністраціи, якъ губернскої такъ и повѣтової, въ пѣднесеню и поширшаню правъ земствъ, правъ мѣсцевої людности.

До сихъ слѣвъ покѣйника Щедрина мы можемо тѣльки додати, що атмосфера урядова й полиційна вѣдъ того часу, коли вѣнь писавъ сю „Записку“, не змѣнилась нѣ крышки, и теперъ вона така сама. Запроданство, обкраданя скарбу, хабарство „чиновникѣвъ“ та полиціи въ Россіи — вѣдоме и въ самѣй Россіи кожному, вѣдоме и по за Россією. Воно починаеть ся зъ верху адміністраціи и йде до самого низу, навѣтъ пройшло вже въ волоствѣй сѣльскѣй управи, бо рыба, якъ каже приказка, по-

чнае смердѣти зъ головы, а не зъ хвоста. Щобъ становой приставъ та исправникъ згодивъ ся настановити волостного старшину, выбраного сѣльскою громадою, волостный старшина звычайно дае имъ хабара двѣстѣ або й триста карбованцѣвъ, а потѣмъ и говорить на все село: „Я-жь заплативъ двѣстѣ карбованцѣвъ справникови, то треба-жь менѣ ихъ десь vybrати!“ И выбирае зъ громады та ще й зъ добрыми процентами. А про сѣльскихъ писарѣвъ мы вже й не говоримо. Сѣ деруть зъ мужика, деруть и зъ жида, и имъ перепадае й натурою, й грѣшми. Въ тыхъ „казенныхъ палатахъ“, въ тыхъ „присутственныхъ мѣстахъ“, коли хто мае яке дѣло, то безъ хабарѣвъ и ступити не можна, и дѣло, не пѣдмазане добре, не рушить ся зъ передъ анѣ на ступѣнь. Въ деякихъ провинціальныхъ мѣстахъ попадались въ крадѣжцѣв скарбовыхъ грошей навѣтъ заступники высочои науки... Про духовнѣй консисторію мы вже й не говоримо: тамъ и теперъ обдирають молодыхъ семинариствѣвъ, шукаючихъ парафій, та священникѣвъ, а вайбѣльше благочинныхъ, скѣльки можна, и то обдирають не протосреѣ, а таки-жь урядники. Ще й доси живе схоластична приказка про консисторію: *Consistoria est obderatio populum, diaconorum, diaconum palamarorumque*, и ся поговѣрка й теперъ ще правдива й не втратила своєї силы. Россійска поліція — се така оборона городявъ, що для справдѣшньої обороны чесныхъ городявъ треба-бъ въ Россію выписати поліцію зъ Лондона або зъ Парижа. А вже що-до жидѣвъ, то жида — се, просто

сказати, дохѣдна маєтнѣсть для поліціи, се ихъ худоба, воли й коровы, й вѣвцѣ, и фѣльварки, и все. И якъ бы трапилось таке диво, що бѣ усѣ жида выѣхали въ Америку, нѣхто-бѣ за ними не плакавъ, а поліція проливала-бѣ не прикидливѣи, а правдивѣи слѣзы. Се все одно, якъ бы стало ся таке диво, що бѣ мужицкѣи воли та коровы, вѣвцѣ й навѣтъ свинѣи задумали помандрувати хочъ бы въ Америку. Щѣ бѣ сказали мужика, забачивши тѣльки хвосты та заднѣи копыта свои худобы? — Зняли-бѣ руки до Бога та сказали-бѣ: теперь же мы пропащѣи на вѣки вѣчнѣи! Те сказала-бѣ и поліція про вѣткаючихъ жидѣвъ. И не подумайте часомъ, що жида не люблять такой поліціи. Де тамъ! Вони страшно не люблять чесвой поліціи, чесныхъ урядникѣвъ, бо такѣи не дають имъ обминати законъ, топтати його, и не дають имъ въ свою чергу дойти свои коровы, се-бѣ то робити усякѣи зловжитки вѣдносно высысая соку зъ мужика й пана. И выходитъ, що въ Россѣи поліція доить жидѣвъ, жида доять мужикѣвъ и панѣвъ, урядники доять сусѣбство, консерторѣи доять попѣвъ, офицеры доять москальѣвъ чи салдатѣвъ, — скрѣзь доять, тѣльки народъ нѣкого не доить. Скрѣзь въ Россѣи бачимо якѣисъ доѣльнѣи. Вѣйскова приказка каже: „Дай мнѣ прокормить казенную курицу, и я прокормлю самого себя“ — се-бѣ то разомъ зъ скарбовою куркою. Севастопольска и болгарска вѣйна показали, щѣ за гнилятина розплодилась въ урядовыхъ правлючихъ верствахъ.

И пѣвденна Славянщина побачила сю

Щедринску Россію въ себе дома и не дивно, що вона схарапудилась. Само по собѣ, що про такі дива трохи знає й західня Славянщина. Отъ и вийшли не домысли и непорозумѣня... Нѣ, нехай лучче Славянщина не знає справдешньої Россіи, такъ буде красче.. И нарѣкати д. Пышину зовсімъ не годить ся на те, що Славянщина не знає Россію. Нехай лучче вона знає Россію зъ поетичной далечѣ... И зъ-за сієи темнобарвои сумной картины въ перспективѣ зъ чорного фона à la Rembrandt виглядають такі пазуристі кощѣ та кікіморы, якъ славянофілы Аксаковы, Погодины, Ламанскі, Катковы и ихъ наслѣдувачѣ зъ довгими забагливими руками, зъ забагами и тенденціями давныхъ московскихъ Иванѣвъ Грозныхъ, Василіѣвъ, Симеонѣвъ Гордыхъ, зъ гордовитостью и претенсіями на якусь самосталу, вѣдмѣнну вѣдъ европейской философію й самобутню велико-русеску культуру, зъ фактичною силою въ рукахъ и впливомъ въ державѣ. Въ перспективѣ сієи картины стоять тѣ, що хотять знести навѣть саме назвище цѣлыхъ земель: на мѣсце Украйны чи Малороссіи зъявивъ ся якійсь Юго-западный край, Новороссія, або Южная Россія; Польшу обернули въ якійсь Привислинскій край, — словомъ сказати — не вважають на народы, навѣть нехтують ними, а натомище тѣльки вважають на ихъ географічну та топографічну територію, неначе тѣ народы такъ щось собѣ, нѣ се нѣ те, щось таке, що годить ся тѣльки якъ матеріяль для „обрусенія“ та для „роспущенія“ [розтоплюваня], „сліяння та претворенія“

[переробки] въ велико-рускій масы, якъ высло-
влюють свои забаги сими кохаными та висо-
кими термінами велико-рускій консерваторы,
забуваючи, що українскій, польскій, литовскій
та фінляндскій масы бѣльше поевропеснїй, вы-
счїй й просвѣтнѣйшїй, нѣжъ велико-рускїй, и
що перетворяти красче въ гѣрше — зовсѣмъ
неможливе дѣло и шкодливе для культуры
масть сихъ усѣхъ земель.

Для Славянщины сї усѣ тенденціи — не
тайна. Не тайна для нихъ и той нечуваный
притискъ, якимъ росейскїй рядъ пригнобивъ
українску мову та літературу, якому Чехїя
була пѣдпала вѣдъ Нѣмцѣвъ тѣльки пѣсля Бѣ-
логорской битвы 1620 року. Не тайна для
нихъ, що на Украинѣ и въ Польци заведено
навѣтъ народнїй школы зъ велико-рускою вы-
кладовою мовою та велико-рускими школьны-
ми книжками; що на Украинѣ заборонено пе-
чатати украинскїй перекладъ Євангелїя, забо-
ронено печатати усякїй науковїй книжки и на-
вѣтъ белетристику. Може ще й секретъ для
Славянщины, що на Украинѣ усѣ высчї адмі-
ністративнїй посады губернаторѣвъ, архїепо-
скопѣвъ, епископѣвъ, усякихъ предсѣдателѣвъ
палатъ, усѣ ласѣйшїй й сятѣйшїй посады об-
садженїй Великороссами. Въ вїѣвскому школь-
ному окрузѣ навѣтъ мѣся директорѣвъ гїмна-
зїй вже систематично обсаджують Великорос-
сами, а духовна власть вже давно становить
ректорама духовныхъ семїнарїй та духовныхъ
училищъ все майже Великоросѣвъ, для ко-
трыхъ въ „Юго-западномъ краѣ“, се-бѣ то въ
Кїѣвщинѣ, на Волянѣ та Подолѣ дасть ся

больше „жалуваня“ — платы за службу, нѣжъ Украинцямъ, якъ кажуть въ смѣшки самі Великороссы: „за обрусеніе“. И усей сей зайшлый элементъ провадить обрусеніе и въ мовѣ, и въ адміністраціи, окрѣмъ своего полиційного нагляду за краемъ. А коли якому й нашому Украинцеви припаде выша админістративна посада, то выберуть вже такого, що въ пильности й пѣдлесливости, полиційно́й та обрусюючо́й завязтости перейде самого закатованого Катковця. Сей вже такъ старасть ся ради карьеры, ажъ йому чубъ став мокрый, трохи не на улицяхъ кричить про обрусеніе та проти украинщины — „берѣтъ, мовѣ, мене, пѣдѣймайте въ гору! буду вамъ служити вѣрно!..“ сватай, мовлявъ, мене, коваченьку, бо я молоденька! — якъ спѣвають въ пѣсни. — хочъ въ його душѣ може й зовсѣмъ нема такой палкои прихильности до сього всего, бо въ такихъ душахъ нѣчого нема, окрѣмъ карьеры та свои кишенѣ. Сѣ земляки ще гѣрші вѣдъ усякихъ зайшлыхъ обрусителѣвъ зъ Великороссіи та зъ Славянщины.

Се мы заглянули тѣльки въ деякі темні закутки россійской державы, а скѣльки ихъ, тыхъ темныхъ закутокѣвъ е въ державѣ, про се усе треба-бъ багато паперу списати: хочъ бы про захоплюваня въ руки башкирскихъ, черкесскихъ та татарскихъ земель въ Криму, про притискъ старовѣрѣвъ, сихъ другихъ дѣйныхъ жидѣвъ для полиціи въ Великороссіи; про те, що недавно приказано не печатати въ газетахъ нѣчого про зловжитки й неправды навѣтъ исправникѣвъ та становыхъ приста-

вѣвъ. Не можемо не додати сюды слѣвъ Щедрина зъ його „Записки“: „Азбука кожної адміністративної системи промовляє, що предметомъ її повинно бути народне добро. Але розумѣня, що таке се добро, а найбѣльше въ державахъ великихъ, дуже не однакове и мѣняеть ся вѣдповѣдно до умовинъ мѣсцевости, звичаївъ и т. д. Претенсія пѣдвести усѣ мѣсцевости пѣдъ однаковѣ и тѣ самѣ порядки чи не було-бъ те саме, що покласти всѣ особости на Прокрустове лѣжку?“ До сього мы можемо додати, що въ Россіи усѣ особости на Украинѣ, въ Польщи, Литвѣ, Грузіи кладуть разомъ и на однакове адміністративне Прокрустове лѣжку, а ще й до того и на обрусительне лѣжео, ще колючѣйше й дошкульнѣйше. Ще й хотять знайти дурнѣвъ въ Славянщинѣ: „Сюды, мовь, до насъ! въ насъ, Господи, якъ гарно жити! Въ нашихъ чертогахъ заготовляні для васъ ажъ двоистѣ Прокрустовѣ мякенькѣ лѣжка!“ Кому зъ путнихъ людей въ Славянщинѣ и справдѣ припаде охота самохѣтъ лягати й спочивати на такому лѣжку? Се справдѣ на долю Славянщины повинно-бъ выпасти таке добро, про яке колись говоривъ Т. Шевченко, наче-бъ то зумысне про тыхъ вошеѣвъ та кѣкіморъ, маючи ихъ на примѣтъ: „Тѣльки дайтесь намъ въ руки! а мы вже навчимо васъ, якъ кайданы кувати и якъ ихъ носити..“ Кому-жь зъ Славянъ припаде охота и кувати на самихъ себе кайданы та ще ихъ й носити? Отъ и вышло непѣрозумѣня...

Нѣ, д. Пыпине! Лучче буде для Россіи, якъ Славянщина не знати-ме справдешной реальной Россіи. Нехай красче Славяне милують ся перловыми вѣршами Пушкина та Лермонтова, нехай вѣршають ся утворами Тургенева, Д. Толстого, де выставлені и змальовані красчі люде, прогресивні, просвѣчені по европейскому, де змальовані такі типы интелігенціи, що роблять на Рембрандтовскому чорному фонѣ свѣтлі прогалины. Се типы будущей Россіи. Ихъ мало въ Россіи, Господи, якъ мало! Та й ти свѣтлі люде чогось въ останній часы повертають въ ти чорнотѣнній закутки, сутиняють тамъ ледви примѣтні, неначе ихъ врода така, що вони не зносять дуже ясного свѣта. Але все таки тѣльки сѣ свѣтлі типы мають спроможнѣсть розбудити и розбуркати симпатію въ Славянѣ, бо симпатія мѣжь народами красче й безпешнѣйше вѣдъ антипатіи и всякого безмѣзкового ворогуваня, колотнечѣ та змаганя, набутого вѣдъ безмѣзковыхъ давныхъ историчныхъ вандальскихъ зносинѣ мѣжь усѣма народами, тыхъ зносинѣ, котрыхъ девізъ стиснуто высловивши, можна такъ констатувати: бери, хапай, дери, ламай, рви, лупи, ассимілюй, зливай, забороняй, обруской! Зовеѣмъ якъ циганѣ казавъ: ори, мели, вѣж!—чуже добро... И до сього усього трохи порядку и зельзної дисципліны, — порядку за-для того власно, щобъ можна було дерунамъ та хапунамъ спокѣйно спати, ѣсти, пати и въ роскошахъ та догодѣ по колѣнця бродити, ще й своимъ креатурамъ допомогти, бо въ Россіи сврѣзь протекція має

силу. Талантъ и праця не вважають ся нѣ за що. Се и в-жь та мудра політика...

Щобъ зникли тѣ недомысли, тѣ непорозумѣня, про якѣ натякає д. Пыпинъ, багато де-чого треба-бъ змѣнити въ Россіи, треба Россіи поставити себе въ зовсѣмъ инчѣ, людскѣ зносини й умовини до инчихъ славянскихъ и неславянскихъ народѣвъ та земель въ державѣ. Тодѣ може и зникли-бъ тѣ недомысли въ Славянщинѣ. Але чи до того-жь воно йдеть ся въ Россію? Зовсѣмъ на выворѣтъ: йдеть ся воно все назадъ, а не въ передъ. Державна політика стає все мудрѣйша та мудрѣйша... по славянофільському...

Д. Пыпинъ говорить далѣ въ своїй статкѣ, що Славянщина, якъ на прикладъ Чехія, мало знає Россію, російське житя, літературу, або коли й знає, то бѣльше зъ нѣмецкихъ джерель, а Галичина, дякуючи убожеству своихъ просвѣтнихъ способѣвъ, ще може менче знає про се все, та й то зъ нѣмецкихъ та польскихъ джерель.

Мы не знаємо, скѣльки знає Чехія Россію й російську літературу, а вѣдносно Галичини мы можемо сказати навпаки, що тысячоверстовá далекѣсть Петербурга и незвычайна вѣдрѣзненѣсть гіперборейскихъ велико-рускихъ краѣвъ вѣдъ Галичини стали ся причиною, що самъ д. Пыпинъ зъ сієи причини зовсѣмъ не знає галицкихъ сьогочасныхъ справъ. Галичина знає и Россію, и російскѣ внутрѣшнѣ справи, и навѣтъ літературу чи не бѣльше за всѣхъ Славянъ, бо вона найближе до російскои границѣ и має бѣльше зносинъ зъ Рос-

сією, нѣжъ инчі славянскій далекій краѣ. Усѣ красчі творы велико-рускихъ классичныхъ белетристѣвъ Тургенева, Л. Толстого, Достоевского, Гоголя и инчихъ письменникѣвъ переложено въ Галичинѣ на руско-украинску мову. Намъ траплялось бачити навѣтъ переклады другорядныхъ велико-рускихъ письменникѣвъ, якъ на пр. Мачтета, Короленка, Г. Успенского и Каразина. „Мертвыя души“, навѣтъ „Ревизоръ“ та „Женитьба“ Гоголя вже переложені и ихъ грають въ театрахъ. Въ редакціяхъ галицкихъ журналѣвъ та газетъ читають ся деякі велико-рускій газеты й товстї журналы. Зовсѣмъ не переложено чомусь одного тѣльки Щедрина, але його не переложено й въ Парижи на французскій языкъ, може тымъ, що вѣнъ, якъ сатирикъ, спеціально обмальовує мѣсцеві и бѣльше адміністративні грѣхи та провины, що не може зацѣквити нѣ Французѣвъ, нѣ Нѣмцѣвъ, нѣ навѣтъ Галичанъ, въ котрыхъ инчі адміністративні порядки, все-таки трохи красчі й высчі вѣдъ російскихъ, и грѣхѣвъ тамъ такихъ нема, а коли й є, то вони свои, якось трохи инчі. Кому-жъ тамъ будуть цѣкаві усякі московскій „Помпадуры та Помпадурши [губернаторы]“, „Ташкентцѣ“, усякі „Угрюмъ-Бурчєвы“ и схожі зъ ними монстры та апокаліпсичні звѣры, котрыми можна до смерти налякати Славянщину и вѣдвернути їѣ симпатїи. Словомъ сказати — Щедрина за границею не розумѣють, якъ не розумѣють и багато де-чого въ велико-рускій літературѣ, де обмальовуєть ся спеціально своє домашне жи-

тя, свои напрямки, свои бажаня*). Самъ же д. Пыпинъ говорить зъ початку статѣвъ, що змѣсть и языкъ новѣйшой велико-русской літературы незрозумѣлый для Галичанъ. Тѣльки поезія та белетристика се така рѣчь, що не черезъ идеалы, принціпы, а тѣльки черезъ свою артистичность може бути зрозумѣлою, цѣквою и приемною скрѣзь, де живе просвѣчене людске племя, може стати вселюдскою, якъ, на прикладъ, стали вселюдскими арабскій казки Шехерезады, перска поезія Гафіза, индуска поема Наль та Дамаянті и т. д., бо справдѣ не нести-жь зъ Московщины въ Европу идеалы та принціпы, взяті-жь таки въ Европѣ и ще й недобре пережовані. Переложено зъ велико-русского въ Галичинѣ вже доволѣ.

Высловлювати претенсію, що Галичина й Славянщина мало знае велико-русскій языкъ, мало читае велико-русскій літературнй творы, мало насторочуєть ся до літературной едности зъ широкою велико-русскою літературою, мало шукає звязку зъ сією літературою, щобъ добути собѣ ще „инчій багатѣйшій жерела для свого розвитку“, — якъ каже д. Пыпинъ зъ докоромъ въ кѣнци своєї статѣвъ, — высловлювати се все и бѣдкаться д. Пыпину про се все, по нашому, зовсѣмъ таки не прихо-

*) Чимало, правда, дробнѣйшихъ утворѣвъ Щедрина переложено и надруковано по періодичныхъ выданахъ украинско-русскихъ въ Галичинѣ, деякй и въ фейлетонахъ „Дѣла“ — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

дить ся. Мы радили-бъ д. Пыпинови замѣсць
 сихъ дуже вже широкихъ бажань та тенден-
 цій, багато, сказати по правдѣ, ширшихъ вѣдъ
 змѣсту и идей самой велико-русской літерату-
 ры, звернути усю просвѣтню увагу на свой
 край, на Велику Русь, и прикласти до своего
 рѣдного краю тѣ енергичнѣ пѣклуваня та дба-
 ня, котрыми вѣнъ такъ клопочеть ся про Га-
 личину та Славянщину. Велико-руска літера-
 тура находить теперь собѣ споживачѣвъ и
 покущѣвъ своего краю бѣльше на инчихъ ба-
 зарахъ, нѣжъ на своихъ власныхъ. Перегля-
 немо списъ пренумерантѣвъ самого „Вѣстника
 Европы“, що додаеть ся що-року до останньої
 грудневої книжки сього журнала, и що-жъ
 мы бачимо? Що „Вѣстникъ Европы“ бѣльше
 вѣдъ усього пренумеруе й читав городъ Пе-
 тербургъ та Украина. Осъ сей списъ за 1889
 рѣкъ:

1. Херсонска губернія	265	екземплярѣвъ
2. Кіѣвска	” 218	”
3. Харкѣвска	” 160	”
4. Катеринославска	” 155	”
5. Таврическа	” 153	”
6. Тифліска	” 137	”
7. Полтавска	” 130	”
8. Пермска	” 114	”
9. Подѣльска	” 97	”
10. Казаньска	” 94	”
11. Саратовска	” 94	”
12. Варшавска	” 94	”
13. Орловска	” 92	”
14. Басарабска	” 92	”
15. Чернигѣвска	” 91	”

16. Воронѣжска	„	89	екземплярѣвъ
17. Тамбовска	„	89	„
18. Владимірска	„	84	„
19. Курска	„	80	„

Зъ сього листка мы бачимо, що найбѣльше читає „Вѣстника Европы“ Украина и на-пѣвъ украинскій губерніи, якъ Таврическа, Воронѣжска, Курска, та ще Тифліска въ Грузіи, де перемагає служаща украинска интелігенція. Зъ велико-рускихъ губерней найбѣльше читає Пермска, по причинѣ трудно зрозумѣлої, а потѣмъ університетска Казанська губернія, и то сї двѣ губерніи читають въ-двое менше вѣдъ першихъ украинскихъ губерней. Губерніи центральнои Великороссіи, Московска и лежачіи кругомъ неї губерніи, читають въ-троє менше за украинскіи :

21. Тверска губернія	74	екземплярѣвъ
25. Рязанска	63	„
26. Московска	61	„
27. Новгородска	59	„
34. Тульска	52	„
49. Ярославска	48	„
60. Калужска	26	„

Въ губерніяхъ на пѣвночъ вѣдъ Москвы и далѣ на сѣдъ за Волгу и въ Сибѣръ та до Кавказа пренумеруєть ся сього журнала нѣкчемна скѣлькѣсть. Петербургъ читає 1316 примѣрникѣвъ, а городъ Москва всего на-всього 485 примѣрникѣвъ. Выходить, що Петербургъ, сей на-пѣвъ европейскій городъ, та Украина дають найбѣлшій контінентъ читалникѣвъ.

Мы передивили такій самый списъ пренумерантѣвъ и въ другому велико-рускому

журналъ, вже науковому — въ „Русской Старинѣ“, котра такъ само прикладає въ кѣнци року списъ скѣлькости своихъ пренумерантѣвъ въ кѣнци останньої книжки. И тамъ мы бачимо степеннѣсѣнько такий порядокъ губернь по числу пренумерантѣвъ: перша губернія стоить Херсонска, друга Кіѣвска, третя Харкѣвска, далѣ Полтавска и т. д. Выходить, що се не випадковий зъявокъ, а загальний и нормальный.

Такъ то мы бачимо, що Петербургъ та Украина настачає найбѣльшого континѣнта читалникѣвъ для велико-рускихъ журналѣвъ, найменчій — Великороссія. И намъ здаеть ся, що передъ славянофілами стоить попередъ усього патріотичне завданя науково й просвѣтно пѣднати свѣй край, Велику Русь, дбати попередъ усього про се спасенне для неї дѣло, а не шукати й домагатись ширшихъ та чужихъ базарѣвъ для свого літературного краму деинде, въ Галичинѣ чи Славянщинѣ. Правда, що сѣ літературнѣ базары не въ себе дома, а деинде, дають чи-малу користь велико-рускѣй літературѣ, и користь дуже реальну — грошову, бо велико-рускѣй редакціи й видавцѣ набивають собѣ кишенѣ літературными заробѣтками. Пригадаймо поета Некрасова, редактора давнього журнала „Современника“, котрый наживъ зъ редакціи мѣліонѣ. Тутъ мы вже вбачаємо законъ чисто соціально-економічний: бѣльше буде споживачѣвъ — бѣльше буде й вироблювачѣвъ та продукціи, а продукція держить ся й ширшає бѣльшою скѣлькостью вжитку, хочъ-бы й літературного.

Може й сей законъ въ літературныхъ справахъ вважено при заборонѣ украинской літературы та претичинахъ, положеныхъ для широкого розвитку украинской літературы...

Коли вже дбати й п'єклуватись про єдність хочь-бы й літературну, то треба, щобъ єдність була спільна, щобъ и Великороссія знала й читала и славянскій літературы и украинску, и руско-украинску літературу властиво въ Галичинѣ. Але мы певнѣ, що въ самій Великороссії, въ Петербурзѣ, въ Москвѣ, въ Тулѣ нѣхто нѣчогосьвѣнько не знае навѣть про найновѣйшу украинску літературу, окрімъ хиба драматичныхъ утворѣвъ, въ котрыми познайомили Велику Русь труппы Кропивницкого, Садовского, Старицкого, прийввши сю літературу, сказати-бъ, въ саму ихъ хату. Хто-жь въ Петербурзѣ, въ Москвѣ знае про славянскій та галицко-руську літературы? Хто-жь хочъ чувъ про сї літературы? Журналъ „Пантеонъ иностранныхъ литературъ“ потрошку въ ряды-годы подае урывки зъ сербскихъ та болгарскихъ поетѣвъ, „Вѣстникъ Европы“ та „Русская Мысль“ подають перевклады декотрыхъ польскихъ письменникѣвъ: Ёжа, Пруса, панѣ Оржешко, Сенкевича. Але въ самій Россіи хто знае, хто хочъ чувъ про творы руско-украинского письменника въ Галичинѣ Ивана Фравка, талановитого й написавшого вже чи-мало творѣвъ и цѣнныхъ на змѣсть, и чи-малыхъ на обсягъ, и гуманыхъ по идеи, хочъ трохи холодненькихъ на тонъ, нагадуючихъ сучасныхъ нѣмецкихъ або велико-рускихъ письменникѣвъ холодноватымъ ко-

лоритомъ? Кто въ насъ въ Россіи знае про літературу грузинску, армянску, литовску, латшеску, естонску, фінляндску, котрѣ розвивають ся въ самѣй таки Россіи? Котрый зъ петербурскихъ товѣтъ и тонкихъ журналѣвъ подавъ коли хочъ звѣсточку про сѣ літературы? И мы живемо въ Россіи, а про сѣ літературы нѣчогѣсѣнько не знаемо. Правда... ѣ забулись мы, що про галицко-руску літературу въ Россіи вже давненько заборонено писати ѣ навѣтъ подавати усякѣ звѣстки про неѣ. Се тежъ добра гарантія зъеднаня зъ Галичиною, нѣчого казати: не вона вѣдрѣзняеть ся „отъ всего русскаго міра“, а ѣв — ще ѣ зумысе вѣдрѣзняють цензурными заборонама.. Отъ тобѣ ѣ єднѣсть „всего русскаго племя“! Се вже ѣ справдѣ якѣсь „недоразумѣнія“..

А дѣло въ тому, що та єднѣсть зъ Славящиною та Галичиною въ Россіи розумѣеть ся по стародавньому ѣ старомодньому, якъ обрусеніе и накяданя велико-рускаго языка та літературы, нѣбы то широкой ѣ просвѣтньої [хѣба въ рѣвнѣ, скажемо мы, зъ галицкою та болгарскою и т. д.]. Самъ д. Пыпинъ закидавъ уже въ своѣй статьѣ „Особый русскій языкъ“, що Галичинѣ добре було-бѣ прийняти велико-русскій літературный языкъ, ѣ теперъ вѣнъ радить д. Огоновскому „вступать въ тѣсный союзъ съ самой крупной изъ славянскихъ литературъ [а польска? хѣба не така „крупная“?] літературою великорусскаго народа“. Д. Пыпинъ просто таки трохи церемонить ся и нелогічно навѣтъ говорить. Заступивши дорогу для широкой украинской літе-

ратуры и заперши їх въ рамки провінціалізма и популярства, доказуючи, що на Украинѣ повинна бути широкою тільки література велико-руська, д. Пыпинъ симъ самымъ дав догадатись Галичанамъ, щобъ и вони приймали сю широку літературу, а свою завели въ тьс-венькї ямки австрійского провінціалізму. Славянофілы хочъ принаймнѣ щирѣйші: ті просто кажуть, щобъ Славянщина й Галичина безъ церемонїи, занедбавши свои літературы, приймали велико-рускій языкъ, якъ науковий, и велико-руську літературу. Але д. Пыпинъ забуває, що Галичина не въ російскій державѣ, а въ Австрїи, въ нѣмецкій Австрїи, де истнує ще ширша и вольна вѣдъ цензуры нѣмецка література, вѣдъ котрой й пѣшла сама велико-руська література, зъ котрой набрались сили и Бѣлинскій, и таєъ званї „люди сороковыхъ годовъ“ — вѣдъ философіи Гегеля. А вивчитись по велико-руски „въ одинъ часъ“ — се фікція! Велико-рускій языкъ треба вчити довго, а читати велико-рускї книжки зъ товстими лексіконами, якъ Словарь Даля або Академическїй Словарь, не зовсѣмъ догдно.

Вкѣнци сього треба сказати, що исторїя руско-украинскои літературы — ті идеї й напрямокъ, ті погляды, щѣ залягли въ основѣ сїви шановнои працѣ, не є результатомъ урядовыхъ вѣдносинъ на Украинѣ до украинского языка та літературы, не є результатомъ неприязного до Россїи впливу нѣмецкого та польского на автора „Исторїи рускои літературы“. Про Россїю часомъ и справдѣ пишуть чи-мало

нѣсенѣтницѣ въ заграничныхъ газетахъ, подають неправдивѣ або переинакшенѣ звѣстки, не розумѣють, якъ можна догадуватись, напрямку партій въ Россіи и ихъ тенденцій. Але, якъ каже приказка, „якъ бы Богъ слухавъ чередника, то весь скотъ выздихавъ бы“. Про д. Огоновского, прочитавши його працю, мусимо сказати, що вѣнъ не зъ такихъ, щобъ слухати усякихъ чередникѣвъ, бо то чоловікъ дуже просвѣтнѣй и володающій дуже широкою ерудицією, выслѣдившій науково до самого дна усе, що давно писалось про украинскій языкъ та літературу, що мало й має стосункѣ до исторіи украинской и до літературы. Зновъ скажемо въ-друге: Якъ дивитись на сю працю д. Огоновского поглядомъ зъ Петербурга, то й знайдесть ся въ неи щось таке, що въ Петербурзѣ не дуже сподобаеть ся; мы скажемо. що въ Петербурзѣ чи въ Москвѣ знайдуть ся й такі ще погляды, що праця д. Огоновского — зовсѣмъ ненормальный появокъ, шкѣдливый, небезпешный, котрый треба-бъ скасувати й знищити до останку. Але, якъ бы Богъ усякихъ чередникѣвъ слухавъ, що бъ то сталося на свѣтѣ зъ бѣдною худобою? Худоба и трѣснула-бъ, и луснула, и выздихала, и въ водѣ потопилась бы, и въ огни погорѣла бъ, вѣ й собаки загрызли-бъ, и вовки поѣли-бъ, вѣдъ неи давно не зосталось бы нѣ копыта, нѣ хвоста... Та добре, що Богъ не слухае чередникѣвъ, а худоба, хочъ и пѣдъ чередницкими кіями, а таки якось живе. На нашъ поглядъ, праця д. Огоновского в здобутокъ широкого вивченя джерель, філологічныхъ выслѣдѣвъ про укра-

инскій языкъ Міклошича, Максимовича, Потебнѣ, Срезневского, Житецкого, историчныхъ праць М. Костомарова, В. Антоновича, исторично-етнографичныхъ праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинского, Максимовича, Цертелева, Кульша, докладныхъ выслѣдѣвъ народнои поезіи и давныхъ книжныхъ літературныхъ памятникѣвъ. Для насъ — въ неї слѣду нема нѣ польского, нѣ нѣмецкого впливу, нѣ впливу духинщины, нѣ впливу роздратованого протеста зъ причины привольного й пригнобленого становища украинского языка та украинской літературы въ Россіи, про що мы заразъ и довѣдаємось.

II.

Д. Огоновскій, приступаючи до своєї исторіи руско-украинской літературы, попередъ усього розказує загально и коротенько про долю украинской народности, про їѣ національну самостѣйнѣсть, про самостѣйнѣсть украинского языка и його окремнобѣсть вѣдѣ польского, а ще бѣльше вѣдѣ велико руского. Сей початокъ книжки д Огоновского намъ здаєть ся нормальнымъ, зовсѣмъ на своєму мѣсци, хочъ вѣнъ має тонъ трохи полемичный. Сей початокъ книжки в резюмѣ, здобутокъ усѣи давной полеміки про самостѣйнѣсть украинской народности та украинского языка зъ усякими супротивными на се дѣло поглядами. Само по собѣ, що й ся вчена давня полеміка, выкликавша мѣжь украинскими етнографами, историками, філологами та публицистами цѣ-

кавобсть до выслѣдбвъ украинскои народности та самостойности украинского языка, повинна ввѣйти въ змѣсть украинскои исторіи літературы. Д. Огоновскій и починає зъ сього свою „Исторію рускои літературы“, написавши въ переднѣмъ словѣ свои працѣ коротенькій здобутокъ сього всего.

Свою літературу — каже д. Огоновскій — має той народъ, въ котрого є своя исторія, свѣй свѣтоглядъ и свѣй языкъ. Літературне життя въ нього не загине, хочъ-бы вѣнъ втративъ політичну самостойность, не вважаючи на ворожі силкуваня усякихъ зъєднувачѣвъ, котрї тѣльки морочать своихъ слабѣйшихъ братѣвъ. Д. Огоновскій спираєть ся на слова Костомарова, котрый писавъ, що нема въ свѣтѣ нещасливѣйшого языка, якъ языкъ украинскій. Вѣки минали, и усѣ визнавали, що є въ свѣтѣ украинскій народъ и його мова; московскій царѣ обертались до сього народа зъ своими грамотами и звали його „малороссійскимъ народомъ“, и для зносинъ зъ нимъ та розумѣня його языка въ Москвѣ при „Посельскому Приказѣ“ держали перекладачѣвъ... Але въ недавній часы книжній мудрагелѣ выгадали, неначе-бъ то „малороссійского“ народа нема и нѣколи не було, а на Украинѣ живе такій самый народъ, якъ въ Москвѣ, въ Тверѣ и т. д. Далѣ д. Огоновскій каже, що украинскій народъ втративъ свою автономію, добуту кровью и затверджену умовами, а його молодчій и дужчій братъ [Великороссъ] користуеть ся його стародавньою літературою, ще й усякі Катковы розпочали давненько „обрусеніє“ на

Украинѣ, а зъ зъ 1876 року зовсѣмъ запине-но українскій літературный рухъ. Д. Огоновскій узнае украинску національнѣсть окремною вѣдъ польскою та велико-рускою, українскій языкъ такъ само визнае за самостѣйный языкъ, окремый вѣдъ польского и велико-русского; вѣнъ, слѣдкомъ за выслѣдами Н. Костомарова въ статьѣ „Двѣ русскія народности“, визнае, що є двѣ рускѣ народности: мало-руска и велико-руска. Хоч се дивовижно, — каже д. Огоновскій, — що зъявилось двѣ рускѣ народности, але хто-жъ виненъ, що царѣ московскій перейняли имя Русь вѣдъ Кіѣва и перенесли його на свою державу, та що наша батькѣвщина [Украина й Галичина] втратила своє давне йменя, котре заступило теперъ слово „Украина“.

Пѣсля сього д. Огоновскій показуе, якъ формувались двѣ рускѣ народности: що славянске племя пѣвденне въ Кіѣвщинѣ, на Волынѣ й въ Галичинѣ и т. д. зъ-давна, зъ IX. й XI. вѣку звало ся „Русью“ и „Русинами“, а славянске племя на пѣвночи, въ земли Суздальскѣй, Ростовскѣй — Радимичѣ та Вятичѣ зъ XV. вѣку назывались назвищемъ „Москва“. Радимичѣ та Вятичѣ осѣлись мѣжь Фіннами, взяли перевагу надъ ними, перемѣшались зъ ними; въ тѣ краѣ посовувались славянскѣ колоністы зъ Новгорода, Смоленска та Пѣвденной Руси. Славянска порода перемогла фінску — и вышло племя велико-руске по національнѣсти зъ перевагою славянскою кровю, — вѣдъ того Великоросбѣвъ не можна вважати за фінске чи туранске племя. Показавши

етнографічно нарôзнôсть и вôдмѣны сучасного типа Великороссôвъ та Украинцôвъ, д. Огоновскій констатує, що нѣякѣ ворожѣ силы панславистôвъ нѣякими таранами не побьють природныхъ національныхъ правъ украинской народности та языка, и пôсля того вôнъ збирає научнѣ здобутки филологôвъ: Миклошича, Лавровского, Срезневского, Даля и т. д., доказувавшихъ самостôйнôсть украинского языка, зрѣкаючи гадки тыхъ, що визнавали українскій языкъ за нарѣчя, прирôвнюючи його роль до роль нижньо-нѣмецкого дѣялекта, на котрому вже зачинаєть ся лѣтература. Д. Огоновскій прирôвнює українскій та велико-рускій языкъ до сѣмьѣ англо-саксонскихъ языкôвъ: нѣмецкого, датского, шведского, и до сѣмьѣ романскихъ языкôвъ: французского, испанского, италіянского, португальского.

Українскій языкъ и українска лѣтература мають умовы для розвитку, — каже далѣ д. Огоновскій. Сама українска лѣтература заснована на багатому ґрунтѣ народнои мовы та народнои поезіи, якою не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ, а на Украинѣ и въ Галичинѣ вже наставъ часъ національної самосвѣдомости. Чутя національної самосвѣдомости та національного розбудженя провинулось, и самостôйна українска лѣтература й зôстанеть ся вже такою на будущій часы, не вважаючи на всякѣ притиски та претичины.

Увесь змѣсть въ передньому словѣ исторіи украино-рускои лѣтературы д. Огоновского не має въ собѣ нѣчого не ясного, не вы-

разного, або висловленого навманя. Усе, що тамъ сказано, усе в виводъ зъ попереднихъ и вже доволъ давнихъ научныхъ праць, зъ полемичныхъ статей по исторіи, етнографіи и языку Украины. Хто слѣдкувавъ за тими працями, напавши на спасенну думку національного вѣдродженя Украины, той знае, що все сказане д. Огоновскимъ в наукова щира правда. Одначе д. Пыпинъ не у всьому згоджуеться зъ поглядами д. Огоновского. Вѣнь нѣчого не закидае проти самостѣйности украинского языка, бо, якъ чоловікъ зъ широкою ерудицію, вѣнь не може навѣть сього зробити. Але все-таки видно, що йому въ поглядахъ д. Огоновского и те, и се не подобасть ся, и те не такъ, и тутъ не такъ, и тамъ не зовсѣмъ такъ... якъ бы йому хотѣлось. Вѣнь полемізуе зъ д. Огоновскимъ якось роздратовано, чому свѣдками стають знаки здивуваня та запытаня, густо розсыпані въ сьому мѣсци його статей пѣсля деякихъ думокъ та поглядѣвъ д. Огоновского. И те йому дивно, и се йому чудно, а попередъ усього мы скажемо, що се мѣсце полемики д. Пыпина дуже слабке вѣдносно научности, а мѣсцями часомъ зовсѣмъ трапляють ся закиды ненауковѣ. Скрѣзь свѣтить ся грунтова мысль про вѣднѣсть та зъ вѣднаня; скрѣзь бачимо въ нього тенденцію державного принціпа, котра не дае йому правдиво дивитись на дѣло и все ставить передъ нимъ въ инчому свѣтлѣ; ся то мысль и в головна причина неспокойности й ненаучности тона. Читалникъ, прочитавши сѣ усь мѣсця въ д. Пыпина, зостасть ся зъ смутною

думкою въ головѣ, не пересвѣдченный, и не знае, чи йняти вѣры д. Пыпину, чи лучше не йняти...

Ось тѣ пункты, въ котрыхъ не згоджусть ся д. Пыпинъ зъ д. Огоновскимъ :

Д. Огоновскій каже, що слово „Русь“ Московскій царѣ вѣдняли въ Кіѣвскои та Галицкои Руси и перенесли його на Москву, тодѣ коли Суздаль, Ростовъ, Москва до XV. вѣку не звала ся „Русью“. Д. Пыпинъ проти сього тезиса д. Огоновского выставляе Костомарова, котрый въ своѣй працѣ „Двѣ русскія народности“ нѣбы-то не доходивъ до такихъ выводовъ, що Московскій царѣ вѣдняли назвище „Русь“ вѣдъ Пѣвденнои Руси и загарбали його собѣ, назвавши такъ свою московску державу. Таку думку — каже д. Пыпинъ — взявъ д. Огоновскій таки простѣснѣнко въ звѣсного польского этнографа Духинского, дуже ненависного для Великоросѣвъ за свою гадку про те, що велико-руске племя — не славянске по крови, а туранске, чи фінске. Розгорнемо студію Костомарова и прочитаємо, що вѣднѣ пише про сю — якъ каже д. Пыпинъ: „нелѣпую“ — недоладню думку д. Огоновского.

„Коли першій этнографъ [Несторъ] — каже Костомаровъ — перелѣчуочи своихъ Цолянъ, Древлянъ, Улучѣвъ, Волынянъ, Хорватѣвъ, не давъ имъ усѣмъ одного йменя, вѣдмѣнного вѣдъ инчыхъ Славянъ рускои землѣ, то имъ дала його швидко потѣмъ исторія. Се йменя — Русь, йменя зъ-початку Порусско-варяжскои кунки, сѣвшои середъ одного зъ паростѣвъ пѣвденно-русского народа и швидко

ассімільованою нимъ. Вже въ XI. вѣку се прѣзвище перейшло на Волинь и на теперѣшню Галичину, тодѣ якъ ще воно не переходило нѣ на пѣвнѣчо схѣдъ, нѣ до Кривичѣвъ, нѣ до Новгородцѣвъ. Вже ослѣпленный Василько, сповѣдаючись въ своихъ замѣрахъ присланому до нього Василю, говорить про плянъ мститись надъ Ляхами за землю „руську“ и зруйнувати не Кіѣвъ, але той край, що присвоивъ пѣсля того назвище „Червона Русь“. Въ XII. вѣку въ земли Ростовско-Суздальскѣй пѣдъ „Русью“ розумѣли взагалѣ пѣвденно-захѣдъ теперѣшньої Россіи [Кіѣвщина, Волинь, Подоль] въ збѣрному розумѣню слова. Се прѣзвище, вѣдмѣнне для инчихъ славянскихъ частокъ, стало етнографічнимъ прѣзвищемъ украинского народа... Прѣзвище „Руси“ теперѣшнього украинского народа дѣйшло и до чужоземцѣвъ, и всѣ стали звати „Русью“ не всю федерацію славянскихъ колѣвъ на території теперѣшньої Россіи, що склалась, вѣдъ часу прибутя Варягѣвъ-Руси, пѣдъ верховенствомъ Кіѣва, але властиво пѣвденно-захѣдъ Россіи, заселений тѣєю часткою славянского племя, котрому теперъ присвоюеться назвище Южно-русского або Мало-россійского. Се назвище такъ и пѣшло зъ наступаючими часами...“

Коли-жъ Литва злучила Славянъ усѣи захѣдньої частки руской землѣ въ одно політичне тѣло и дала имъ нове прѣзвище — Литва, „то се прѣзвище, каже Костомаровъ, стало тѣльки прѣзвищемъ бѣло-русского краю и бѣло-русской народности, а пѣвденно-руска на-

роднѣсть зѣсталась зъ своимъ давнымъ звичнымъ назвищемъ Руси.“

„Въ XV. вѣку вѣдрѣзнялись на територіи теперѣшньої Россіи чотири видѣлы схѣдно-славянскаго мира: Новгородъ, Литва, Московія и Русь; въ XVI и въ XVII. вѣку, коли Новгородъ бувъ стерты, — Московія, Литва и Русь. На сходѣ йменя Руси приймалось якъ національнѣсть сѣв загальнои славянскои сѣмѣ, подроленои на частки; на пѣвденно-заходѣ — се було йменя паростка сѣв сѣмѣ... Кіянинъ, Волынець, Червонорусъ — були рускѣ по своѣй мѣсцевости, по вѣдмѣнности свого народнього, суспѣльного и домашнього побуту, по норовахъ и звичаяхъ“ [се-бѣ то по національности, додамо мы].

Далѣ Костомаровъ веде свою думку, що доки центръ рускаго племя бувъ на пѣвднѣ, доти Украина мала назвище Руси, а якъ тѣльки на пѣвнѣ зъявивъ ся инчѣй центръ, въ Москвѣ, то вѣнъ взявъ собѣ, наче потягъ за собою и пѣвденне назвище Руси, и въ Московіи воно стало ся тымъ, чимъ було на пѣвднѣ: се-бѣ то назвищемъ національнымъ и державнымъ.

Тодѣ — каже Костомаровъ — пѣвденъ зѣставъ ся нѣбы безъ назвища; його мѣсцеве йменя, вживане другимъ народомъ, тѣльки якъ загальне, стало ся для останнього тымъ, чимъ попереду було для першого. Въ пѣвденно-рускаго народа було неначе вкрадено [„похищено“] його прѣзвище... и вѣнъ бувъ повиненъ знайти собѣ инче назвище...“ [Истори-

ческія монографіи Н. Костомарова, т. I., стор. 230—231.]

Мы зоставляемо самымъ читалникамъ помѣркувати й довѣдатись, вѣдь кого д. Огоновскій перейнявъ свои погляды: чи вѣдь Духинского, чи вѣдь Костомарова, — за кого говорить Костомаровъ: чи за д. Пыпина, чи... проти самого-жь Пыпина. Не можемо не додати того цѣкавого факта, що назвище Русь, принесене Варягами въ Кіѣвску землю, пѣшло широко, розповсюдилось, стало на теперѣшній Украинѣ та въ Галичинѣ и справдѣ національнымъ и жило тамъ доти, доки пробували тамъ князѣ зъ колѣна Рюрикового, а потѣмъ поукраиненій князѣ Литовскій, заступившій ихъ мѣсце. Запанувала на Украинѣ Польща. Потомки тыхъ князѣвъ то щезли, то сполячились, а зъ ними разомъ неначе скрѣзь землю пѣшло те старе прѣзвище. Якъ тѣльки выступила на историчню сцену Козаччина, що выникла зъ масъ, зъ народа, — зъ нею разомъ выникає инче назвище для Пѣвденной Руси, назвище „Украина“, котре ще въ 1187 роцѣ споминаеть ся въ Кіѣвскій лѣтописи. Слово „Русь“ йшло зъ-верху, вѣдь князѣвъ, дружини, вѣдь аристократіи; слово „Украина“ выйшло зъ-низу, вѣдь народа, неначе воно тайлось въ масахъ и выринуло на свѣтъ зъ Козакамаи. А зачатокъ Козаччины самъ Костомаровъ вважає дуже ранимъ, може належачимъ до XI. або XII. вѣку, хочъ воно исторично выступило на сцену зъ початку XVI. вѣку. Гетьманы титулували себе гетьманами Украины, и въ козацкыхъ думахъ скрѣзь ба-

чимо слово „Украина“. Се слово ще не забулось и до сього часу: його ще памятають въ Кіівщинѣ старі дѣды, хочь молоде поколѣня вже забуло його, але не вживає назвища „руській“ для назначуваня своєї національности. „Руській“ — теперь на Украинѣ въ народѣ значить — Великоросѣ. Вже й польскій король Степанъ Баторій зъ кѣнцемъ XVI вѣку въ своихъ манифестахъ титулувавъ себе королемъ польскимъ... и великимъ княземъ Украины Кіівскою, Волинскою и Брацлавскою. Зъ московскихъ царѣвъ першій Олексій Михайловичъ титулувавъ себе царемъ „всѣя Великія, Бѣлыя и Малыя Руссіи“, се вже тодѣ, якъ Богданъ Хмельницкій вѣддавъ йому властиво звану давню Русь, се-бѣ то Украину. И выйшла цѣкава стычка тыхъ назвищъ: Богданъ Хмельницкій давъ въ пѣдданетво московскому царици Украину, а московскій царь приймає ѣя якъ Русь, а се просто по давньому династичному князѣвскому назвищу Рюриковичѣвъ, се-бѣ то сказати, по фамільной князѣвскої традици, хочь царь добре знає, що Богданъ титулувавъ себе гетьманомъ Украины. Назвище Русь ще до того переходило и по традици книжної. Коли, якъ каже д. Пыпинъ, слово Москва, Московія було мѣсцево [областное], якъ, на прикладѣ, слово Суздаль, Новгородъ и т. д., а взагалѣ и сѣ усѣ пѣвнѣчній области звались Русью, то чомъ же московскій царь Иванъ III. и Иванъ IV. Грѣзныи, котрѣ вже збрали майже усѣ велико-рускій князѣвства до купы, скѣпили ихъ въ одну державу, все-таки не называли своєї державы „рус-

скою“, Русью, и все титулували себе московскими царями, ажъ поки московскій царь Олексѣй Михайловичъ не привернувъ до своего царства давньої Руси — Украины? А тому, що слово „Русь“ на півночі, якъ каже Костомаровъ, не стало ся національнимъ та народнимъ прѣзвищемъ, а тѣльки було загальнимъ, се-бъ то фамільнимъ, династичнимъ у князѣвъ, та книжнимъ, традиційнимъ, и то все-таки вѣдъ Південной Руси та вѣдъ південнихъ письменникѣвъ. Саму Гетьманщину, се-бъ то Чернигѣвщину та Полтавщину, царѣ охрестили Малою Русью зновъ по своѣй фамільной традиціи, хочъ Малою Русью ще до того часомъ звали теперѣшню Галичину. Ще гетьманы титулувались гетьманами Украины, а Петро Великій, ламаючи автономію їѣ пѣсля Мазепы, завѣвъ на Украинѣ „Малороссійску Коллегію“.

Поглядъ д. Огоновского, якъ формувалось велико-руске племя, дуже не подобаєть ся д. Пыпинови, та ще й тымъ, що д. Огоновскій велико-руске племя часто назначає словомъ: „Москва“, що запроваджує и справдѣ плутанину и велико-русского письменника може збити зъ пантелику. Хто не знає вживаня сього слова въ Галичинѣ, тому и справдѣ здаєть ся, якъ здалось д. Пыпинови, що Москва [городъ — царство] була ще тодѣ, якъ городъ Москва не бувъ збудований, на що й спираєть ся д. Пыпинъ и нарѣкає на д. Огоновского, розумѣючи слово „Москва“ не якъ велико-руске племя, а якъ мѣсто Москва. Але се побѣчня рѣчь. Дѣло въ тому, що д. Пыпинъ нѣякъ не хоче

узвати, що велико-руске племя вийшло зъ мѣшанины колоністівъ новгородскихъ, кривичскихъ, українскихъ, Радимичѣвъ та Вятчѣвъ зъ фінскимъ та усякими угро-татарскими народами. Вбнъ каже, що науково не можна до вѣдатись, щобъ тѣ народцѣ розтали и примѣшались до Славянъ, — що тѣ народцѣ черезъ тысячу лѣтъ ще й доси цѣлі, якъ на прикладъ Мордва, Чувашѣ, Зиряне, Корелѣ, — що руске племя могло ихъ вѣдсунути, вытиснути зъ ихъ мѣсця, и вже могло поглинути ихъ тодѣ, якъ обступило ихъ зо всѣхъ бокѣвъ. Сказавши, що д. Огоновскій узнае въ Великороссѣвъ перевагу славянскои крови надъ фінскою и тымъ нѣбы знимае зъ Великороссѣвъ духинщину, д. Пыпинъ не втерпѣвъ, щобъ не сказати, нѣбы то въ своихъ выслѣдахъ д. Огоновскій такъ натякнувъ, що въ елементахъ московского племя бувъ „пѣвъ-дикій Фіннъ“, се-бѣ то на спосѣбъ гадки Духинского, и що його теорія якась середня мѣжь духинщиною и серіозною критикою.

Загляньмо въ творы Костомарова и мы побачимо, що д. Огоновскій и въ сьому йде слѣдекомъ не за Духинскимъ, а за Костомаровымъ.

„Одно, що мы знаємо про пѣвнѣчо-схѣдъ, — каже Костомаровъ, — се те, що тамъ було славянске залюднѣня середъ Фіннѣвъ зъ значною перевагою надъ останними...“ [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, ст. 236.] Розказавши про те, що й теперѣшній Новгородцѣ языкомъ и вдачею дуже близькі до Украинцѣвъ, неначе се Украинцѣ, тѣльки-що вивчив-

шій велико-руській языкъ, та ще й негараздъ, Костомаровъ каже: „Въ земли велико-руській згодомъ стала ся перемѣшка народныхъ елементѣвъ, ставъ ся процесъ перетвору фінскихъ народностей и примѣшка Татаръ, бували приневольнѣ адміністративнѣ переселѣня, въ кѣнци всего посувалось залюднѣня само по собѣ вѣдъ пѣвночи на пѣвдень та на схѣдъ зъ промысловыми замѣрами; не вважаючи на се все, системи, зъ котрыхъ виформувавъ ся велико-руській край, мають до сього часу неоднакову фізіономію.“ [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, стор. 35, 36.]

Схожѣ зъ симъ погляды примѣчаемо и въ велико-русского историка Корсакова въ його книжцѣ „Весь, Меря и Ростовское княжество“.

Не будемо вже й виводити, за кимъ иде слѣдкомъ д. Огоновскій: чи за Духинскимъ, чи за Костомаровымъ та Корсаковымъ... Се дѣло само по собѣ видно. Коли се сказавъ Костомаровъ та Корсаковъ, то се нѣчого ще, але якъ ихъ погляды виявивъ д. Огоновскій, австрійскій пѣдданий, та ще зъ того краю, де живъ Духинскій, де тхне духинщиною, — то воно вже й вышло трохи обидно, и вже здасть ся духинщиною!

Що въ велико-рускому племѣ є чи-мала примѣшка фінска и татарска, то се фактъ, проти котрого сперечатись не приходить ся. Само по собѣ, що въ племѣ переважає славянскій елементъ, бо вѣнъ, втягуючи въ себе инчі народнѣ елементы, надавъ имъ христіянску вѣру и свѣй языкъ. Се перетворѣня

стало ся давно въ давній земли Суздальскѣй та Ростовскѣй, де вже й слѣду не зостало ся вѣдѣ давньон Весѣ та Мерѣ. Самъ д. Пыпинъ въ своѣй „Исторіи славянскихъ литературъ“ казавъ: „Въ пѣвнѣчній частцѣ руского народа ще въ старому періодѣ почало ся поглинання фінскихъ расъ въ теперѣшній середній Россіи.“ [Исторія славянскихъ литературъ А. Пыпина, ст. 305.] Сей перетвѣръ чинить ся и теперъ, сказати-бъ, на нашихъ очахъ. Въ Тверскѣй губерніи, сусѣдній зъ Московскою, живутъ ще оазами Кореляки; починаючи вѣдѣ Рязаньскои губерніи и далѣ на схѣдѣ до Волги и за Волгою скрѣзь розсыпані, трохи не вѣдѣ самой границѣ Московскои губерніи, оазы Мордвы та Черемисѣвъ и Татаръ. Въ губерніяхъ по Волзѣ й Камѣ та на Урالی усякі чужородцѣ ще зѣстались въ великихъ масахъ. Оазы чужородцѣвъ розпливають ся въ велико-рускому племѣ й теперъ, якъ тѣльки вони кидають свою языческу вѣру и переходять въ христіянску. Намъ навѣтъ траплялось бачити на Украинѣ одного интелігентного Кореляка и одного Мордвина зъ Тамбовскои губерніи, вже присланныхъ на Украину для обрусѣня въ роли Великоросѣвъ. Прислухѣючись до частого нашего змаганя зъ велико-рускими урядниками про украинску народню літературу, одинъ зъ нихъ, Мордвинъ, — сказати правду, розумный и освѣченый чоловікъ и зовсѣмъ не обруситель, — признавъ ся намъ, що вѣнъ родомъ Мордвинъ. що його племя живе оазомъ мѣжь Великоруссами, що Мордвини вже говорятъ поганенько по велико-руски, а жен-

щини ще й доси не вмѣють говорити по велико-руски. Въ нього навѣтъ майнула думка про народню просвѣту для своихъ Мордвинѣвъ на мордвинскѣй мовѣ, але вѣнъ запинивъ ся на тому, що не сьогодні — завтра сѣ Мордвини стануть Великороссами. И вони й инчѣй народцѣ стають Великороссами. Тѣльки въ Сибѣри Якуты, Тунгусы та Монголы не обрусують ся, а навѣтъ буває навпаки: самѣ Великороссы якутять ся й тунгусять ся, якъ на Украинѣ усѣ майже православнѣй велико-рускѣй колоніи въ Херсонщинѣ поуукраинились, — якъ пише Афанасьевъ Чужбинскій въ „Очеркахъ Днѣпра и Днѣстра“. Вдержали національнѣсть тѣльки старовѣрскѣй велико-рускѣй селитьбы и въ Херсонщинѣ и въ Чернигѣвщинѣ. Въ Кіѣвщинѣ, коло Черкась, де стоить старовѣрскѣй монастирокъ, старовѣрска селитьба въ селѣ Балаклея чисто поуукраинилась въ мовѣ и костюмѣ, вдержавши одначе свою стару вѣру.

А отъ маємо зразокъ въ літературѣ велико-рускѣй, якимъ языкомъ говорятъ русько-чѣй Пермьки въ Пермскѣй губерніи на Камѣ. Ф. Рѣшетниковъ въ своему етнографічному начерку „Подлиповцы“ обписує двохъ селянъ, Пилу та Сысова, и каже: „Подлиповцѣ говорятъ по пермякски. Погано розумѣючи нашѣ слова, вони хочъ и вымовляють ихъ, але на скалѣченный спосѣбъ. Ихъ вымова й мова схожа на мову селянъ Вятской та Вологодской губерней. Подаємо взорець тѣи мовы: „Ошшо живы... Печьку бы... пали, братанъ. А? Ишь стужа, витерь!“ каже Сысойко. [Се чи-

стѣйше по велико-руски треба сказати такъ : „Еще живы. Печку бы протопить, братъ. А? Ишь стужа, вѣтеръ.“] И сѣ русьчючѣ Пермьки, хочь христїяне, але ще тихенько вѣдъ священникѣвъ справляютъ свои языческїй свята, молятъ ся до опудалѣвъ, держать образы въ коморѣ, а вѣшаютъ на стѣны тодѣ, якъ знаютъ, що пѣпъ зайде въ хату. Звѣснїй велико-рускїй ученїй Щаповъ, самъ по матери иркутскїй Тунгусъ, знавшїй добре языки сибѣрскихъ народѣвъ, Тунгусѣвъ та Самоѣдѣвъ, каже, що тѣ релїгїйнї чудернацкї вѣршѣ, котрї спѣвають велико-рускїй старовѣры на молитвѣ въ своихъ капличкахъ, — то перекладъ на велико-руску мову языческихъ релїгїйныхъ молитовъ самоѣдскихъ та инчихъ. Очеvidячки, що чужородцѣ, зрусѣвши, вдержали й тѣ молитвы та вѣршѣ разомъ зъ языческїмъ обрядомъ, змѣнивши ихъ попереднїй языкъ на велико-рускїй и наставивши безъ мѣзку христїянскихъ слѣвъ, якъ на прикладъ : „Богъ Саваофъ Селивановъ, Акулина Богородица, Духъ Святїй наватилъ, Самъ Духъ Святїй наватилъ...“

Що велико-руске племя не суцѣльне, а має въ собѣ усяку примѣшку, на се показуе Костомаровъ говорячи : „Системы, зъ котрыхъ сформувавъ ся велико-рускїй край, мають до сього часу рѣзну фізіономїю : проѣзжайте черезъ Владимирску губернїю, черезъ се давне князѣвство Суздальске — хѣба не вѣдрѣзняеть ся тамъ мова вѣдъ мовы Рязанскои та Московскои? Такъ само зъявляють ся вѣдносно сього вѣдмѣнными вѣдъ Московского, Ря-

заньского та Владимирского краю давня земля Вятчѣвъ, край Орловскій, Калужскій, Курскій, Воронѣжскій. [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, стор. 36].

И справдѣ, велико-русскій край має такъ багато вимовъ та говорокъ въ языцѣ, якими може похвалитись хиба Франція, сей край Кельтѣвъ та Галлѣвъ, де мѣжь Кельтами та Галлами осѣлись римскій колоністы, а потѣмъ ще й Нѣмцѣ-Франки. По несущѣльности й складаности зъ усякихъ расъ Великороссія дуже аналогічна зъ Францією. Якъ каже Елізе Реклю въ своій Загальній Географіи, ще въ кѣвци минувшого вѣку мѣжь французскимъ залюднѣннямъ пѣвнѣчної Франціи були подекуды кельтскій селитьбы навѣть въ Сенскому департаментѣ, се-бѣ то недалеко вѣдъ Парижа, але теперъ надаремно ихъ шукати: вони вже поглинуті французскою расою, або пофранцузжені. Незвычайна усяковѣсть, плямуватѣсть народныхъ костюмѣвъ, а найбѣльше жѣвночихъ, часомъ мѣсяцями въ деякихъ губерніяхъ дуже оригінальныхъ и навѣть чудныхъ, показує, що въ Великій Руси осѣлось и примѣшалось багато давнихъ цѣлыхъ народѣвъ, котрї й до сього часу вдержують свои народні костюмы. А мы досвѣдчилися самї, що костюма народъ держить ся найдовше, довше навѣть, нѣжь держить ся свого языка та свои вѣры. Ся пестрявѣсть та усяковѣсть народнього костюма въ Великороссіи пригадує намъ неоднаковѣсть костюмѣвъ въ Испаніи, — про що можна довѣдатись зъ Географіи Елізе Реклю зъ фотографічныхъ народныхъ типѣвъ Испаніи, прило-

женихъ до його Географіи. Тамъ мы бачимо народні типи й костюмы Кастиліи, Арагоніи, Біскаї, Андалузій, Мурсіи и т. д., все инчі та инчі, на півдні вже майже арабскій, якъ и самі лица. Ті костюмы — то ще й доси живі послѣдки тыхъ расъ, зъ котрыхъ склалося теперѣшне испанске, вже теперъ суцѣльне племя, та збиранина зъ давныхъ Иберѣвъ, Баскѣвъ, потѣмъ римскихъ колоністѣвъ, Провансалѣвъ, зовсѣмъ поиспаненихъ въ Арагоніи и ще вдержавшихъ свою провансальску національнѣсть въ Каталоніи та въ частинѣ Валенсіи, потѣмъ Вестъ-Готѣвъ, а въ кѣнци усього и Арабѣвъ на півдні Іспаніи.

Въ украинському народѣ мы бачимо однаковѣсть языка й народнього костюма, яку рѣдко трапляеться бачити въ инчихъ народѣвъ. Вѣдъ Кавказа до Карпатъ и до Чорного моря скрѣзь въ народа та сама свита, кожухъ, корсетъ, юбка, спідниця або плахта та запаска, хустка на головѣ въ молодицѣ. Чорну запаску, повсюдно на Украинѣ, на дѣвчатахъ та молодицяхъ, мы бачили въ Австріи, на Буковинѣ пѣдъ Чернівцями, на самому краєчку украинского племя, а картаті плахты, що вже виводять ся на Украинѣ, мы бачили въ Кієвѣ на богомолкахъ Бѣло-русинокъ зъ Могилѣвскои губерніи. Украинску звѣсну свиту, тѣльки бѣлу, мы бачили на самому захѣдньому краєчку украинского племя, въ Карпатахъ коло Криниць, се вже недалеко вѣдъ Сандеча та Бохнѣ, де украинске племя сходить ся зъ словацкимъ та польскимъ и куды й воронъ кости не заносивъ нѣ Половцѣвъ,

нѣ Печенѣгѣвъ, нѣ Чорныхъ Клобукѣвъ. Се показує, що украинске племя суцѣльне, а примѣшка Торкѣвъ, Печенѣгѣвъ, Половцѣвъ, Черкесѣвъ на Кубанѣ входила въ племя спорадично, маленькими купками, и тонула въ неи. Якъ звѣсно зъ исторіи, давній нашій князѣ, забираючи въ полонъ половецкїи селитьбы, переводили ихъ въ свои князѣвства и садили мѣжь Украинцями, про що записано въ давныхъ лѣтописахъ и що показавъ Костомаровъ въ своихъ монографіяхъ. Було сихъ Половцѣвъ, Торкѣвъ и инчихъ чи-мало и въ дружинахъ чи вѣйску князѣвъ Пѣвденной Руси, але все те тонуло въ масѣ по-маленьку. Невеличку вѣдмѣну типа й костюма примѣчаємо тѣльки въ Карпатскихъ горахъ. Тутъ въ середнихъ Карпатахъ можна примѣтити пестрявѣсть, иначе тѣльки въ деякихъ додаткахъ та дрѣбязкахъ костюма, а Гуцулы, займаючи середину Карпатъ, ще й до того мають свѣй вѣдмѣнный вѣдъ украинского типа: жовтувату фарбу лица, темній великій очи и гостроватїи носы. Можна догадуватись, що Гуцулы — поукраинный оазъ якогось угро-фїнского племя, може Гунѣвъ, може Угрѣвъ. Се одинъ примѣтный оазъ якогось чужородного племя мѣжь украинскимъ племямъ.

Ще Костомаровъ въ своѣй статьѣ „Мысли о федеративномъ началѣ дневней Руси“ показавъ потрѣбность порѣвнюющей этнографіи для исторіи и що исторія народа повинна починатись доконче зъ сього — „зъ правдивыхъ этнографичныхъ вѣдмѣнъ та приметъ“. „Треба — каже Костомаровъ — выслѣдити всѣ ко-

льна рускои народности въ цѣлѣй совокупности
вѣдѣнныхъ прикметъ. Треба выслѣдити мовы
й вымовы, способъ забудуваня й самого житя,
одежу, харчъ, звычайъ, обряды, самый типъ и
фізіономію народѣвъ, и тодѣ тѣльки можно до-
браться до правдивого розумѣня историчного
житя народѣвъ.“

И справдѣ, порѣвнююча етнографія та ан-
тропология дали-бѣ багато цѣкавыхъ и доклад-
ныхъ выводѣвъ и для исторіи и для науки
взагалѣ. Мы покажемо взагалѣ деякі факты,
кострі самі, сказати-бѣ, намагають ся на за-
пытаня. Вѣдѣ чого, на прикладѣ, у всѣхъ Сла-
вянѣ, навѣтъ въ Бѣлорусѣвъ и Чорнорусѣвъ
справляеть ся звѣсный обрядъ „святѣ-вечера“
чи „кутѣ та озвару“ въ вечери передѣ Рѣз-
двомѣ и передѣ Водохрещямѣ, а въ Велико-
россѣвъ и въ Болгарѣ його нема? Чи не ска-
сувала його фінско-татарска раса, примѣшана
до Славянѣ въ Великороссіи та въ Болгаріи,
куды зайшло, якъ звѣсно, зъ Камы та Волги
угро-фінске племя Болгарѣ, завоювало заду-
найскихъ Славянѣ и змішалось зъ ними? Мо-
же бути, що въ свѣй фінско-татарскѣй расѣ не
було языческаго славянскаго праздника повер-
таня сонця на весну, праздника Коляды, и во-
на, черезъ свою примѣшку та черезъ свѣй
вплывѣ, обернула се велике славянске свято,
сей великій „святый вечѣръ“ на будень, або
на маленьке свято зъ пѣвкержечкомѣ, якимѣ
теперь ѣ велико-рускій „сочельникѣ“. Цѣка-
во-бѣ знати, де йде на схѣдѣ та на пѣвнѣчѣ
въ Бѣлорусіи та Чорнорусіи границя кутѣ та
озвару, сього праздника святѣ-вечера, и для У-

краинцѣвъ, и для Бѣлорусѣвъ та Чорнорусѣвъ и для Полякѣвъ? Вѣдъ чого велико-рускай звѣснѣ „былины“ своими багатьома мотивами схожѣ на мотивы пѣсень и былинъ сибѣрскихъ Татаръ та Киргизѣвъ, якъ показувавъ Влад. Стасовъ и якъ показуе „Русскій Вѣстникъ“ [1890 р., вересень], и то былины кѣвского цикла про князя Владимира, про Добриню Никитича, былины, щѣ опинились на далекой пѣвночи въ Архангельщинѣ та Вологодчинѣ, вже й геть-то далеко вѣдъ Кѣва? Намъ, на прикладъ, видаеть ся въ вѣчи велико-рускай жѣвночѣй убѣръ для головы, звѣснѣй „кокошникъ“, схожѣй формою на пѣвъ-мѣсяця, а сей кокошникъ носить увесь Китай, якъ китаецкай молодѣцъ такъ и чоловѣки. Зъ-вѣдѣль вѣнъ узавъ ся и хто його занѣсъ доконче въ центральню и схѣдню Великороссию, бо въ Орловскѣй та Калужскѣй губерниѣ молодѣцъ завязують голову хустками зовѣмъ по украинскому та бѣло-русскому звичаю? Мандрѣвцѣ по Сибѣри запримѣтили въ Алтайскихъ горахъ на пѣвдень вѣдъ озера Байкала въ монгольскихъ народцѣвъ характерну сорочку зъ пазухою на-вскосы. яку мы бачимо скрѣзь на Великороссахъ. Якѣй звязокъ мѣжь сею формою костюма въ такихъ далекихъ краяхъ? По фотографѣяхъ грузинскихъ мы примѣчаемо на Грузинкахъ убѣръ на головѣ, дуже схожѣй, коли не зовѣмъ такѣй, якъ украинска жѣвноча намѣтка на очѣпцу. Друга форма жѣвночого грузинского убора — вѣвчикъ зъ серпанкомъ на плечахъ зновъ схожѣй на украинску дѣвочу кибалку та на ту-жь

саму намѣтку. А намѣтка — убѣръ давный и поважный на Украинѣ. Хочь вона вже й выводитъ ся, але бабы держать ѣѣ на смерть и кажуть, що сама Богородиця ходила въ намѣтцѣ. Вѣдь чого звѣснѣ широкѣ шкуряні поясы, обкладанѣ чудовыми бляшками, тѣ чересы, що ихъ носятъ Русины въ Карпатахъ, схожѣ зъ поясами Хорватѣвъ? А зъ лѣтописей мы знаемо, що карпатске племя Русинѣвъ звало ся Хорватами. Чи не жили Сербы-Хорваты колись по-за Карпатами поручъ зъ карпатскими Русинами, чи не вѣдтиснули ихъ на пѣвдень Мадяры? Де, на прикладъ, взяли ся на пѣвнѣчнѣй Великой Руси на селянскихъ свитахъ, на грудяхъ нашитѣ смужки, зовсѣмъ якъ на венгерскихъ свиткахъ, котрѣ мы бачимо въ деликатнѣйшому фасонѣ на російскихъ гузарахъ, вже якъ войсковый мундиръ? И чого тѣ перѣтички носятъ въ тыхъ краяхъ, де мѣсцевѣ назвица, якъ *Вологда*, *Вычегда* й инчѣ — якъ дѣзнались вченѣ — мають въ собѣ мадарскѣ суффиксы? Де взяла ся въ Новгородскѣй губерніи мова, дуже схожа — якъ показавъ Костомаровъ — зъ украинскою? Де взяли ся въ Тверскѣй губерніи въ захѣдныхъ повѣтахъ, прилегающихъ до Новгородской, слова и цѣлѣ фразы спеціально украинскѣ, якъ н. пр.: „що я кажу“ — замѣсьць: „что я говорю“, а найбѣльше те характерне украинске: *що*, тодѣ якъ уся Бѣлорусія й Чорна Русь вживавъ: *што*? [Дивись: „Этнографическѣй Сборникъ“ — Сказки Тверской губ.] Намъ трапляло ся бачити солдатѣвъ зъ Новгородской губерніи й розмовляти зъ ними.

Вони вчинили въ насъ таке вражѣня, якъ и въ покѣйного Костомарова, своєю схожістю зъ Украинцями: вымова въ ихъ велико-рускѣмъ язѣцѣ чисто украинска; багато формъ языка такъ само українскихъ: вони говорять такъ якъ Украинцѣ, котрѣ недавно вивчилися по велико-руски, якъ-разъ такъ, якъ говорять по велико-руски солдаты зъ Украинцѣвъ; ихъ типъ, темнѣ невеличкѣй очі, темнувата фарба тѣла, ихъ плавка не хапнѣ гестикаляція — все чисто скидаєть ся на Гроднянського або Волянського Украинця, такъ, що мы спытали мимохѣтъ, чи тѣ солдаты часомъ не зъ Гроднянскои або Волянскои губерніи? Зъ-вѣдкѣль вѣйшла така схожість?

Порѣвнююча етнографія може показати ту стежку, котрою посувалось Псковско-Новгородске племя зъ Пѣвденной давной Руси до самого Новгорода, а вѣдъ Новгорода пустило колоніи й селитьбы по далекѣй пѣвночи въ Архангельскѣй, Вологодскѣй, Вятскѣй та Пермскѣй губерніяхъ. Сю стежку вже й теперъ назначає порѣвнююча етнографія й антропология, хочъ вона ще дуже слаба. Украинске племя найдалѣ посунулось вызубнемъ на пѣвночъ въ Гроднянскѣй губерніи, де воно доходить по-за Слонимъ до Бѣлостока. Гроднянскѣй Украинцѣ носять чорну свиту и чорну низеньку смушеву шапку зъ суконнымъ синимъ або чорнымъ закруглянымъ вершкомъ. Заразъ за ними на пѣвночъ наступають Чорнорусы въ Виленскѣй губерніи та въ Новогрудскому повѣтѣ Минской губерніи зъ такимъ самымъ смугловатымъ типомъ, зъ такимъ самымъ темнымъ

костюмомъ, якъ и Гроднянскій Украинць, але вже зъ *дзеканямъ* въ вымовѣ, хочъ ихъ лексіка въ мовѣ бѣльше украинска, нѣжь въ Бѣлорусовъ Могилѣвскои губерніи; вони переходять захѣдню Двину и доходятъ до Псковщины, де вже стежка до Новгорода, и на пѣвночь по-за центральною Великороссією до Урала вся обсыпана украинскими словами вже въ велико-рускому языцѣ, нѣбы якимись послѣдками й скаменѣлостями давнього языка сього краю, чого мы не примѣчаемо въ центральной Великороссіи, въ давней земли Суздальско-Ростовской та Московской. Треба подивитись на списъ такихъ архаичныхъ слѣвъ, приложеныхъ до збѣрника пѣвнѣчныхъ „Былинъ“ выданныхъ Гильфердингомъ, де выстрѣнете такі спеціальні украинскі слова, якъ н. пр.: „скриня“, „вехоть“, „віхоть“ и т. д. Якъ говорятъ самовидцѣ, щѣ пробували въ тыхъ краяхъ, типъ людности тыхъ краѣвъ темнуватый, зъ темнуватими пѣвденными очима, и навѣтъ можна примѣтити, де сей типъ сходить ся зъ центральнымъ велико-рускимъ, неначе неоднакова вода зъ двохъ рѣчокъ зливаетъ ся до-купы. Звѣсный велико-рускій циклъ „былинъ“ дуже давныхъ, записанный Рыбниковымъ та Гильфердингомъ, зберѣгъ ся на далекой давней Новгородской земли мѣжь тѣ давними колоністами въ Архангельской та Вологодской губерніи. А въ сихъ „былинахъ“ оповѣдаеть ся про давній Кіѣвъ, про князя Володимира, про його двѣрь, про його двѣрскихъ богатырѣвъ, про Добриню Никитича й инчихъ. Хочъ Влад. Стасовъ и инчі вчені

доказують, що въ тыхъ былинахъ Кіівъ виходить якійсь мітичний, и що въ нихъ багато де-чого, перенятого зъ півсенъ сибірськихъ Татаръ, але все-таки видно, що грунтъ въ былинахъ — историчный, що въ нихъ виспівують ся герої, записані въ лѣтописяхъ, що колись прапредки Новгородцѣвъ та Архангельцѣвъ жили въ Кіівщинѣ, бачили двѣрз князя Володимира, його теремы, його пирь, и, зайшовши на далеку півночь, вдержали до нашого часу сѣ неначе-бъ археологічній скаменѣлости, котрѣ може колись утворились коло давнього Кііва, занесені вѣдъ Кііва на півночь. Такъ то треба сказати, що порѣвнююча етнографія та антропология багато дала-бъ и для науки и для насъ Украинцѣвъ цѣкавыхъ и користныхъ добуткѣвъ. Антропологи недавно выслѣдили, на прикладъ, що въ Віртемберзѣ въ нѣмецкѣй расѣ в два антропологічні типи: одинъ типъ черепѣвъ тевтонскій, нѣмецкій, а другій римскій. >

Въ Великопольци на прускѣй граници, надъ рѣчкою Просною пѣдъ Калишемъ въ недѣлю або въ свято стрѣчаєте вы парубкѣвъ: на нихъ суконый жупанъ, чисто такій, якій носять на Украинѣ; на головахъ смушеві свѣи высокѣ шапки зъ маленькими сукоными чорными вершечками, а зъ-верху пришитѣ червонѣ стрѣчки якъ-разъ такъ, якъ пришивають на весѣляхъ на Украинѣ въ Кіівщинѣ стрѣчку до шапки бояре. Насъ такъ вразила ся схожбеть, що намъ здало ся, що то украинскѣ бояре десь въ Кіівщинѣ вертають ся зъ весѣля. Тымчасомъ въ сьому краю чоловѣки

скрбзь зъ-дебблшого носять на головахъ нѣмецкѣй картузы. И рядомъ зъ парубками, бачимо, йдуть велико-польскѣй молодиць въ синихъ суконныхъ юбкахъ зъ выкладчастыми широкими комбрами, зовсѣмъ въ такихъ, якѣ носять молодиць въ Кіѣвщинѣ та на Волинѣ, де сѣ юбки звать ся на Украинѣ жупанами або юбками зъ вусиками, се-бъ то зъ чорными шнурками, нашитыми зъ-заду по лїніяхъ розрѣзавъ звѣсного сѣртюка. И сей характерный костюмъ разомъ переносить вашу думку на Украину... Цѣкаво знати, якъ широко розповсюднений сей костюмъ въ Великопольщи, въ самому осередку Польщѣ, мѣжъ тымъ якъ зъ-краю Польщѣ на сходѣ Мазуры, прилягаючі до Украинцѣвъ по усѣй ихъ етнографічній границі, носять звѣсній кожному угластї конфедератки зъ чотирма рѣжками. На Кравусахъ бачимо звѣсній кравѣвскій жупанъ зъ полами, пѣдбитыми чорною або бѣлою матерією, а Седлецкѣй Мазуры всѣ носять сѣрый чисто нѣмецкѣй довгій до пять сѣртукъ зъ гузиками на грудяхъ и зъ заду. За Кракусами та Мазурами йде смугою висока галицка та седлецка русинска смушева шапка, котра въ Седлецкѣй губерніи зъ синимъ суконнымъ верхомъ а зъ-заду розрѣзана на двѣ, такъ що кѣнцѣ, неначе вуха, вѣдстають вѣдъ шапки и звѣшуютъ ся вѣ-низъ. А далѣ за Брестомъ врѣауетъ ся клиномъ ажъ до Житомира повстяна магерка, бѣло-русской формы, тѣльки темно-рудого кольору; ся магерка въ Овруцкому повѣтѣ вже бѣла, такъ що Овруцкѣй Украинецъ, при мовѣ чисто у-

краинскѣй, своєю бѣлою свитою та магеркою схожій на Минского Бѣлоруса, щѣ за Припечью вже вѣнъ *дзекае* по бѣло-рускому.

Украинскѣй доброволецѣ, щѣ побували въ Сербїи и бачили сербскѣй оселѣ та хаты, писали, щѣ сербскѣй хаты та двори зовсѣмъ схожї на украинскѣй: передѣ хатами въ квѣтникахъ пѣдъ вѣкнами садять навѣтъ любистокъ, руту та мяту, а въ хатахъ передѣ образами висять папѣровї голубы на ниточкахъ, причепленыхъ до стелѣ, зовсѣмъ на украинскѣй ладѣ. Двѣрѣ, забудуваня, хата въ Сербїѣ мѣсяцями, якъ писали доброволецѣ, такї схожї на украинскѣй, щѣ можна було помылитись, приймаючи сї господарскї обставины за украинскї. Дѣвоцкѣй болгарскѣй убѣрѣ зновъ дуже схожї зъ уборомъ украинскихъ дѣвчатъ: на головахъ вони носять вѣнки зъ квѣтокъ и такї самї шерстянї хвартухи чи попередницѣ, тѣльки ще пестрявѣйшї нѣжъ украинскѣй, носять такои самой формы запаски чи плахты. Сї болгарскї запаски чи плахты, картатї зъ взорцями на квадратики, такъ схожї зъ украинскими, щѣ вони на Басарабїи и навѣтъ въ Кїѣвѣ продають ся на базарахъ, якъ украинскї плахты, и вживають ся якъ шерстянї килимки. Ихъ привозять зъ Болгарїи и розносять на плечахъ та продають по украинскихъ городахъ, мѣшаючи зъ мѣсцевыми украинскими виробами. И ще цѣкавы фактъ, щѣ кольоры сихъ болгарскихъ плахотъ близчїи не до пѣвденно-кїѣвскихъ, де плахты темнѣйшї, а до пѣвнѣчно-украинскихъ полѣськихъ, чернигѣвскихъ та могилѣвскихъ зъ кольорами яснѣйшими, червонуватыми та бѣлу-

ватыми... Зновъ на Днѣпрѣ коло Бендеръ намъ траплялось на колоністахъ Болгарахъ бачити довгі свиты, якъ отъ нашій звѣсній кобеняки чи керетъ, облямованій й обшитій на станѣ й на краєчкахъ пѣль вузкими синими стьожечками. Ся розмальована болгарска свита зновъ пригадала намъ розмальовану свиту галицкихъ Русинѣвъ, тѣльки въ Галичинѣ вживають ся для обшиваня стьожки не синій, а червоній. Смушеву чорну шапку високу, трохи гостроверху, яку носять Украинцѣ на Подолѣ та на Басарабіи, вживають и Болгаре. Типичну украинску бѣлу хатку зъ вѣкнами на чотирь шибки намъ траплялось бачити и въ Великопольщи на прускѣй границі, мѣжь звичайними хатами въ Польщи зъ вѣкнами на шѣсть шибокъ, и навѣть зъ вѣконъ вагона мы заглядали вѣ въ Псковскѣй губерніи.

Украинска пѣсня йде на пѣвнѣчь далѣ чистой украинскои етнографічної границѣ. Зъ збѣрникѣвъ бѣло-рускихъ та чорно-рускихъ пѣсень Шейна, Романова, Безсонова, Запольского, Зинаиды Радченко, Янчука — мы бачимо, що въ середній Минщинѣ, въ Виленщинѣ та въ пѣвденній Могилѣвщинѣ йде майже вся лірична пѣсня, колядка, щедрѣвка й приказка, навѣть весѣльна пѣсня чисто украинска; а далѣ на пѣвнѣчь Бѣлорусіи вѣ ще набересть ся добрыхъ двѣ третини, и тѣльки за захѣдною Двиною до епічныхъ формъ та вѣршѣвъ украинскои пѣснѣ цѣкаво примѣшують ся й приплѣтають ся епічні форми й вѣршѣ велико-рускои не рифмованои пѣснѣ. А далѣ на пѣвнѣчь въ Новгородскѣй, Вологодскѣй,

Вятско́й губерніи розсыпались въ велико-руско́й мовѣ чисто украинскі́я слова зъ характернымъ украинскимъ *i* замѣсть *ь* — геть ажъ до Бѣлого моря и до Уральскихъ гѳръ. Сю змѣну *ь* на *i* мы бачимо и въ Хорватѳвѣ..

Такъ то мы бачимо, приклавши методъ порѳвнюющей етнографіи, сказати-бъ, тѳльки летомъ, кидкомъ ока, що етнографічнѣи прикметы украинской расы розкинутѣ далеко ширше вѳдъ самой грѣницѣ украинской расы, — що вони, якъ тоненькѣи корѣнчики, розкинули ся широко кругомъ Украины по-за вѣи етнографічною грѣницею, йдуть далеко й надто далеко кругомъ неи, и сѣи прикметы такѣи, котрѣи становлять въ самѣи Украинѣ дуже выразнѣи й оригінальнѣи вѳдмѣны украинской народности та національности. Се все показуе, що украинска національнѣсть давня самостѣйна, самобутна, коли характернѣи прикметы вѣи мы примѣчаемо й теперъ въ далекихъ вѳдъ неи краяхъ Славянщины розсыпанѣи на далекому й широкому просторѣ неначе радѣюсы. Тутъ мы бачимо не мертву лѣтопись на мертвѣи мовѣ, — хочъ и въ мертвыхъ лѣтописяхъ багато слѣдѳвъ украинского языка, — тутъ мы бачимо цѣкаву живу лѣтопись, зъ живыми формами украинской національности, котрой нѣякѣи переписчики та орударѣ вынародовлѣня не мають змоги й силы поцсувати. И намъ чуднѣи забѣги, на прикладъ, польскихъ шовіністѳвъ и ихъ претенсіи на полонізацію украинского племя, сього нѣвбы-то паростка польского племя, сього паростка, котрѣи вѣ-двоє бѳльшѣи за саме польске племя, не прилѣчу-

ючи до нього навѣтъ Бѣлорусбѣ та Черно-русбѣ. Чудными здають ся намъ забаги на „обрусеніе“ Украины велико-рускихъ славянофілбѣ и ихъ усякѣ теоріи, гадки та выгадки, не маючі навѣтъ нѣякого научного ґрунту.

Чи залѣгъ въ велико-рускій расѣ „дикій Фіннѣ“, чи не залѣгъ, якъ каже д. Пыпинъ, а виходить, що д. Огоновскій, йдучи за Костомаровымъ, все-таки правѣйшій. Фінско-татарска раса, сусѣдня зъ велико-рускою зъ давнихъ давнѣ, увбгналась въ Велику Русь вызубнями, клинами та оазами, а усяке сусѣдне племя зробиць доконечне свбй впливъ на друге, и расовый и идейный, чи добрый, чи поганный. Се скрбзъ такъ буває й бувало зъ давнихъ давець: перейманщина мѣжь сусѣдними народами скрбзъ буває, чи буде ся перейманщина самохбтна, а то й приневбльна часами...

Великоруссамъ дуже не подобають ся чогось ся примѣшка, не подобають ся навѣтъ, коли въ ихъ присутности говорятъ про сю примѣшку, такъ що мы знаємо про сю ихъ слаббсть и въ ихъ присутности у насъ принято за незвычайнбсть навѣтъ говорити про те. Се є прикмета національной гордості та якоись національной чести, а може инча форма національной нетерплячости, якась историчня... Для Украинцѣвъ байдуже, коли при нихъ говорятъ за примѣшку до ихъ расы усякихъ Торкбѣвъ, Берендѣвъ, Половцѣвъ. Украинцѣ и въ исторіи вызначувались своєю національною терплячостью — якъ каже Костомаровъ, и теперь вони тымъ самымъ вызначують ся, бо вони зъ давнихъ давнѣ бачили въ себе дома

людей усякої національності и давно оговтались зъ ними. Така нетерплячбсть въ Велико-россахъ до фінско-татарского племя и навѣтъ нехтуваня нимъ може повстала вѣдъ того, що се племя було не христіянске та й теперъ воно не все христіянске, на пѣвночи ще й справдѣ дике, а Татаре, якъ звѣсно, ще й до того довго гнобили Московску Русь, якъ вороги.

Намъ навѣтъ чудно, що чистбсть племя вважають ся якъ його якась достойнбсть. Въ Европѣ нема чистыхъ расъ, окрѣмъ може Бѣлорусбвъ та Литвы. Мы навѣтъ не розумѣемо, що то за честь бути чистымъ Славяниномъ? Хиба не все одно, вѣдъ кого-бъ и вѣдъ якихъ складаныхъ етнографічныхъ элементбвъ не повстало племя, абы воно було путне, й гуманне, й культурне. И въ англійскбй расѣ в свбѣй „дикій Фіннъ“ — се Кельтъ, що лѣгъ въ грунтѣ англійского теперѣшнього племя, до котрого примѣшались нѣмецкой расы Англы, Саксы та Норманы. Сей „дикій Фіннъ“ ще й теперъ вдержавъ ся на пѣвднн Англии въ пѣвденному Валлісѣ чи Уельсѣ. И въ основѣ теперѣшньої французской расы лѣгъ „дикій Фіннъ“, той самый Кельтъ та Галль, що недавно ще пофранцузивъ ся навѣтъ коло самого Парижа, и сей Кельтъ ще живе й доси й розвивае навѣтъ свою літературу въ Нормандіи та Бретанѣ. А вже въ Италиі того „дикого Фінна“ й не перелѣчити: тутъ були й Етруски, й Вольски, й Готы, й Лонгобарды и навѣтъ Греки и Арабы въ Сициліи та Неапольскому краю. Одначе про се все Англичанамъ, Французамъ та Италианцямъ зовсѣмъ

байдуже, вони становлять національну честь въ своїй культурѣ та... въ поважаню инчихъ національностей, а не въ чистотѣ своєї расы та своєї національності. Вони й не сердять ся за сю примѣшку и не обиджають ся. И справдѣ, скільки-бъ то прийшлося випустити того гнѣву та пересердя, на прикладъ, Италиї та Испаніи, вѣдповѣдно пропорціи складовыхъ елементѣвъ — тыхъ усякихъ „двакихъ Фінновъ“ ихъ національностей? Италиї прийшлося бы вѣдъ напруги тією амбіцією давно луснути. Франція та Англія мусѣли-бъ дѣйти до зневѣрености въ свою високу культуру, а Испанія зъ такої причини черезъ свою звѣсну гордовитѣсть давно-бъ здурѣла, и вѣв прийшлося бы посадити въ Кіївѣ въ Карилловске, въ домъ для збожеволѣлыхъ...

Великороссамъ зовсѣмъ таки не годилося бы дуже нехтувати тією фінско татарскою расою ще й тому, що вони вѣдъ сїєї расы взяли и самый принципъ царизма, котрый давъ имъ спроможнѣсть утворити велику державу. Якъ показує Костомаровъ [Историч. монографіи т. I, ст. 237], доконче въ тѣй землі Ростово-Суздальско-Муромско-Рязаньскѣй вперше въ давній Русі выникъ початокъ инчого порядку въ выбираню князѣвъ. Въ 1157 роцѣ ся земля сама обѣбрала собѣ за князя Андрѣя Юрїевича Боголюбского и сама выгнала його братѣвъ, настановивши його одоержавнымъ княземъ Ростовско-Суздальскимъ. Ся нечувана въ давній Русі подѣя пѣшла зовсѣмъ навпаки проти давныхъ порядкѣвъ на Русі и проти самого звичаю Рюриковичѣвъ,

норманскихъ князѣвъ — дѣлити землю и удѣлы мѣжь усѣма сынами та братами. Сю форму князѣвства, не громадского, вѣчового та выборowego, а, сказати-бъ, расowego мы й теперь бачимо въ Астраханскихъ Калмикѣвъ та въ Киргизѣвъ, котрѣ мають своего одного князя на все колѣно, якъ патріярха цѣлого племя. Такими ханами чи царями цѣлого монгольскаго племя були звѣснѣ монгольскѣ ханы Батый, Тохтамышъ, Тамерланъ. Вѣдъ свѣхъ ханѣвъ Золотой Орды, якъ звѣсно, давнѣ московскѣ царѣ перейняли усѣ атрибуты й права однодержавной власти и присвоили ихъ собѣ, — на прикладъ право хана яко властивця усѣи землѣ, усѣхъ маѣтностей своєї державы, право хана не дѣлитись властью нѣ зъ кимъ. И справдѣ Иванъ Грѣзныи нехтуе вже боярами та боярскою думою, омежовуючою власть царя, вытинае боярѣ и зве ихъ своими „холопами“, а то й просто своими „мужиками“. Татарской крови багато вплило въ жилы велико-русской аристократіи. Не будемо втомлювати читалника цѣлою низкою фамілій велико-русскихъ аристократѣвъ татарского родоводу. Скажемо тѣльки, що й звѣснѣи писменникъ Державинъ, и Аксаковы, и навѣтъ Тургеневъ — якъ показуе Слонимскѣи въ „Вѣстнику Европы“ [1869 р., кн. 11 и 12] въ своѣй статьѣ „Націонализмъ въ политикѣ Россіи“ — були татарского роду. И нехтувати татарскою кровью зовсѣмъ не годить ся, бо й то кровь людска, а не котяча, ще й де-чимъ добрымъ стала въ пригодѣ для Великороссіи. Та й теперь въ Россіи сучаснѣ Татарѣ вла-

вились своєю незвичайною чесністю: татарських слугъ въ Россіи цѣнують трохи не на вагу золота за ихъ чесність. Петербургъ вѣсть звѣсне „чухонске масло“, а слово „чухна“ вважає якъ найпоганѣйшу лайку, хочь Чухонцѣ своєю фінляндскою культурою нѣякъ не низчі вѣдъ Великороссѣвъ. Часъ бы вже перестати потрѣпувати Чухонцѣвъ и не Чухонцѣвъ „чухнами“, а поводитись зъ ними якъ зъ людьми, по-европейскому...

По нашѣй думцѣ Россія повинна-бъ позаводити школы на усякихъ чужородськихъ языкахъ и симъ способомъ розповсюднювати мѣжь чужородцями просвѣту й культуру, а не ждати часу, доки вони обрусѣють и приймуть ажъ зъ російскимъ языкомъ европейску культуру... Але мы въ системѣ розповсюднюваня велико-руськихъ шкѣлъ въ Сибѣри и на Украинѣ вбачаємо не сю идею культуризаціи. Треба глянути на ляндкуарту гімназій, выдану попереднымъ попечителемъ одесского округа Голубцовымъ въ рѣкъ якогось чудного „пятнадцятилѣтнього“ ювілея графа Толстого. На тѣй ляндкуартѣ зумысне позначовані червоными значками класичнѣй й женьскі гімназій та прогімназій, заведені Толстымъ за часы його міністрованя, щобъ то показати його невсиучу дѣяльнѣсть на нивѣ просвѣтної культуры. Тутъ мы бачимо, що на самыхъ далекихъ краяхъ Сибѣри, икъ пѣвночи, въ Якутскѣй землі, на пѣвночѣ икъ Вымойску и скрѣзь рябѣють довгимъ разкомъ червонои значки, назначаючі нові женьскі гімназій, и все тѣльки женьскі, веначе тамъ въ тыхъ гіперборей-

скихъ краяхъ и чоловѣкѣвъ нема, щобъ для нихъ заводити школы, неначе се край якихсь якутскихъ та тунгускихъ амазонокъ... А дѣло выходитъ зовсѣмъ прости: тутъ проглянула загадна думка Толстого швидче обрусити Якутѣвъ та Тунгусѣвъ, се стѣйне, тверде й заповідисте племя, мѣжь котрымъ якутять ся та тунгусять ся самі Великороссы. И чудне дѣло! сі самі збытки на женскій прогимназіи мы бачимо на тѣй лянкартѣ и на центральноій Украинѣ: починаючи вѣдъ пѣвденной Куреской губерніи, сі червоної значки женскихъ прогимназій густенько рябѣють икъ пѣвдню черезъ Полтавщину и частину Харкѣвщины, и трохи сягають черезъ Днѣпро въ Кіѣвщину, вганяючись клиномъ въ саму централну Украину. Нѣ, не дурно графъ Толстой выучувавъ и навѣтъ выдавъ книгу про Бзуитѣвъ! Очевидячки якутскій та тунгускій дамы йому сподобались, и вѣнъ зъ ввѣчливостью европейского кавалера пѣднѣсь имъ букетъ обрусѣня. Видно, що й нашій Украинки тежь припали йому до сердца...

Се залицяня до дамъ та паннѣвъ побитыхъ та завойованыхъ народѣвъ нагадало намъ ще одного такого дамского кавалера: арабского каліфа Омара — його систему конфіскаціи женщинъ у завойованыхъ народѣвъ и полігамію въ його вѣйску зъ політичною цѣлью вынародовлѣня. Вѣнъ разъ вылаявъ своего фельдмаршала Абу-Обседа, сього арабского суророго Запорожця, за те, що вѣнъ въ Сиріи та въ Антіохіи не дозволивъ своему вѣйску въ часъ вѣйны забирати й возити зъ собою

женщинъ. Омаръ выдававъ його за сю суворість и звелѣвъ своимъ воннамъ-Арабамъ забирати чужородскихъ женщинъ, якъ контрибуцію, и женитись зъ ними. И справдѣ, ще трохи бѣльше якъ черезъ одно поколѣня зъ пѣвнѣчнои Африки каліфови оповѣщали, що такихъ податкѣвъ молодицями та дѣвчатами вже можна й не брати, бо всѣ дѣти, щѣ родились въ тѣмъ краю, були вже магометанами и говорили арабскимъ языкомъ. „Нація — каже Дреперъ — може поправитись вѣдъ конфіскаціи вѣ провинціи, вѣ багатства, вѣдъ контрибуціи, але вона не може поправитись вѣдъ найстрашнѣйшого акта вѣйны — вѣдъ конфіскаціи вѣ женщинъ...“

Що сьому правда, се добро зазнала Украина, зъ котрой бравъ такі контрибуціи та податки Татары, Польша, бере й Россія. Кто не знае, якъ Сауиты переманювали въ католициство и споляченя попередъ усього женщинъ нашихъ давныхъ панѣвъ, тыхъ усякихъ княгинь Аннѣ-Алонзѣ Острожскихъ и инчихъ, и черезъ нихъ переманили до себе ихъ дѣтей, се бѣ то волынську, подѣльську, бѣло-руську та галицку шляхту... Таку саму роль на Украинѣ мають усякѣ велико рускѣ женскѣ институты та прогимназіи, щѣ правдивои науки й просвѣты дають трошки, за те-жь, якъ усѣ середнѣ велико-рускѣ школы на Украинѣ, дають велико-рускѣй языкъ та повеликорусѣня черезъ матерѣ украинскихъ сѣмьей. Треба пригадати типы тыхъ Гапчоекъ й инчихъ героинь старыхъ романѣвъ Нарѣжного, котрѣ, верзувшись зъ петербурского института, нехтують вже украин-

скимъ языкомъ, нехтують, що ихъ „бѣлую чудную кожу“ звать на Украинѣ *шкурою* и чванять ся такою французчиною: „Ma chere сестриця! regardez, вѣдѣля дымъ иде?“

Сказати правду, калѣфъ Омаръ и його фельдмаршалы й усякѣ арабскѣ обрусительѣ були люде далеко жертводатѣйшѣ, нѣжъ нашѣ обрусительѣ, коли були готовѣ навѣтъ женити ся зъ чорными Африканками ради идеи арабізма та исламизма. Мы радили-бъ и нашимъ обрусителямъ, и всякимъ пройдисвѣтамъ зъ братѣвъ Славянъ, усякимъ редакціямъ „Кіевлянина“, тымъ якимсь „Неизвѣстнымъ“, тымъ „И-о“ й инчимъ — присвятити себе на такѣ жертвы: выйти цѣлою армією въ гіперборейскій край, въ Якутію та Тунгусію, и поженитись зъ Якутками та Тунгусками. И черезъ одно поколѣня... вышло-бъ щось страшно моральне... Тѣльки маю застерегти сихъ ново-Арабѣвъ, що тамъ не родючѣ та плодючѣ землѣ Башкиріи, Кавказа та „Юго-западнаго края“, а щось далеко мокрѣйше й холоднѣйше вѣдъ полѣськихъ мочарѣвъ та болотъ, и въ вишенѣ тамъ багато не перепаде зъ тыхъ нивъ. И чертоги якутскѣ не золотоверхѣ, навѣтъ не соломяноверхѣ, а й доси крытѣ землею та дерномъ... хочъ тамъ сотнѣ лѣтъ уже порають ся російскѣ культуртрегернѣ губернаторы та исправники. И тѣ Якутки та Тунгуски зовсѣмъ не схожѣ своєю красою на Мільоску Венеру: въ нихъ лице пльсковате, нѣсь якъ картоплина, ротъ вѣдъ уха до уха, очи наче осокою прорѣзанѣ. Але якъ и тѣ кавалеры позаймають тамъ передъ дамами свои

машкары и покажутъ имъ правдиве моральне лице свои душѣ, гѣрше за лице якутскихъ красунь, ще й чорнѣйше вѣдъ сажѣ, — то й примітивнѣй Якутки перелякають ся... ще, чого доброго, й якутского гарбуза пѣднесуть... А якъ не пѣднесуть, то смѣливо можна запевнити, що вѣдъ нихъ выйде поколѣня зъ такими гнилыми моральными болячками та выразками, таке прокажене поколѣня, якого трудно и въ исторіи вышукати. И сѣ самѣ субекты, сѣ „Незавѣстныє“, сѣ „Ил—ки“, „П—и“, сѣ зайшлѣй Славяне, и нашѣй й усякѣй обруситель своєю моральностью и ихъ прокажене поколѣня може на смерть перелякати исторію, и исторія, чого доброго, вжахнеть ся, заслабне та й умре зъ переляку. И тодѣй придетъ ся ѣй хѣба зновѣ родитись въ друге, ждати якогось нового Нестора...

Сказати щирю правду, намъ ся стара система арабизаціи та исламизаціи дикихъ Омарѣвъ, Абу-Обсѣдѣвъ, Моавіи та инчихъ подобаетъ ся багато бѣльше, нѣжь новѣй системы Бісмаркѣвской германизаціи та московского обрусѣня. Вона не така шкодлива шо-до моральной проказы и ѣвъ послѣдкѣвъ на будущѣй поколѣня й на довгѣй часы. Ся арабской масти гангрена ѣсть тѣльки одно поколѣня. А вже тѣ европейскѣй та езуитскѣй системы, тонкоумнѣй, хитрѣй, обережненькѣй, що пускають въ дѣлоту-жь арабску чуму й проказу, тѣльки малесенькими дозами, прищѣплюють сю штуку прищикъ за прищикомъ, выразку за выразкою, — сѣ системы псують до останнього мускула цѣлѣй ряды поколѣнь завойованыхъ и самохѣтъ

пѣдавшихъ ся народѣвъ инчои національности та инчои вѣры. Ихъ автономію, ихъ вѣру, ихъ языкъ розхолѣтуютъ по-маленьку, по-тихеньку, смыкають и высмыкають зъ живого тѣла нервъ за нервомъ, мускуль за мускуломъ, доки не розхитають такъ, що воно впаде, — доки не розбѣмнуть такъ, що се тѣло можна проглинути, якъ проглинае удавъ свѣй добутокъ, а потѣмъ висають жианьовый сѣкъ його въ свѣй организмъ, сѣкъ вже нездоровый, заразливый, якъ отрута. Чого тѣльки не пускають въ дѣло сѣ хірурги й операторы? И пѣдкупы, и подарунки, и землѣ, и привілеѣ, и сытѣ уряды, и хрестыки для покѣрненькихъ, и тюрмы, й переполохъ, и жандармскѣ струсы и всякѣ забороны для твердыхъ и стѣйкѣйшихъ. А въ результатѣ — страшна проказа деморалізаціи е шкѣдлива для того й другого боку. Провинникъ и попсованый чоловікъ и той хто продаеть ся, и той, хто купуе його. А хто разъ продаеть ся, той може продатись и два и три разы комусь инчому, дужчому. И гоити тѣ болячки, прищѣ та выразки приходить ся народамъ довгѣ й довгѣ часы, бо звѣсный державный укладъ, звѣсна державна система може й пѣднати високо честь и моральнѣсть народѣвъ, може й принизити вѣ до самой землѣ и... навѣтъ зничити вѣ. Якѣ паскуднѣ, противнѣ, чисто звѣрчѣ та біологічнѣ процеси приходить ся намъ наглядати и.. переживати!

Якось таки велико-рускѣй ерархіи вдало ся переложити службу Божу и Євангелію на деякѣ чужородскѣй языки народѣвъ въ Сибѣри та на Волзѣ, але се стало ся ще до пануваня

гр. Толстого. Се спасенне дѣло теперь не можна було-бъ зроби́ти, бо теперь, на прикладъ, на Украинѣ обрусеніе становлять выще вѣдъ интересѣвъ христіянства й православія, неваче вѣдъ нього залежить и саме небо и самый рай: проповѣдей по украински не можна говорити, хочъ усѣ добре знають, и попы ерархи, що штунда розповсюджують ся и черезъ те, що народъ не чує й не знає зрозумѣлои для себе проповѣди. Той давнѣйшій вчинокъ ерархіи, вже ради місійного христіянства, и дає причину обрусителямъ ще й вмѣстляти сей фактъ передъ Европою, якъ знакъ и проявокъ великои національной и релігійной терплячости Россіи. Звѣный Побѣдоносцевъ навѣть величавъ ся й чванивъ ся тымъ вчинкомъ въ Кіѣвѣ на празнику тысячолѣтнього ювілея хрещеня Кіѣва. Вѣнъ и забувъ ся, що ся нѣбы велика терплячость Россіи й доси не стерпѣла украинского та бѣло-русского перекладу Евангелія. И ся чваньковитѣсть сказана въ промовѣ на березѣ Днѣпра, въ Кіѣвѣ, въ самому серци України!...

III.

Д. Огоновскій въ передньому словѣ, — якъ мы вже згадали попереду, — робить такий вивѣдъ, що руско-украинска література мае усѣ умовины на самостѣйный розвитокъ, дякуючи багатому народньо-поетичному ґрунтови, тѣй народнѣй поезіи, тымъ козаццимъ думамъ, якими не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ. Д. Огоновскій прирѣвнює

українській мові в його відносинах до велико-руської, до шведської, данської, або до романських мов і — як каже д. Пыпин — з гидливістю зриває думки тих людей, котрі знають українську мову говіркою і прирівнюють її роль і вартість до ролі й вартості низче-німецької, котрою тепер пише, наприклад, Фріц Рейтер і інші. Д. Огоновський каже, що українська мова має тільки три говірки [і то — додамо ми — дві з них, польська й карпатська, дуже малі по численності людності і обсягу своєї території], тоді як німецька мова має багато провінціалізмів і, як літературна мова, вона утворена з усіх німецьких говірок ще Лютером.

Д. Пыпину не подобається така думка д. Огоновського. Він не каже просто, що українська мова, в рівні з велико-руською мовою, се все одно, що низче-німецька мова в рівні з німецькою книжною мовою, се б то загальною німецькою мовою; не каже він цього, як багато де-чого в своїй статті він не договорию, не доводить до кінця своїх висновків з колочістю московських славянофілів, але за те він трохи насмішувато поглядає на думку д. Огоновського про паралельність сім'ї мов руского племені з сім'єю мов англо-саксонських та романських. Д. Пыпин каже: О. Огоновський наче-б то і справді серіозно висловлює таку думку. Він не подумав одного: що, наприклад, Французи, Іспанці, Італійці і т. д. ніколи не були одним народом, не склада-

лись въ одну державу, а тимчасомъ Південна и Північна Русь колись були одно племя и одна держава и мали одинъ літературный языкъ.

Тутъ и намъ прийдесть ся въ свою чергу наставити знаківъ здивуваня та запытаня—!?!? Се выпадає такъ: щобъ якомусь тамъ гуртовн усякихъ народівъ мати одну літературу, одну мову, треба тільки, щобъ ті усякі народы и народці коли-небудь и якъ-небудь, хочь бы й ще до потопа, були одно племя и складали одну державу!? Стаючи на грунтъ сього принципа, прийшлося бы наробити багато літературного шелесту въ историчному житю народівъ, прийшлося бы тимъ групамъ народівъ чи народцівъ калѣчити свои языки, утворяти якісь языкові та літературні воляпюки и, само по собѣ, прийшлося бы имъ мати тяганину зъ чимсь мертвымъ, заплѣснѣлымъ, и навести таку мертвоту та гнилятину и на свѣй живой прогресивный розвитокъ... або прийшлося бы слабкѣйшому дати себе на жертву дужчому, щѣ мы бачимо въ Россіи, де й справдѣ сей принципъ доводитъ ся вже до практики: де обсягла державна грянця Россіи, тамъ хотять завести одну літературу и одинъ языкъ.

Въ поглядѣ д. Пыпина проглянувъ принципъ державности въ літературѣ, черезъ котрый вѣнъ поглядає въ своѣй статьѣ на літературный рухъ въ Галичинѣ та на Украинѣ. Черезъ сей принципъ и дзвенять та гудуть въ його статьяхъ про украинску літературу ті діссонансы, то переносы, то недоносы въ то-

нахъ, про котрѣ мы вже попереду згадували. Мы такъ само можемо сказати д. Пыпинови, що вбнѣ неначе зумысне забувъ про одно: що германске племя, хочъ воно одно суцѣльне племя и має одинѣ літературный языкъ и одну літературу, нѣколи не вклядалось въ одну державу, и було розбите на десятки королѣвствъ та усякихъ герц-перц-дерц-герцоіствъ, и теперъ вкладаеть ся въ двѣ державы: пруско-германску та австрійску, — тымъ часомъ якъ романске племя колись було одно латинске племя, мало одну римску державу и мало навѣтъ довго й довго одну латинску літературу и въ Италиі, и въ Франціі, и въ Испаніі, и въ Провансѣ и навѣтъ въ Англіі. Д. Огоновскій каже правду: паралель языкова, літературна й расова мѣжь рускимъ племямъ и нѣмецкимъ не годить ся, бо сѣ паралель не припадають одна въ другу, — тымчасомъ паралелізація мѣжь рускимъ племямъ и латинскимъ выходить правдиво и припадає дуже добре.

Мы не знаємо, де д. Огоновскій начитавъ про се прирѣвнюваня украинского языка та літературы до нѣмецкого *plattdeutsch*-а та нѣмецкихъ пробъ въ літературѣ писати на сьому *плятдайчъ**). Въ велико-рускій літературѣ мы не знаходимо такой думки и такого погляду. Въ теперѣшній часы въ велико-рускій бѣ-

*) Прирѣвнюванье украинского языка та літературы до нѣмецкого *plattdeutsch*-а — дуже въ модѣ у галицкихъ москвофілѣвъ. Тымъ прирѣвнюваньемъ воювавъ дуже часто звѣстный о.

жучо́й літературѣ мы часто натыкаємось на узаняя нашого українського языка за окре́мний языкъ. Самъ д. Пыпинъ яко́сь минає се прирѣвнюваня, хочъ и не зрѣкає його нѣяки-ми поглядами та доказами. Мы скажемо, що й справдѣ сѣ прирѣвнюваня, ся паралелізація зовсѣмъ невдатна и неправдива.

Въ нѣмецкому языцѣ єсть деякі вѣдмѣны въ вымовѣ. Найвартнѣйшу вымову можна зауважити у Швабѣвъ на Рейнѣ, въ Баденѣ, Віртемберзѣ, Ельзасѣ, Лотарингїи та ще въ нѣмецкѣй Швейцарїи, сѣй нѣмецкѣй Гуцульщинѣ, хочъ зъ сихъ Швабѣвъ повстали найвысчїи генїи Германїи. Шїллеръ бувъ родомъ зъ Віртемберга, а Гете зъ Франкфурта на Майнѣ. Одначе ся вѣдмѣна швабскои мовы вѣдъ нѣмецкои зовсѣмъ не може ставати въ паралелі зъ вѣдмѣною українського языка вѣдъ великорусского: вона не бѣльша, якъ вѣдмѣна галицко-русскои мовы вѣдъ украинскои. Не вважаючи на таку вѣдмѣну, германске племя все таки дуже суцѣльне и расовымъ фізичнымъ типомъ и прикметами національно-психічними. Вѣдъ краю до краю Германїи мы бачимо того самого, однакового Нѣмця, практичного, економного, хозяйновитого, флегматичного, але цупкого и стѣйкого. Сей повсюдний національний типъ виявивъ ся въ дуже выразныхъ прикметахъ: въ релїгїи — помѣрнымъ раціоналізмомъ, въ філософїи

Ив. Наумовичъ, воюють усе й редакторы москво-фільскихъ газетъ галицкихъ. — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

трансцендентальністю, потягомъ до идеалістичного умогляду, въ поезіи — потягомъ до идеалізму часомъ філософського, и взагалъ виявивъ ся нездатністю до жарту й гумору въ літературѣ въ легкій и серіозній формѣ, яку мы примѣчаємо ще въ велико-рускій літературѣ. Въ додатокъ сього ще скажемо, що вѣдъ краю до краю Нѣмеччини Нѣмець п'є пиво, любить вѣти ковбасы, вѣть солодкій стравы, тѣ солодкій габеръ-зупы, вѣдъ котрыхъ насъ верне на нудоту. Вѣдъ краю до краю Германія спѣває *Wacht am Rhein*, а Нѣмкиня скрѣзь зъ-роду практичній й хозяйновитѣ, але ладній зѣтхати й охати при свѣтѣ мѣсяця, слухаючи щебетаня соловейка. Тутъ мы бачимо вѣдъ краю до краю одну національнѣсть, и до Германіи, поки-що, нѣякъ не можна прикласти принципа Костомарового твору „Двѣ русскія народности“, бо сихъ народностей поки ще въ Германіи тѣльки одна, хочъ Германія була не разъ и не два пошматована на десятки царствъ усякои масти й великості, хочъ вона має вѣдмѣну въ мовѣ на Рейнѣ въ Швабіи. Тымчасомъ, — якъ казавъ Костомарѣвъ, — тѣльки поставте рядомъ Украинця й Великоросса, и вы зъ разу на свои очи постережете й побачите „двѣ русскія народности“.

Тымчасомъ паралель мѣжь Украинцями та Великороссами, а зъ другого боку мѣжь романскими народами припадає зовсѣмъ вповнѣ, и мы покажемо сю паралель.

Захѣдня и Схѣдня Европа, обидвѣ половини Европы, перебули фазы свого историчного життя дуже схожі мѣжь собою. Захѣдъ Ев-

ропы далеко ранѣйше почавшій жити историчнымъ життямъ, перебувъ тѣ фази далеко ранѣйше; славянскій и властиво рускій Сходъ Европы пбавѣйше тѣльки повторивъ таку саму фазу. Умовини, що утворили исторію й культуру усїєї Европы, були однаковї, и мы на Сходѣ Европы тѣльки побачили ту саму драму на сценѣ историчного життя, тѣльки вѣдѣграну въ-друге, хочъ зъ менчимъ артизмомъ и зъ слабѣйшими результатами историчного впливу та вражѣня.

На заходѣ Европы, на земляхъ якихъ примітивнихъ расъ — Етрусковъ, Вольсковъ, Галловъ та усякого племя Кельтовъ, попередъ усього въ Италіи осѣло ся племя Латинцевъ, вѣдтиснувши або поглинувши своихъ Скитовъ та Сарматовъ — тихъ Етрусковъ та Вольсковъ та ще инчї дробнїй народцѣ. Латинска раса залюднила Италію, утворила Римске царство и швидко захопила й пѣдгорнула пѣдъ свою власть краѣ европейскихъ Финновъ, европейскои Ижоры, Весѣ, Мерѣ, Мордвы, Мещеры — се-бѣ то Галловъ, Кельтовъ, Бриттовъ и т. д. — се бѣ то теперѣшню Францію, Испанію, Португалію, Руминію та Рейнску землю. Латинска колонізація почала выливатись черезъ край Италіи, посунулась за Альпы, въ землѣ Галловъ, Кельтовъ, Дактовъ, Бриттовъ, Пигтовъ и инчихъ народцевъ, и все розсовувалась далѣ на пѣвнѣчъ и на заходѣ, втягуючи въ себе й латинізуючи сї примітивнїй народцѣ Заходньої Европы. Само по собѣ, що вѣдъ перемѣшки Латинцевъ зъ инчими народцями и вѣдъ климатичнои змѣны вже рано тамъ зародили ся

національнї вѣдмѣны одного загального латинського пня: латинська раса мала вже тамъ своїхъ Полянъ, Древлянъ, Кривичѣвъ, Радимичѣвъ; мала навѣть свою Тмуторокань въ дикій Дакіи, тѣльки не пѣдъ Кавказомъ, а пѣдъ Карпатами, се-бѣ то въ теперѣшнїй Руминїи; мала далекихъ Улучѣвъ та Тиверцѣвъ ажъ въ Британїи та за Рейномъ. Въ додатокъ схожости сієи Захѣдньої Славонїи береги вѣ надморськихъ краѣвъ були обнизанї грецькими дуже давними колонїями въ Сиціліи, на пѣвднї Италїи, Франціи, Испанїи якъ-разъ такъ, якъ и въ насъ було по-надъ Чорнымъ та Азовскимъ моремъ. Сїи усѣ латинскї вѣтки римского дерева мали свѣй центръ — Римъ, и входили въ одну римску чи латинску державу, мали одну вѣру попереду язическу а потѣмъ христїянску, мали одну літературу церковну, літературу отцѣвъ церкви. Тѣльки Римъ, сей нѣбы-то велико-княжїй Кївѣвъ латинщини, мѣцнїйше державъ въ рукахъ вѣжки свого урядованя и не попускавъ ихъ зъ своихъ рукъ, якъ нашї великї князѣ, бо въ латинскїй расѣ були звичаѣ и порядки свои, а не нашї славянскї та норманскї-удѣловї.

Латинська раса посувалася все далѣ та далѣ на пѣвнѣчь теперѣшньої Франціи. Попереду йшли завойовничї римскї легїоны и завойовували новї краѣ, вступаючи побѣдниками въ далекї землѣ Кельтѣвъ. Легїоны йшли долинами рѣчокъ Рони, Саоны, Луары, Сены та Рейна и — якъ каже Елізе Реклю въ своїй Географїи Франціи — де були довгочаснї стѣйки и вѣдпочинки римськихъ легїо-

новъ, въ тыхъ мѣсяхъ выникли й заснувались великі латинскі города Ліонъ, Лютеція чи Парижъ, Бордо; де були коротші вѣдпочинки, тамъ стали менчі города С. Етьенъ, Діжонъ, Руанъ и т. д. Навѣтъ въ земли Тевтонѣвъ заснувались латинскі коловні Вѣдбона чи Вѣденъ, Кельнъ, Ахенъ и инчі колоніи по Рейну. Въ Испаніи латинскі колоністы обсажували попередъ усього побережній смуги по-надъ Середземнымъ моремъ. За легионами йшли римскі колоністы. На далекѣй вѣдъ Ряму пѣвночи, на берегахъ Сены засновуєть ся новыи историчныи центръ латинской расы, Парижъ — сей Владимиръ на Клязмѣ чи Москва, въ сѣй земли французской Мерѣ, Вєсѣ, Мещеры та Мордвы, — се-бѣ то въ земли Кельтѣвъ, пѣвночныхъ Галлѣвъ та Тевтонѣвъ Ельзаса й Лотарингіи. Латинцѣ перемѣшуютъ ся зъ усякими народцями й латинізуютъ ихъ. Въ саму Италію наплывають Вєст-Готы та Лонгобарды и примѣшуютъ ся до латинской расы. Въ IX. и X. вѣкахъ зъ одного римско-латинского пня вже выразно выникають романскі сучасні національности: италіянска, провансальска, французска та испанска.

На сей латинскій миръ впало свое монгольске ярмо: то було звѣсне велике переселѣння народѣвъ, щѣ шубовснули зъ Азіи въ Захѣдню Европу. Тевтонска раса й Гунны та усякѣ Авары та Аланы вѣдограли на Захѣдъ роль Монголѣвъ та Литвы для Руси, — вони стрясали Римску имперію и вѣдъ того потрясу вона впала. Германцѣ розшматували ѣѣ й подробили на частки. Въ V. вѣцѣ Бургунды за-

воювали землѣ по Ронѣ та Рейну и заснували Бургундске королѣвство; Атаульфъ заснувавъ Вестготске королѣвство въ пѣвденнѣй Галліи та въ Испаніи. Въ 476 роцѣ Однакрѣ, приводець Герулѣвъ, що служили въ Римѣ въ найнятѣй дружинѣ, скинувъ зъ престола римского императора Ромула-Августула и назвавъ себе королемъ Италиі, а потѣмъ остготскій приводець Теодорихъ Великій въ 493 роцѣ побѣдивъ Одоакра, выгнавъ його зъ Равенны, а потѣмъ убивъ, а послѣ того утворивъ зъ Италиі Остготске королѣвство, хочъ не на довго: въ 568 роцѣ Альбоинѣ, приводець Лонгобардѣвъ, завоювавъ пѣвнѣчну Италию, а потѣмъ и середню до Неаполя. Франки вѣдчачнули вѣдѣ Риму Францію зъ Парижемъ. Сѣ Тевтоны не мали впливу на змѣну національности тыхъ краѣвъ, якъ и нашѣ Литовцѣ та Монголы. Вони тамъ златинились, якъ нашѣ литовскій князѣ та монгольскій князѣ зрусчились въ давнѣй Руси, — вони вкинули тѣльки сотень двѣ слѣвъ въ италіянскій языкъ, трохи въ испанскій, та 60 слѣвъ въ французскій, якъ на прикладѣ Норманы й Татаре вкинули въ украинскій та велико-рускій языкъ кѣлька слѣвъ, — що показавъ звѣсний филологъ Я. Гротъ [н. пр. „тынъ“, „щирый“ и т. д. — слова норманскі; „лошадъ“, „алый“, „могоричъ“, „харчъ“ — татарскі].

Сѣ латинскі національности мали навѣтъ своихъ Половцѣвъ, Печенѣгѣвъ та кримскихъ Татарѣ, — то були Арабы, що завсѣгды нападали на Испанію, Сицилію, Италию и навѣтъ 846 року напали на самый Римъ, пограбували

передмѣстя и славный храмъ св. Петра, забрали зъ храма сръбный алтарь св. Петра и вѣдвезли въ Африку. Чисто — кримска Татарва, що несподѣвано въ XV. вѣцѣ напала на Кіѣвъ и спалила навѣтъ Лавру, а потѣмъ кримскій ханъ Девлетъ-Гірей напавъ ажъ на Москву за царя Ивана Грѣзного въ 1571 роцѣ и спаливъ Москву, а 100.000 душъ погнавъ у Кримъ въ неволю.

Въ IX-ѣмъ а наибѣльше въ X-ѣмъ вѣцѣ вже вызначують ся сформовані латинскій національности. Италія, а наибѣльше Провансъ припадає въ паралель зъ Украиною, а пѣвночна латинска гилька, Франція — въ паралель зъ Московскимъ царствомъ. Зъ руинъ та пожежѣ пѣсля варварского нападу зновъ выникає середньо-вѣкова культура й просвѣта. Карлъ Великій заводить школы у себе въ Парижи та на Рейнѣ и выкликає вченихъ до своего двору, зновъ скрѣзь поновляють ся города й монастирѣ. Не вважаючи на окреми нові латинскій національности, у нихъ у всѣхъ панує старый латинскій языкъ въ школахъ, въ науковыхъ утворахъ, — якъ у насъ на давнѣй Руси панувавъ церковно-славянскій. Сі латинскій духовні вчені переходять зъ одного далекого краю въ другій и скрѣзь чують себе ще якъ дома, бо скрѣзь була одна наука — схоластика, одинъ языкъ церковный латинскій. Такъ Карлъ Великій въ VIII. вѣцѣ выкликає до себе въ Парижъ звѣсного вченого Алкуина, котрый родивъ ся въ Британіи въ 735 р. въ благороднѣй сѣмѣ англо-саксонскѣй, въ Йорку Нортумберлендскому. Алкуинъ

— сей Петро Могила латинского свѣта — стае вчителемъ въ парижскѣй школь, а потѣмъ аббатомъ въ Турѣ. Павелъ Діаконъ Лонгобардъ зъ Ломбардіи переходить зъ Италиі на покликъ та на запросины Карла Великого въ Парижъ. Въ кѣнци IX. вѣку императоръ германскій Оттонъ запросивъ ученого Италиянця Гунцо вчителемъ въ Сентъ-галленску школу въ Швейцарію... Дѣялось тамъ зовсѣмъ такъ, якъ у давнѣй Руси, коли монахи Кіѣвской Лавры переходили на пѣвнѣчь въ землю Ростовско-Суздальску, коли за Петра Великого вчені зъ Украины переходили на пѣвнѣчь, якъ св. Димитрій Ростовскій перейшовъ зъ Кіѣва въ Ростовъ и писавъ тамъ церковною мовою свѣй „Розыскъ“ проти старовѣрбѣвъ, котрѣ такъ само писали тією-жъ старою книжною мовою, а Симеонъ Полоцкій перейшовъ до московского царя Олексія Михайловича вчити його дѣтей. Та чи мало-жъ просвѣченыхъ Украинцѣвъ зъ Кіѣво-Могилянскои академіи запрошували въ Москву Олексій Михайловичъ та Петро Великій? За Петра I. и пѣсля нього усѣ архіереѣ въ Великороссіи були зъ Украины, заводили тамъ школы и розпочинали просвѣтнѣсть того краю. И диво! за те теперъ маємо дяку въ здачу: заборону украинскои літературы та школы. Чудна вдячнѣсть!.. Але мы трохи звернули въ бѣкъ. Вернемось до речи.

Зъ X-го вѣку вынікають вже національнѣ літературы въ латинскихъ народѣвъ на живыхъ языкахъ. Попередъ усього выникла література въ Провансѣ: то була звѣсна пое-

тична лірична література трубадурів. Найдавніші пам'ятники провансальського язика — се окремі фрази провансальські, що трапляють ся в латинських грамотах вбд 960 року, — чисто такъ, якъ у Нестора в церковній мові проглядають українскі слова й форми, — а потім вбд кбнця X-го вѣку збставъ ся уривокъ поезіи зъ 258 вѣршівъ пбдъ заголовкомъ „Боеція“, се-бъ то про долю Боеція, замученого в Італіи злымъ королемъ Теодерихомъ... Зъ початку XII-го вѣку вже зъявилась провансальска гарна поема „Жераръ Руссільонскій“, — се нѣбы романске провансальске „Слово о полку Игоревъ“, тбльки написане язикомъ провансальскимъ*). В Іспаніи, а потбм в Франціи національна поезія труверів на взорець трубадурів и епосъ про Сіда й Карла Великого почали ся на одинъ вѣкъ пбдвѣше: зъ XII-го вѣку провансальскі трубадури рознесли свои пѣснѣ по всѣй Франціи, а XIV. та XV. вѣки були

*) На соборѣ в Арлѣ 813 року, дякуючи впливови Карла Великого, духовенству порадили говорити проповѣди народною провансальскою мовою, вбдъ чога клиръ переставъ нехтувати симъ язикомъ и почавъ приладжувати його до выслову абстрактныхъ идей. [„Всеобщая исторія литературы“ пбдъ редакціею В. Корша, выпускъ XIV., стор. 383.] В Россіи, на жаль, и до сього часу ще не зъявивъ ся такій Карлъ Великій, щобъ подавъ таку добру раду... В Галичинѣ вже траплялись принаймнѣ хочъ трохи схожі в сьому дѣлѣ на Карла Великого. [*Прим. Авт.*]

часомъ розцвѣту провансальской літературы, але потѣмъ черезъ историчнѣйшій умовини, що утворили центри політичнѣйшій въ Парижі та Мадридѣ, провансальска література починає пѣдупадати. Въ Парижі двѣрь Людовика XIV. въ часы псевдо-класицизма ставъ центромъ французской літературы, и центромъ вѣ розцвѣту, — якъ въ Петербурзѣ двѣрь Катерины II. притягъ до себе письменникѣвъ и утворивъ літературный центръ, куды потягли ся вже й нашій Украинцѣ, якъ Гнѣдичъ, Богдановичъ, Гоголь, Перовскій. Звѣсною Мольера, що бувъ деріжеромъ придворного театра, Людовикъ XIV. шанувавъ и посадивъ разъ зъ собою за стѣлъ обѣдати, — такъ само Катерина II. садовила поручъ зъ собою въ дворци поета Державина. Поеты псевдо-класики довго бренькали оды французскимъ королямъ. Псевдо-класики въ Франціи Корнейль та Расинъ выхваляла королѣвску власть та вѣру. Але въ новѣйшій останній часы зачали ся инчі літературнѣй тенденціи, инчі літературно-народнѣй та національнѣй рухъ: теперъ прокинуувъ ся Провансъ, — якъ прокинуувъ ся и Украина.

Такъ то мы повиннѣй сказати, що д. Огоновскій зовсѣмъ не на жарты й смѣшки ставитъ въ паралель языка руского давнього корѣня зъ латинскими. Треба-бъ поставити въ такѣй паралели усю Славянщину, та тѣльки новного припаданя не выйде: частка Славянщины: — Польша, Чехія, Словаки, Хорваты прийнѣй католицеу вѣру вѣдъ Рима, а зъ вѣроу церковный та науковый латинскій языкъ, — вони пристали до латинской группы народѣвъ,

приймавши латинску культуру того часу, схоластичну школу з латинскимъ языкомъ. Натомѣсть одна частка латинского племя, Молдаване чи Румины, вѣдстали вѣдъ латинского гурту народѣвъ и, приймавши православну вѣру, культурно пристали до Славянщины: вони прийняли церковный славянскій языкъ а потѣмъ и давный украинскій языкъ якъ культурный, такъ що родичъ яесского господаря, Петро Могила, перейшовъ до Кіива, вже знаючи тодѣшний украинскій языкъ. И навѣтъ Литва зъ початку була примкнулась до давньої Руси: вѣ першій князѣ були православні, а при дворѣ Гедеминовичѣвъ вѣ Вильнѣ вживавъ ся давный украинскій книжный языкъ. Литовскій Статутъ, якъ звѣсно, написаный бѣлоруско-украинскимъ языкомъ. Одна тѣльки пѣвденна Славянщина, Болгарія та Сербія, пѣдходить пѣдъ показану нами паралель, при чому Болгарія, якъ тѣсно примкнута до Візантіи, сукупно зъ Візантією, черезъ свѣй релігійный та книжный впливъ вѣдѣграля для давньої усѣи Руси роль давнього Рима вѣдносно латинскихъ расѣ.

Паралель мѣжь латинскими языками й народами та рускими, а найбѣльше мѣжь Провансомъ та Україною, мѣжь Францією та Московщиною — примѣтивъ д. А. Кирпичниковъ вѣ своѣму творѣ „Средневѣковья литературы Западной Европы и Византии“ [гл. „Всеобщая исторія литературы“ пѣдъ ред. В. Корша, вып. XIV, стор. 380, 381.]. Д. Кирпичниковъ важе: „Въ той часѣ, коли на мѣсци сьогочасного Парижа стояло вѣлька рыбальскихъ земля-

нокъ, въ Провансѣ Арль, Нарбонна, Бордо, Тулюза були вже густо заселеными багатими мѣстами и блыщали вѣдъ римской роскошѣ й цивілізаціи [якъ Кіевъ въ давній часы до-монгольскій, — додамо мы]. Римска наука на свѣ-жому ґрунтѣ давала бѣльшій збытки овоцѣвъ, якъ у себе дома. Провансальскій римскій школы були лѣпшими въ свѣтѣ. Въ Тулюзѣ виховувались браты императора Константина... Въ житіи святого Мартина, написанѣмъ Сульпіціемъ Северомъ, говорить ся про одного пѣвнѣчного Галла, котрого розпытують Аквитанцѣ-Провансальцѣ. Галль попереду нѣжь розпочати розмову, просить выбаченя й каже: „Коли я подумаю, що я, Галль, обертаюсь до васъ, Аквитанцѣвъ, мене бере вжахъ, щобъ моя грубо-вата мова не обидила вашого дуже делікатного вуха.“ Въ 1000 роцѣ одинъ пѣвнѣчный лѣтописецъ зъ докоромъ говорить про баґацтво та роскѣшь уборовъ дуже выпещеныхъ провансальскихъ баронѣвъ зъ Аквитанія, що приваджали зъ молодою короля Роберта. Зъ Пѣвнѣчною Францією. зъ людьми языка *oil*, люде языка *a' oc*, бароны Прованса, мали такъ мало спѣльного, якъ баґаті сполячені паны Малороссіи кѣнця XVI. вѣку зъ Московскими боярами.“

Мы бачимо, сукупно зъ д. Кирпичниковымъ, не тѣльки паралель Украины та Великороссіи зъ Провансомъ та Пѣвнѣчною Францією въ мовѣ й літературѣ, але навѣть въ самѣй ходѣ культурности й посуваню їѣ зъ пѣвдня на пѣвнѣчь. Треба пригадати баґацтво, заможность, торговлю й блыскъ старого Кіева,

його веселе розкішне життя, що такъ подобало ся въ ті часи чужоземцямъ и притягувало ихъ до Кієва, — якъ про се говорить Костомаровъ. Въ часъ боротьби Святополка зъ Ярославомъ, коли підъ Кієвъ підступили Новгородцѣ, Кієвскій воевода назвавъ ихъ зъ нехтуваньемъ „хоромниками й теслями“, и говоривъ, що присилує ихъ будувати для Кіянъ хоромы. [Историч. монографія Костомарова, т. I, стор. 79.] Се бувъ виявокъ й виразокъ не войовничій, а бльше виразокъ запанѣлого чоловѣка, звикшого до догднього життя. На се сибаритство, розкішь, принаду життя, ласкавѣсть та принаднѣсть Кіянѣвъ показує Костомаровъ говорячи, що вѣйско польского короля Болеслава Хороброго та Болеслава Смѣливого, зайшовши въ Кієвъ, забуло про своихъ жѣнокъ, и про свои двори та господарство, вѣдъ розкішного сибаритского життя въ старому Кієвѣ. Давній Кієвъ бувъ для польского вѣйска своєю Капуою. Великій князь Ярославъ I., самъ звѣсний якъ письменникъ, написавшій „Русскую Правду“, повывадавъ за-мѣжь своихъ дочокъ за европейскихъ королѣвъ: одна його дочка була за французскимъ королемъ, друга за венгерскимъ, третя за шведскимъ. Свою сестру вѣнъ выдавъ за польского короля Казимира, а сына свого Всеволода оженивъ зъ дочкою грецкого императора Константина Палеолога. Се показує, що чутка про самого Ярослава I. далеко розбѣшла ся по Европѣ, далеко розбѣшла ся чутка и про старій багатій вѣдъ торговлѣ Кієвѣ. Ярославъ збудувавъ багату церкву святой Софій въ Кієвѣ,

прикрасивши її розкошними мозаиками та розмалювавши фресками. Давня Кіівко Печерська Лавра того часу була ббльша вбдъ тепершньою и, якъ показавъ П. Л. въ своій исторіи Кіівко-Печерскои Лавры [въ „Кіевскої Старинѣ“], була дуже багата дарами князівъ та боярѣ, котрі жертвували на неї вражаючу масу срібла та золота, та дорогихъ ризъ.

Францускій критикъ Еміль Дюранъ, пишучи свою статью про Шевченка „Le poète national de la Petite Russie Chewtchenko“ [въ *Revue des deux mondes*, 1876 р., за червень, стор. 15.] такъ само знаходить, що Украина зъ своимъ язикомъ та літературою вбдповбно Великороссіи займає таке мѣсце, якъ Провансъ до Франціи.

IV.

Д. Огоновскій каже, що украинська література має всѣ умовини для самостбйного розвитку, розумбючи при сьому багатый народньо-поетичный грунтъ, якимъ не може похвалитись нѣ одно славянске племя. Сіи умовини, по думцѣ д. Огоновского, саміи сутньи, якъ воно й справдѣ є, бо скрбзь у всѣхъ народбвъ, де бувъ багатбйшій сей природный грунтъ літератури, тамъ выникла й швидче розвилась робляна культурна широка література. Одначе д. Пыпинъ закидає проти сього. Вбнъ каже, що умовини для розвитку украинскои літератури далеко непогоджаючій сьому розвитку: „нема, каже вбнъ, умовинъ дер-

жавныхъ [условіи государственности], котріи тутъ сутьніи [существенны]“

Д. Пыпинъ и справдѣ, — якъ побачимо далѣ, — надае сьому принципови державности якусь сутьню вартість въ историчній культурности, надае велику роль въ самому розвитку культурного типа, яку надавали йому старіи славянофілы Кириѣвскій, Хомяковъ, Аксаковы й инчіи. На сей разъ д. Пыпинъ выживъ себе прихильникомъ принципа державности, хочъ не такимъ скрайнымъ, якими були славянофілы, але за те, сказати правду, не такимъ яснымъ та выразнымъ, якіи були славянофілы. Се й поцувало його ясный поглядъ на дѣло и допроватило до выводѣвъ и неправдивыхъ, и якихьсь трохи каламутныхъ...

И справдѣ, сей скрайвий принципъ державности, и державности російской, страшенно централістичной, багато чинить шкоды, на котру вже вказавъ Щедринъ, якъ се мы сказали попереду. Шкодить вѣнь и Великороссамъ, бо заваджае имъ просто й ясно дивитись на дѣло и мати на все ширый, правдивый поглядъ. Россіянинъ, навѣтъ самый ліберальный, попереду всего начепить на нѣсь якійсь державній окуляры и черезъ нихъ вже поглядае на усѣ проявки суспѣльного й громадского житя и въ насъ на Украинѣ, и въ себе въ Великороссіи, и въ Польци, и въ Финляндіи, и въ Грузіи. Чи треба, на прикладъ, заснувати въ Кіивѣ географічне товариство, чи завести историчній музей, — попереду надѣнуть тѣ державній окуляры и дивлять ся на дѣло. Окуляры скажуть: не треба! — и дѣло стало.

Чи треба завести на Українѣ, въ Бѣлорусіи, на Басарабіи школы на народныхъ языкахъ,— попереду глянуть черезъ окуляры. Окуляры дають вѣдповѣдь негативну и школы заводять ся на державнѣй велико-рускѣй мовѣ, хочъ зъ нихъ користи, якъ зъ возла молока. Чи треба выкинути „твердый знакъ“ зъ украинскои правописи и завести кульшѣвку? Окуляры кажуть: не треба! — и той „твердый знакъ“ на вѣ-щось фігуруе въ книжкахъ українскихъ, а російскій „чиновники“ заводять украинску правопись, щѣ зовсѣмъ до нихъ не належить, бо то дѣло вченихъ та філологѣвъ. Чи треба дати бѣльшій права земствамъ? Окуляры кажуть: треба зменшити ще й даній права, а не збѣльшати, а то й зовсѣмъ бы скасувати земства! — и земства обчакрижують по-маленьку. Словомъ сказати, скрбзь приступають до дѣла, роблять дѣло не ради сутя дѣла, а ради побѣчного принципа, и виходить въ результатѣ Прокрустове лѣжко.

Те-жь саме трапилось и зъ д. Пыпиномъ. Сѣ самій державній окуляры показали йому, щѣ украинска література не може бути и не повинна бути широкою, а тѣльки зѣстатись въ узкихъ рамкахъ якогось провінціалізму. Щѣ се за проява, — мы навѣть добре не розумѣємо, бо исторія знае тѣльки взагалѣ усякѣй літературы и не дѣлить ихъ на провінціалній та централній, и скрбзь трактуе ихъ якъ літературы однаковѣсьнько. А тутъ на тобѣ нову форму літературы! Историки літературы ще можуть вѣдъ сього схарапудитись, якъ схарапудились уже Славяне... Старій славяно-

філы зъ Катковимъ встоювали, що треба по-великорусити сорокъ чотири народности въ Россіи до останнього чоловіка на користь пануючої сорокъ пятої, — д. Пыцинъ вже трохи попускає и каже, що треба повеликорусити тільки верхки: панство та буржуазію, якъ се робилось ще за царя Миколая I., коли панщанного мужика ще не шанували якъ чоловіка, и вінъ ще тодѣ не сподобивъ ся школы та науки. Выходить трохи м'якѣйше, а все-таки Щедринске Прокрустове лѣшко для українскої літератури: замквувши її въ рамки провінціалізму, д. Пыцинъ заступає її дорогу до нормального й вільного розвитку та прогресу.

И справдѣ, въ нашій часи въ Европѣ державність для літератури не є сутнє, а тільки сила погоджаюча або непогоджаюча літературѣ. Вона може допомогти літературѣ не простымъ, а тільки побѣчнымъ способомъ: засновуючи школы, академіи наукъ и штуки, літературні товариства, выдаючи літературні субсидіи на виданя усякихъ науковихъ та літературнихъ творѣвъ, попускаючи въ цензурѣ, — може зробити й навпаки, якъ у насъ на Украинѣ: не пускати въ школы українского языка, видавати усякі прикази й заборони, робити усякі претичини, щобъ спивяти розвитокъ українскої літератури, хочъ теперъ вже державність не може вбити її на смерть... Те, щѣ зветь ся властиво літературою, — не є школа та наука. Якій змістъ буває звичайно въ кожній історіи літератури въ нашій часи? якій матеріи входять въ неї? Въ істо-

рія літератури входить поезія, беллетристика, драматичні твори, потім критика цих творів, та ще естетика й по-троху філософській, павуючі в зв'язному часі, ідеї та напрямки, котрі мали вплив на поезію, котрі давали якій-небудь новий напрямок поетичній літературі. Властиво наука, чи медицина, чи історія, чи усякі альгебри та латинські граматики не входять в історію літератури. Д. Пыпинъ, дивлячись через свої окуляри, як державникъ та ще й велико руській, перемішавъ до купи тезиси: школа, языкъ, и языкъ літературный українській, наука й література, и змість тезіса „література“ поставивъ тезиси: школа, наука та языкъ. Само по собі, що вийшла добра плутанина. Державність може приспівити и розповсюдити тільки шкільну просвіту, заводячи усякі школи, може й розповсюдити широко, а зъ тымъ и своїмъ урядовимъ языкъ, але державність не має спроможности й сили нѣ вбити на смерть, нѣ утворити літературу й навѣть правдиву науку. Вона може натворити силу чиновниківъ, якъ цегольня викидає силу цеглы, може навѣть субсидіями та подарунками наплодити одописцівъ и книжкогрозівъ, та насадити на університетській катедри нѣвчемныхъ професорівъ, але не може допомогти, щобъ натворити літературныхъ справдливихъ письменниківъ и талановитихъ. Літературні таланты творить сама натура, се-бъ то, можна сказати, народъ та національний геній, се-бъ то національно-психічна сила, що криється в масахъ зв'язного племя. На ґрунтъ народа и народньої

поезіи сама натура часомъ породить велитня-генія, якъ часомъ, буває, мѣжь верболозомъ та лозами въ лузѣ надъ рѣкою натура выжене такого високого явора, листомъ широкого, глямъ високого, що вѣнь став красою луга й гордо й високо пѣдносить свѣй верхъ. Великі творы, якъ „Иліяда“, „Одиссея“, „Едда“, великі геніи, якъ Шекспіръ, Мицкевичъ, Шіллеръ, Гете, Шевченко, Пушкинъ зросли й выкохались на грунтѣ народнои поезіи. Украина не має своєи державы, але за те має народъ, національнѣсть, дуже багату національну поезію, а се й є грунтъ поезіи та книжнои літературы дужчій й багатѣйшій для поетичнои літературы. Маємо сей грунтъ, — маємо й будемо мати свою літературу и безъ своєи державности.

Звѣсныи французскій вчений Тень вже давненько доказавъ творчу силу расы и єи вартѣсть для літературы. поезіи й культурности народѣвъ взагалѣ. Въ передньому словѣ до своєи „Исторіи англійскои літературы“ [Histoire de la litterature anglaise par H. Taine, т. I., Introduction, стор. XXVII] Тень показавъ велику вартѣсть расы въ утворѣню первочатковухъ, якъ вѣнь каже, формъ мысли та чутя въ историчному та літературному розвитку народѣвъ. Вѣнь каже: „Тров неоднаковихъ джерель погоджають сьому початковому розвитку: раса, осередина [le milieu — се-бъ то кліматичнѣ та географічнѣ умовины та сусѣдство зъ инчими народами] и моментъ часу. Те, що зветь ся расою, се природжений й наслѣдчій напрямъ, котрый чоловікъ приносить зъ собою на свѣтъ и ко-

трый звичайно буває сполучений зъ вѣдмѣн-
 ными напечатками въ темпераментѣ та въ са-
 мому укладѣ тѣла. Вѣнъ вѣдмѣнный въ ко-
 жного народа. Є въ людей неоднаковости вже
 зъ-роду, якъ в неоднаковѣ волы та конѣ: о-
 днѣ народы смѣливѣ й розумнѣ, другѣ боязкѣ,
 инчѣ не кидаютъ ся идей и вынайдрѣ примѣ-
 тивныхъ, первопочатковихъ, а деякѣ приспо-
 собленѣ партикулярно до звѣсного дрѣла и об-
 даренѣ багатѣйше деякими инстинктами.“ Да-
 ль Тенъ каже, що хочъ безмѣрно давнѣ часы
 и дають намъ спроможнѣсть постерегати по-
 вставаня расовыхъ типѣвъ, хочъ и не вповнѣ и
 въ неясному свѣтѣ, але все-таки историчнѣ
 подѣвъ доволѣ таки освѣчують попереднѣ исто-
 ричнѣ становища, щобъ выяснити майже непо-
 хитну мѣцнѣсть, яку мы примѣчаємо въ Арій-
 ця, въ Єгиптянина, въ Китайця. бо кожна жи-
 вотина, коли вже вона живе, приспособляеть
 ся до своѣи осередины: вона дыше инакше,
 инакше поновляеть ся, инакше порушуеть ся
 въ наслѣдокъ того, що повѣтря, харчъ, темпе-
 ратура бувають инчѣ. Людана, присилувана
 держати себе въ рѣвновазѣ зъ обставинами,
 вироблює собѣ темпераментъ та характеръ,
 котрый ѣй вѣдповѣдає, и ѣвъ характеръ, ѣвъ тем-
 пераментъ та ѣвъ усякѣ придбаня тымъ бѣльше
 стають мѣцнѣйшѣ, що знадрѣбнѣи впечатки всы-
 сають ся въ неи черезъ безлѣчнѣи повторѣня
 и передають ся черезъ давню наслѣдчѣсть...
 Таке тѣ складаеть ся перше й саме багате
 джерело тыхъ пануючихъ здатностей, зъ вѣд-
 кѣвъ выплывають историчнѣ подѣвъ, и заразъ
 ставъ видно: коли джерело дуже, тодѣ воно не

в просте джерело, але якъ бы озеро та глибокій резервуаръ, куды инчі джерела въ плывѣ множества вѣкѣвъ, стѣкали, вливаючи свои власні воды.

Говорячи нѣбы взагалѣ про велику вартѣсть трьохъ елементѣвъ — расы, осередины та моменту звѣсного часу въ историчному житю народѣвъ, Тень ставить сей розповѣдокъ якъ передне слово до „Исторіи англійскои літературы“ и має тутъ на думцѣ найголовнѣйше выявки літературныхъ расовыхъ прикметъ творчости народѣвъ, — щѣ вѣнъ показавъ и въ инчихъ своихъ книгахъ. Мы зъ сього погляду значного французского вченого довѣдуємось, яку велику жизньову вартѣсть въ літературѣ вѣнъ дає расѣ, се-бѣ то національности, въ котрѣй тѣльки й може виявитись расовый характеръ народѣвъ, чи зъ бѣльшою, чи зъ менчою силою та выразностью.

Мы, Украинцѣ, маємо багатый національный грунтъ, багату народню орігінальну поезію, и на сьому расовому грунтѣ розвивалась и буде далѣ розвиватись украинска література, навѣть безъ усякои помочи російскои державности. И сиравдѣ, мы вже бачимо цѣкавый проявокъ літературного натурального украинского зросту. Російска державнѣсть пригнобляє украинску літературу, потягуєть ся вѣв задушити, а вона, якъ зумысне, росте та й росте. Десь беруть ся таланты, десь береть ся охота й енергія въ тыхъ талантѣвъ писати доконечне своимъ языкомъ, десь береть ся глибоке пересвѣдченя въ правотѣ свого дѣла, своихъ тенденцій. И вони сходять й стигнуть

безъ школы, безъ школьной выробки языка, безъ школьной выправы стиля, не вважаючи на державну неласкавѣсть и усякѣ державнѣ претичины та притиски. Мы бачимо на самому дѣлѣ, на живыхъ фактахъ нашої літературы, що Тень правдивый въ своихъ погледахъ на вартѣсть та роль расы въ расовому психічно-національному розвитку народѣвъ, якъ живой й живучой та родючей творчой силы. Державнѣсть въ сѣмъ разѣ провадить боротьбу зъ самою натурою, якъ звѣсный Щедринскій Угрюмъ-Бурчевъ бореться зъ рѣкою, задумавши повернути її назадъ, щобъ вона проти натуры текла назадъ, а не въпередъ. Вѣнь загативъ, запинивъ рѣку, а вона прорвала греблю и все таки потекла своимъ натуральнымъ корытомъ...

Коли въ літературѣ та науцѣ не буде справдешныхъ талантѣвъ, то й державнѣсть нѣчого не поможе и література буде впадати, бо й погоджати не буде кому й чому. Прикладомъ сього може бути сучасна великоруска література, котру можна назвати широкою, але нѣякъ не можна сказати, щобъ вона була дуже могутня та глибока идеями. Треба ще додати, що державнѣсть буває й дуже шкодливою для літературы, вважаючи на те, яка державнѣсть. Державный абсолютизмъ и въ Россіи та й скрѣзь въ инчихъ царствахъ часомъ дуже шкодивъ и заваджавъ розвиткови такихъ высокихъ літературныхъ талантѣвъ, якъ Шіллеръ, Шевченко, Вольтеръ, Пушкинъ, Мицкевичъ. Усяка державнѣсть пускає літературу охѣтнѣйше въ шири-

ну а боить ся пускати вѣ въ глибочьнѣ, ще й часомъ покропить вѣ такимъ кипяткомъ та огневымъ дощемъ Везувія, що вѣдъ нього посохнуть усякѣ сады й винограды идей та принципѣвъ прогресивной літературы. Державнѣсть мае свою выгоду й невыгоду для літературы. Д. Пыпинъ знае се дуже добре...

Державнѣсть мае силу розширити тѣльки форму, а не духа и сутя літературы, бо державнѣсть сама по собѣ є тѣльки форма, а національнѣсть въ широкому розумѣнню слова є жива сила и мае силу утворяти самый змѣсть, самый духъ літературы, бо вона въ своѣй натурѣ є якась жива, творча сила, сила жизнѣвова, якъ жизнѣвова сила натуры, котра невѣдомыми для насъ способами зъ своихъ жизнѣвовыхъ невычерпныхъ джерель по вѣки вѣчнѣй утворяла живѣй сотворѣня, живѣй суцѣсти, живѣй рослины и живѣй квѣтки. На живому ґрунтѣ національно-народньому сходять й ростуть роскѣшными пахучими квѣтками ориґинальнѣй поемы, высокѣй поезіи, ориґинальнѣй музичнѣй мелодіи. И де бѣльшій и дужчѣй сей ґрунтъ, тамъ и роскѣшнѣйшѣй й пахучѣйшѣй й ориґинальнѣйшѣй квѣтки поезіи та музики; де-жь література зацѣплюеть ся на мертвому, стародавньому, або на чужому пнѣ, тамъ вона виходить суха, робляна, й швидко сама вяне й сохыае, не мае живого широкого впливу, живѣй розбуджуючои силы. Украинска література выникла просто й непосредно зъ сього живого ґрунту, вона й теперъ мае пѣдъ собою сей ґрунтъ, живѣй, повный усякого заживку, и вже, можна смѣливо сказати, не

збочать зъ нього, не втратить його. Украинского народа, — якъ мы полѣчили його за минувшій рѣкъ въ календаряхъ, — въ Россіи 22,000.000. Въ Австрійи його 3,000.000. Мы маємо 25 мільонѣвъ украинского народа безъ Бѣлорусѣвъ. Се не якійсь оазъ Мордвы або Мещеры середъ велико-русской людности, и вбнѣ не розтопить ся й не розпливеть ся.

Роль державности въ державѣ вѣдносно до літературы може бути тѣльки въ тому, щобъ попускати або не попускати вѣ вольного розвитку важкими умовинами цензуры. Бѣльшой роль державнѣсть для літературы не може мати. Дозволивши, на прикладъ, украинскому языкови стати органомъ середньої й высшой школы, державнѣсть могла-бъ постановити погоджающій умовины для розвитку й виробки украинско-літературного языка та розбуркати въ суспѣльности бѣльшій интересъ до украинской літературы, — якъ теперъ, на прикладъ, велико-рускай гімназіи въ Россіи розбуджують интересъ до велико-русской літературы, бѣльше силою, нѣжъ доброхѣтъ, бо въ гімназіяхъ просто таки силують школярѣвъ выучувати, ще й на память, и оды Державина, и урывки зъ поезій Пушкина, и байки Крылова, загадують читати и Гоголя и Лермонтова и Пушкина для даныхъ лекцій. Якъ скрѣзь на свѣтѣ, въ Россіи багато де-чого въ школахъ силою вбивають въ головы ученикамъ, бо половина зъ нихъ такій, що самій доброхѣтъ нѣчого не читали-бъ, навѣтъ Пушкина та Гоголя. Державнѣсть має силу зробити се саме и для украинской літературы, але тѣльки се, та й

годѣ. Збблшити число читаючої публичности вона не має сили, бо, на прикладѣ, якъ мы бачимо на дѣлѣ, не вважаючи на свою школу, Великороссія читає мало, менче нѣжъ Украина.

Але не можна сказати, що се доконечне в умовини, безъ котрыхъ не виробить ся нашъ языкъ и не выникне широка література. Мы бачимо, що се дѣло стасть ся и безъ помочи державности, и навѣть при тѣхъ заваджаню й претичинахъ. Венгры й Чехи розвили свою літературу й літературно виробили свѣй языкъ и безъ умовинъ державности, навѣть въ тѣ часы, коли австрійска державнѣсть ставала имъ впоперекъ на дорозѣ. И якъ тѣльки право сякой-такой автономности народностей трохи погодило Венграмъ та Чехамъ, зрѣсть ихъ языкѣвъ та літературы пбйшовъ у передѣ, навѣть ще безъ середныхъ та высчихъ національныхъ шкѣлъ. Те жъ саме треба сказати про австрійскихъ Русинѣвъ. Болгаре такъ само виробили свѣй языкъ и розвили літературу пѣдъ чужою державою, тѣльки треба сказати правду, що турецкій режимъ бувъ гараздъ бѣльше погоджаючий для національности й літературы Болгаръ, нѣжъ режимъ російскій и навѣть въ давнѣйшій часы режимъ австрійскій. Турецкій рядъ бѣльше налягавъ на христіянску вѣру Болгаріи, а не шкодивъ національности, бо въ Турціи для літературы не було й цензуры.

Та, окрѣмъ того, треба додати, що вироблювати высчї новї літературнї языкѣвї форми було трудно може для першихъ культурныхъ народѣвъ въ свѣтѣ, для Грекѣвъ та

Римлянъ. Тодѣ ся вырѣбка була затыжна й загайна, бо тодѣ языкъ рѣсь разомъ и сукупно зъ розвиткомъ мысли, а людска мысль, людскій розумъ росте по-маленьку разомъ зъ нешвидкою ходою розвитку релігій, поезіи й науки. Теперъ инчі часы. Мысль въ насъ, и въ Славянъ и въ Провансалѣвъ вже попередила языкъ, и пѣдтягти та пѣднести языкъ пѣдъ формы готовои развитои мысли зовсѣмъ нема великои труднаціи. Окрѣмъ того, и въ самѣй россійскѣй державѣ мы бачимо рядомъ зъ широкою россійскою літературою ще другу, польску, таки доволѣ широку. Мы не розумѣємо, чому-жь не може бути въ Россіи ще третя широка література, украинска? Та й чому, справдѣ, не може стати колись широкою література усякои націи, хочь-бы й література турецка, арабска, перска? Хто се вгадає, якъ воно буде? И чи можна забѣгати впередъ зъ пророкуванямъ? И чомъ не можна сказати, що й теперѣшня украинска література не сильна, не широка та не дужа... провѣдними идеями, хочь и не знадвѣрнымъ обсягомъ? Чому-жь на прикладъ Пушкинъ, Лермонтовъ належать до широкои й дужои літературы, а Шевченко до не широкои и не дужои, коли другій томъ Шевченкового „Кобзаря“ далеко ширшій и глѣбшій провѣдними й прогресивними идеями, нѣжь усѣ творы Пушкина та Лермонтова? До якои літературы треба прилѣчати, на прикладъ, „Енеиду“ Котляревского та сучасныхъ украинскихъ та галицкихъ беллетристѣвъ та поетѣвъ? — чи до широкои, чи неширокои?

Широкість и дужість літератури — се тезиси дуже неомежовані, бо часомъ знадвѣрнї прикмети обсягу приймають ся за змѣсть та идейність літератури. Ми справдѣ боимось, що вѣдъ російськихъ поглядѣвъ на літературу и справдѣ схарапудить ся исторія літератури. Д. Петровъ въ выводахъ въ своѣй „Исторіи украинской літератури“ ставить вѣв хвостикомъ велико рускои, д. Пыпинъ ставить вѣв вже не хвостикомъ, а якимсь провінціалізмомъ, се-бѣ то прихвостнемъ велико-рускои, хочъ сей хвѣсть, сказати правду, виходить дуже довгій, вже надто довгій, бо починаеть ся просто таки вѣдъ самой головы: вѣдъ лѣтописи Нестора, Слова о полку Игоревѣ, йде неперерывчатою лінією черезъ лѣтописи удѣлового періоду, черезъ козацкї думи, козацкї лѣтописи, черезъ кїївськихъ полемістѣвъ XVII та XVIII вѣку, доходить до Котляревского й Шевченка. Щось и справдѣ виходить таке, що зъ того хвоста стає цѣле органічне тѣло. Нѣ! загальна исторія всесвѣтної літератури колись вытрѣщить очи на таке диво, якъ коза на вовка. Та й тї, що запроваджують такі теоріи, намъ здаеть ся, й самї не ймуть вѣры имѣ, якъ певно въ Россіи не йме вѣры самымъ собѣ багато утворникѣвъ усякихъ державныхъ и своихъ власныхъ теорій та поглядѣвъ, на взорець свого праотця, англійского мораліста XVIII вѣку лорда Болінброка, котрый самъ нѣвъ въ що не вѣривъ, а писавъ, що релігія добра й правдива рѣчь якъ... державна гнуздечка... для чорноты та бѣдноты. Російскї Болінброки ще й якусь філософію знайдуть на

сей разъ, щобъ підперти свої теоріи, ще й якогось премудрого абстрактного туману напустять, на взорець філософського туману славнофілѳовъ Хомякова та Кириївського. Знайдуть ся, мовъ, дурні на Украинѣ, що й пойдуть вѣры, або хочъ затуманять собѣ мѳзокъ, або може ще й пересвѣдчать ся та горою стануть за сей туманъ... Отъ и добре! Гнуздечка грає свою роль. И справдѣ буває й такъ, бо середня интелігенція не дуже то критично розбирає те, що читає, и може йняти вѣры усякій нѣсенѣтници, ще й нѣбы то вченѳй, закутанѳй въ премудрѳ фразы, закутанѳй въ ученый туманъ*), а ще й бѳльше вѳдъ того, якъ кажуть петербурскѳй вченѳй, що на Украинѣ высчѳй версты вже, нѣбы-то, органично зли-

*) Мы пригадуемо такѳй вченый туманъ въ рецензіи „Московскихъ Вѣдомостей“ въ той часъ, коли въ-перше трупа Кропивницького та Старицького грала въ Москвѣ украинскѳй оперетки. Рецензентъ, розбираючи пієсы та оцѣнюючи музику д. Лисенка, правда, оцѣнивъ симпатично й правдиво пієсы и дуже похваливъ музику Лисенка, але додавъ, що, само по собѣ, не можна думати, що зъ украинскои музики та пѣснѣ може выникнути украинска опера... И рецензентъ далѣ пеперъ якусь премудру філософію зъ сієи причины, котрой не може зрозумѣти нѣякій людскѳй мѳзокъ, така вона чудна. Вѳнъ и не знавъ, що вже є Лисенкова опера „Рѳздвяна нѳчь“. А може — додамо мы — тымъ не може бути украинскои оперы, що Украина не має умовинъ свого „государства“?! — [Прим. Авт.]

лись зъ велико-рускими, значить ся, здатнй й прихильнй приймаѣ той тумань и усяку московску дурбсть...

V.

Въ кѡнци свои критики на передне слово д. Огоновского д Пыпинъ каже: „И скажемо тѡльки одно: література дужа, незалежна, здатна до самобутного розвитку, утворюють ся не тамъ тѡльки, де є окремый языкъ та окреме племя, але тамъ, окрѡмъ того, де є окремый, исторично-проявленый типъ культурного житя та державной спѡлки [государственного союза]. Сього останнього и нема въ пѡвденной руской [украинской] народности..“ Колись вона жила въ загально-рускої державѣ [государствѣ] и культурної спѡлкѣ. Потѡмъ вона зъ XIV-го вѣку пѡдпала пѡдъ Польшу и польску культуру, втратила высчй панскй веретвы, що прийняли католицку вѣру, въ деякої частцѣ прийняли унїю, котра не належить до споконвѣчныхъ елементѡвъ руской народности..

Якъ бачимо, поглядъ д. Пыпина на утворѣня расами літературы и культурного историчного типа и неясно омежѡванный, и трохи славянофільскй, и взагалѣ неправдивый та дуже тенденційный. Усяка література, чи широка й дужа, чи маленька й слабенька, выникає доконче тамъ, де є окреме племя, окремый языкъ. Такъ воно було скрѡзь, де живе людске племя. Якъ мы вже говорили, література природнымъ способомъ выникає зъ

расы, зъ національности, якъ зъ природного грунту. Се выразнѣйше видно въ першихъ стародавнихъ расъ, въ котрыхъ утворила ся самостѣйна література: въ Еллиновъ, Китайцѣвъ, Индусовъ, Семитовъ и т. д., въ котрыхъ зачала ся й самобутно розвила ся література. На сѣому-жъ природному расовому грунту выникли и самобутнѣ историчнѣ культуры, типы, въ котрѣ література й поезія скрѣзь входитъ, якъ одинъ зъ коагентовъ культуры, самый примѣтный и самый пышный, якъ примѣтнѣ кушъ роскошныхъ трояндъ та червонной калины середъ зеленого дерева та зеленого листу.

Що-жъ то за велико-рускій самостѣйный типъ культурного житя та ще й якось „державной слѣпки“, про котру говорить д. Пыпинъ? Якѣ його прикметы? якѣ його сутнѣ вѣдмѣны хочъ-бы тамъ вѣдъ европейского, чи що? Про се, на жаль, д. Пыпинъ нѣчого не каже. Про сей культурный самобутный велико-рускій типъ часто люблять говорити вчені Великороссы въ журналахъ та газетахъ, величатись нимъ, але тѣльки нѣхто зъ нихъ не взявъ ся докладно выяснати його.. И воно выходитъ якось тѣльки сама фраза, хочъ голосна й гучна, але фраза безъ усякого розумного змѣсту и навѣтъ, якъ побачимо, безъ усякого мѣзку.

Якъ довѣдуемось зъ погляду д. Пыпина на вѣдсугнѣсть сѣого самобутного типа культуры на Украинѣ, д. Пыпинъ приймає элементъ державности за якусь не тѣльки сутнѣю прикмету культурного типа, але навѣтъ

трохи не за першу, найголовнішу и навѣть основу. Въ сьому вѣнъ дуже збиваєть ся на поглядъ старыхъ славянофіловъ на культурный велико-рускій типъ, котрый, по ихъ думцѣ, складаєть ся зъ трьохъ коагентѣвъ: зъ православія, самодержавности та велико-русской народности. Не дурно-жь д. Пыпинъ и увію назвавъ споконвѣчнымъ ненароднымъ элементомъ русской народности. Значить ся, вѣнъ уважає православіє споконвѣчнымъ элементомъ велико-русской народности?! Тѣльки замѣсть тезиса: самодержавнѣсть — вѣнъ ставить свѣжѣйшій и загальнѣйшій тезисъ — просто державнѣсть [государственность].

Сей культурный самобутный велико-рускій типъ, якъ його розумѣли старі й нові славянофілы, вже добре выяснено въ велико-русской літературѣ. Рокѣвъ зъ тридцять попереду славянофілъ Кириѣвскій написавъ статью: „О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи“. Вѣнъ показавъ тѣ нові основні початки [начала] велико-русской новой философіи въ трьохъ элементахъ: православія, самодержавности та велико-русской народности. Потѣмъ славянофілы додали до нього ще новый філософскій принципъ: боярскую давньо-московскую думу, сей парламентъ давньо-московского царства, вже на способъ англійского парламента. Звѣсно, що навѣть колись давній „Русскій Вѣстникъ“ Каткова въ тѣ часы слабувавъ сією англоманією, якъ казали про нього. Такъ склавъ ся потѣмъ славянофільскій поглядъ на велико-рускій самосталый культурный типъ, котрый славянофілы

выставляли, якъ оригінальний и самостійный, проти культурного типа Европы, того неприемного для нихъ „Заходу“, котрый, зъ ихъ погляду, вже давно гниє и таки швидко зовсѣмъ зогниє. Звѣсний велико-рускій письменникъ Достоевскій въ промовѣ на празнику поставлѣня памятника Пушкинови въ Москвѣ вже сказавъ, що „все-человѣкъ — это русскій!“ се-бѣ то Великороссъ. Тутъ мы вже бачимо претенсію на національний мессіянізмъ, схожій на польскій мессіянізмъ въ Товіянско-го та Мицкевича, тѣльки ще претенсіознѣйшій, зъ забагами на всесвѣтність. Нѣхто бѣльше „Вѣстника Европы“ и самого д. Пычина не воювавъ проти сього велико-русского культурного типа. Цѣла література выникла зъ сѣби сварки та змаганя за оборону европейского культурного типа та вартости европейской культуры для Россіи. Вл. Соловьевъ въ „Вѣстнику Европы“ [1888, кн. XI й XII.] показавъ, що славянофілы саму свою систему, самый поглядъ про три элементы велико-русского культурного типа взяли въ Єзуитѣвъ за часѣвъ Великой Француской революціи. Францускї Єзуиты, обороняючи старїи историчнїи погляды та старе становище дѣль въ Франціи, ставили проти революціи три принціпы: католицтво, корольвску власть та народъ, якъ мертву, робочу й пассивну масу, а мѣжь королемъ та сїю масою ставили дворянство якъ праву руку короля, якъ посередникѣвъ мѣжь королемъ та народомъ, якъ помагачѣвъ короля, але не якъ державныхъ орударѣвъ. [Зовсѣмъ те, що боярска дума въ славянофі-

лѣвъ.] Костомаровъ показавъ, що принципъ самодержавности взятый московскими царями вѣдъ ханѣвъ Золотой Орды и освяченый византійствомъ. Православіе очевидячки й само по собѣ не національна московска релігія, бо прийнята вѣдъ Візантіи. Церковна велико-руська газета „Благовѣсть“ доказувала торбкѣ проти славянофільствъ, що православіе высче вѣдъ усякою національності, бо воно в „одкровеннѣ“ и принесене зъ неба. Выходить, що славянофілы для своєї нѣбы то самотнои культуры обѣкрали землю, ще й хотѣли обѣкрасти небо, та вже якось попы заступились...

Тѣльки й збѣталось свого вѣ славянофільскому культурному. типови, що велико-руська народнѣсть, котра нѣчого самостѣйного для культурного типа не дала й не дає окрѣмъ тѣльки грунту, форми... се-бѣ то свого языка, котрый такъ завзято пропагують славянофілы... А се выходитъ тѣльки „обрусеніє“ трохи не всего свѣта, се-бѣ то сама примітивна й груба форма поглинання, расовой ассиміляціи инчихъ народностей. Одва достоинѣсть сїей славянофільской гордовитой тенденціи — се-бѣ яснѣсть та выразнѣсть. Поглядъ д. Пыпина вѣ омежуваню культурного велико-русского самостѣйного типа слабує на неяснѣсть: вѣнъ трохи скидаѣть ся на славянофільскій старій поглядъ, тѣльки трохи вже мякѣйшій: замѣсть самодержавности, се-бѣ то державного абсолютизма, вѣнъ ставить просто державнѣсть, и державнѣсть велико-руську; ще до того трохи збиваѣть ся на православіє, якъ на народній элементъ. Але найгловнѣйша помылка вѣ йо-

го поглядъ та, що вѣнъ надає велику вартѣсть принципови державности въ историчному самостѣйному культурному типови, ставить його сутьньою прикметою культурного типа, навѣть найголовнѣйшою.

Тымчасомъ державнѣсть навѣть не є сутьня прикмета культурного типа, а тѣльки знадвѣрня, чисто формальна. Не зъ сѣби прикметы розвила ся сила культуръ, черезъ котру усѣ культурнѣ національности дѣйшли до високого розвитку.

Якѣ сутьнѣ прикметы культурныхъ типѣвъ тыхъ найдавнѣйшихъ національностей, що розвивались самобутно й самостѣйно безъ усякого побѣчного впливу, на прикладъ єллинского, китайского, давньо-єврейского, индуского и инчихъ? Въ сихъ народѣвъ, якъ у кожного давнього народа, першѣй проявоєвъ культурного житя починаєвъ ся звичайно зъ самостѣйной релігії и зъ сполученои вкупъ зъ нею релігійной морали; за релігією йшла слѣдкомъ поезія, лірична й епічна, мітологічна чи героична; далѣ слѣдкомъ за поезією наступала філософія, філософічна мораль, а потѣмъ критика й наука. Отсе расовѣ сутьнѣ прикметы кожного историчного культурного типа самостѣйныхъ и самобутныхъ національностей. Се той змѣсть культуры, та основа, на котрѣй розвиваєтъ ся уся культура, котра утворює усю вѣв сукупнѣсть, увесь вѣв обсягъ, впливає на усѣ проявки цѣлого вѣв обсягу, доводить нації до усѣхъ здобуткѣвъ и придбаня въ сферѣ житя розумового, літературного й практичного.

Кожне культурне племя розвиваєть ся зъ самого початку въ якійсь формѣ державности. Само по собѣ, що й сей принципъ державности вийшовъ зъ людского розуму, якъ джерела й утворника культуры. Але треба сказати, що, на прикладъ, и спѣдницю й штаны не вкравъ же якійсь Прометей въ богѣвъ Олімпа та не принѣсь ихъ зъ неба на землю людямъ. И спѣдниця й штаны, и навѣть горшки й маски, рогачѣ й кочерги, и Венеры Мільоскїй, и навѣть гарматы Круппа — усе выскочило зъ людской головы, зъ людского розуму. Але хто-жь скаже, що сї прикметы культуры сутнїй? Не можна вважати умѣня будувати хаты та храмы, ставити твердинѣ та насыпати валы чи выливати гарматы — за сутя культуры, за саму орудуючу силу культурну. Се тѣльки дрѣбнїй здобутки розвитого культурного сутя, розвитыхъ сутнихъ силъ культурной потенціи.

Якїй головнїй функціи усякою державности? Обороняти націю вѣдъ знадвѣрнього нападу инчихъ народѣвъ, давати їй безпешнѣсть у себе вдома, щобъ вона могла вѣльно жити и розвиватись, не боятись за безпешнѣсть своєї особости и своєї маєтности; потѣмъ давати порядокъ въ державѣ, доглядъ и оборону членѣвъ суспѣльности вѣдъ злочинцѣвъ усякого заводу и утворяти правосудь; въ кѣнци усього стерегти й захищати самый культурный укладъ въ державѣ, приспѣшати його й погоджати его зростови. Найголовнѣйша-жь функція державности, якою вона скрѣзь була въ исторїи и теперь є, — се знадвѣрня оборона

державы вѣдъ ворогѣвъ: вѣйско й вѣйны та битвы, вѣйны та вѣйско — симъ повна уся исторія державности й державъ вѣдъ початку исторіи ажъ до найновѣйшихъ часѣвъ. Се, сказати-бъ, сутя усякою державности. Треба тѣльки заглянути въ бюджетові списы кожной державы и зауважити трату половины державного доходу на вѣйско, а якусь тамъ маленьку частку на просвѣту, на высчѣи та середній школы и нѣкчемну часточку на народній школы. Сѣ бюджеты скажуть усю правду; вони то й в мѣрило головної функціи державности.

Принципъ державности натуральной первопочатковои нѣгде не вдержавъ ся въ народѣвъ: вѣнъ повставъ скрѣзь вѣдъ войовничого нападу якого-небудь хижого чужого народу. Державнѣсть майже скрѣзь заводили усякѣ завойовники та побѣдники. Въ Европѣ державностей натворили наибѣльше хижѣ Норманы та усякѣ Вест-Готы, Ост-Готы та Франки, се-бъ то Германе. Сей принципъ державности якось прищеплювавъ ся до народѣвъ усе зъ-боку, зъ-надвору. Се вже доказъ, що вѣнъ в знадвѣрня прикмета культурного типа, а не духова й сутня, бо й цѣль вѣв була чисто войовницца, навѣтъ грабѣвницца, якъ на прикладъ въ Монголѣвъ та Туркѣвъ, и державнѣсть потѣмъ вже пѣдъ впливомъ культуры ставала розумною, й моральною и користоною силою. Самый принципъ державности, де вона йшла натуральною стежкою розвитку або спокѣйною довгою ходою, вироблювавъ ся й державъ ся не самотѣйво й самотбно, а все стоявъ пѣдъ впливомъ высчихъ духо-

выхъ и культурныхъ коагентовъ: религіи й філософіи.

Вѣдъ самого початку, сказати-бъ — вѣдъ зародку примітивныхъ культуръ въ давнихъ народѣвъ державнѣсть була сполучена зъ жрецтвомъ: жрець були разомъ и царями и правили народомъ. Потѣмъ державнѣсть переходила въ руки вѣйскової касты, а по бѣльшѣй частцѣ, якъ мы вже сказали, въ руки чужихъ хижихъ завойовникѣвъ. Але й тодѣ державцѣ почувались, що вони самѣ по собѣ не мають ще найвысшого авторітета для народа и скрѣзь самѣ себе пѣдгортами пѣдъ сей головный коагентъ культуры и користувались його великимъ импонующимъ впливомъ на массы, щобъ и собѣ набратись силы, сказати-бъ, зъ неба, якъ самой мѣцной та впливової силы. Свѣтска державнѣсть всюды потягуеть ся освѣтити себе святощами религіи, горнеть ся до религіи й храмѣвъ. Такъ римскѣ императоры, покоряючи народы й царства, забирали ихъ богѣвъ неначе бѣ то въ полонѣ, звозили въ Римъ, ставили въ Пантеонѣ, ще й поважали й кланялись имъ. Вони, просто сказати, черезъ се нѣбы вѣдбирали въ народѣвъ саме суть ихъ силы, ихъ высчихъ протекторѣвъ, але й самѣ вони горнули свѣй авторітетъ пѣдъ ихъ силу, бо, якъ знаемо, шанували ихъ. Римскѣ императоры, хочъ и мали велику державну силу въ своихъ рукахъ, а все-таки довели до божеского апотеоза свою цезарску величнѣсть: звѣсно, що пануючимъ цезарамъ були поставляні въ Римѣ храмы и олтарѣ, де жрець й люде молились императорамъ, якъ бо-

гамъ, и приносили на ихъ нѣбы божеске ймене жертвы. Очевидячки, що цезары вважали на сю свою нѣбы божеску силу, якъ на высчу вѣдъ императорскои и бѣльше поважливу для народа. Въ Візантійскої имперіи державна власть императорѣвъ спералась на христіянску релігію, якъ на высчій авторитетъ, прийнявши вѣдъ неи церковне посвячѣня й обрядъ коронаціи. Франкскій король та германскій императоры часто запобѣгали ласки въ римскихъ папѣ, часомъ приймали зъ ихъ рукъ корону и, щобъ ваддати бѣльше силы своему державному авторитетови и мати бѣльше впливу, прийняли звѣсний титулъ: „Божією милостию“.

Такъ само принципъ державности пѣдпадає въ исторіи культуры пѣдъ высчій культурный коаѣгентъ — пѣдъ філософію й науку, котра навѣть мала въ XVIII. вѣщѣ въ Захѣднѣй Европѣ великій впливъ на нього и вчинила велику змѣну въ самѣй державности, якъ высча сила й дужчій культурный принципъ. Пѣдпадавъ вѣнъ въ найдавнѣйшій часы ще до Христового Рѣздва на прикладъ въ Китаю та Греціи пѣдъ погляды китайскихъ та грецкихъ філософѣвъ.

Такъ китайска найдавнѣйша книга исторіи „Шу-цзінъ“ Конфуція вже пѣдводить пѣдъ філософію державнѣсть, такъ що ся книга є разомъ и исторія, и книга державного праворядства. [„Всеобщая исторія литературы“ пѣдъ ред. Корша, вып. IV., стор. 560, 561.] Въ одному выдѣлѣ вѣвъ „Да-сѣо“, въ сѣй шеблѣнѣй книжцѣ, сѣому китайскому катехизисѣ, що

першій дасть ся въ руки школярямъ въ шко-
лѣ, говорить ся о рядѣ, о достоинствахъ та
обовязкахъ потрібныхъ для императора й
урядникѣвъ, бо въ китайскихъ філософѣвъ та
вченихъ, якъ отъ въ Конфуція, принципъ дер-
жавного правлѣня завсѣды дуже мѣцно спо-
лученый зъ філософскою моралью и выводить
ся зъ тѣхъ законѣвъ.

Грецкій філософъ Платонъ пѣдъ впли-
вомъ своєї філософской системы написавъ
своѣй утвѣръ „Республику“, визнаючи сю форму
державности найлѣпшою формою. Вѣнъ выхо-
дивъ зъ тыхъ основныхъ тезисѣвъ своєї філо-
софіи, що въ найвысчѣй Идеи споконъ-вѣку
сутънѣють цѣлѣ хоры менчихъ идей, живыхъ
и мыслячихъ, якъ заживкѣвъ и будущихъ за-
родкѣвъ усього живого на земли, усѣхъ лю-
дей. Арістотель, утворивши систему своєї фі-
лософіи, поставивши зъ-верху усього довгого
ряду сотворѣня й свѣтовихъ причинъ своего
Нерушимого Рушителя, якъ першу свѣтову
причину, бѣльше прихлявъ ся въ своѣй „По-
літицѣ“ та ще въ „Етицѣ“ до монархічної
державной формы, пѣдводячи принципъ дер-
жавности пѣдъ систему своєї філософіи.

Въ IV. вѣцѣ пѣсля императора Констан-
тина Великого, котрый самъ прийнявъ хри-
стіянску вѣру, смѣливо спераючись на хри-
стіянску партію, и пѣсля того, якъ христіян-
ство доволѣ вже широко розповсюдилось по
Римскѣй имперіи, тодѣ й Римска церковь на-
бралась силы и почала пѣдводити пѣдъ своѣй
філософско-релігійный поглядъ принципъ дер-
жавности якъ низчій за релігійный. Поча-

токъ сього напрямку. поклавъ Блаженный Августинъ въ IV. вѣку въ своему трактатѣ De Civitate Dei, въ котрому вѣнъ выставляе якъ идеаль „Царство божеске“ и становить його проти людскои „Державности“ якъ темного царства Сатаны. Причини для такого порѣвнана, невыгѣдного для людскои „Державности“, було въ св. Августина и тодѣшнихъ християнъ таки чи-мало. Римска держава, римскій императоры, а найбѣльше римскій „чиновники“ усякою масти дуже нашкодили християнскѣй вѣрѣ, разъ-у-разъ пѣднимали на християнъ усякѣй пригнобленя та притиски, пролили багато крови мученикѣвъ за вѣру. Тертуліянъ написавъ свою „Апологію християнства“ прямо таки проти притискѣвъ державныхъ римскихъ урядникѣвъ. Св. Августинъ засудивъ на смерть саму „Державнѣсть“.

Зъ початку V. вѣку римскій императоры вже жили въ Міланѣ та въ Равеннѣ, щѣбъ було легче та зручнѣйше обороняти Италію вѣдъ заальпійскихъ ворогѣвъ, Ост-Готѣвъ та Вест-Готѣвъ. Тодѣ то въ 410 роцѣ на Римъ впала така страшна катастрофа, якъ на давній Кіѣвъ та Суздаль въ XIII. вѣцѣ вѣдъ Монголѣвъ. Вест-готскій король Алярихъ вступивъ зъ своєю ордою въ Италію и просивъ императора Гонорія прийняти його зъ усією вестготскою ордою на службу. Гонорій, проживавшій тодѣ въ Равеннѣ, не згодивъ ся на се. Тодѣ Алярихъ рушивъ на Римъ, покинутый императоромъ и навѣтъ папою Иннокентіємъ. Довго стояли Вест-Готы пѣдъ стѣнами Рима и таки присилували Римлянъ черезъ голодъ зда-

тись Аларихови. Вест-Готы ввѣрвались въ Римъ, запалили його зъ усѣхъ бокѣвъ. Буря рознесла огонь по городу. Вдаривъ грѣмъ, блискавка потрапляла въ языческі храмы та въ идолѣвъ на форумѣ. Вест-Готы були вже тодѣ христіянами; вони руйнували и грабували бѣльше язычникѣвъ и языческі храмы, а не зачѣпала церковъ та христіянъ. Римъ вѣдъ того часу вже фактично впавъ а римска державнѣсть ледви ще держалась та чеврѣла.

Само по собѣ, що христіянамъ не було причини дуже журитись та побиватись, що Римска та языческа державнѣсть падала та завалювалась. И пѣсля того св. Августинъ [попереду професоръ риторики въ Міланѣ а потѣмъ епископъ въ Гіппонѣ въ Африцѣ] написавъ свѣй трактатъ въ 12 книгахъ *De Civitate Dei*, въ котрому вѣнъ не тѣльки не жалкуе за Римомъ та його державностю, але засуджуе на смерть и людску державнѣсть, и саму языческу культуру, и вѣру; римску державну величнѣсть, славу, побѣднѣсть, усесвѣтне пануваня, усѣ прикметы и тенденці людскихъ державъ вѣнъ вважае за нѣкчемнѣсть, вважае ихъ навѣтъ шкѣдливыми.

Першій закладачъ и основникъ першого земного царства — каже св. Августинъ — бувъ Каинъ, братоубійникъ. Вѣнъ почавъ будувати города и поклавъ основу й початокъ людскои державности. Каинъ е типічний першій образъ закладачѣвъ земныхъ державъ. Черезъ таке саме братоубійництво бувъ закладений городъ Римъ, що ставъ потѣмъ столицею свѣта и сполучивъ въ одну державу всѣ

царства свѣта. Призначеня земного царства е вдержуваня спокою та правосуду. Земный миръ та спокѣй — се велике добро и для царства божеского, але вѣнъ добувають ся дорогою цѣною важкихъ вѣйнъ. А безъ правосуду та правдивости — що-жь таке земнѣ царства, якъ не *magna latronica* — великѣ розбѣйництва? Земнѣ царства заснованѣ на самолюбовствѣ та властолюбствѣ, вони добувають ся славы та власти надъ инчими народами. Нѣкчемна слава та щастя въ широкости державы та въ власти тѣльки для нечестивого чоловіка здаеть ся щастямъ.

Усяковѣсть мовъ — каже св. Августинъ — се велике лихо, бо вона вѣдрѣзняе людей и розспѣльнюе народы нарѣзно одныхъ вѣдъ другихъ. Люде [Римъ] потягують ся розширяти границѣ царствъ и накидати побѣдженымъ народамъ не тѣльки свое ярмо, але й свою мову. Але скѣльки для досягненя такои цѣли приходять ся мати важкихъ вѣйнъ! Скѣльки черезъ се пропадае людей, проливаеть ся крови! А коли цѣль досягнута, то по-за границями царства знаходять ся ще инчѣ ворожѣ народы; а коли въ кѣнци всего царство розширено до велитеньскои мѣры, то въ його власныхъ границяхъ выникають новѣ вѣины, нова каламутня. Усѣ сѣ лиха такѣ великѣ, що про нихъ не можна й думати безъ великого жалю, а хто се зможе зробити, объ тому варто ще бѣльше жалкувати, бо такѣй чоловікъ втративъ розумнѣсть людскои натуры.

Пѣдвѣвши пѣдъ такѣй поглядъ принципъ людскои державности, св. Августинъ стано-

вить проти неї идеаль божеского царства на небѣ, въ ангельскому свѣтѣ, потѣмъ на землі, въ церквѣ давныхъ патріархѣвъ, а вкѣнци всего — въ христіянствѣ, а найбѣльше въ чернецтвѣ та въ монастирскому аскетичному житю. Поглядъ св. Августина на супротилежнѣсть идеала божеского та людского царства, на величнѣсть першого и вѣкчемнѣсть друго — по нашому пессімістичный, але вѣнъ не минувъ въ исторіи безъ слѣду та впливу. Идеаль Августинового божеского царства выникъ потѣмъ, коли Римскі папы прийшли до великои силы, коли змогавя ихъ власти стало въ рѣвноважѣ зъ державностю, а часами и въ переважѣ надъ державною властю франкскихъ та германскихъ императорѣвъ, коли папы стали царями и заступниками Христа на землі и роздавали королямъ корони зъ своихъ рукъ, се-бѣ то коли принципъ мирской державности пѣдпавъ пѣдъ принципъ высчій и дужчій: пѣдъ принципъ релігійный та церковный.

Въ XVIII. вѣцѣ въ-перше въ Англіи вѣльнїи мыслѣнки выводили принципъ державности зъ принципа позитивной фїлософїи Локка. До того часу въ Англіи панувавъ давній принципъ повстаня власти державця вѣдъ Бога. За часѣвъ ряду Кромвеля та ригористѣвъ пуританѣвъ, сихъ „войсковыхъ святыхъ“, — якъ ихъ звали тодѣ за те, що вони позамыкали театры, трохи не зробили зъ Англіи якогось монастиря, назирали черезъ полицію за норовами городянъ, якъ игумены за ченцями, и трохи не заглядали въ горшки, що тамъ варять городяне, и въ кѣнци всего всѣмъ

обридли, — Фільмеръ въ тѣ часы написавъ для обороны монархізма свою книжку „Патріярхъ“, въ котрій говоривъ, що Адамъ и патріярхи були перші й справдѣннй державць на земли, и тымъ то власть державна, королѣвска, йде вѣдъ самого Бога. Проти нього выступивъ Локкъ и найбѣльше пѣсля нього графъ Лейстерскій Сідні. Локкъ выводивъ въ своій позитивнѣй системѣ філософій, що въ людскѣй душѣ нема нѣчого природженого, що душа зъ-роду не бѣльше, якъ *tabula rasa*, бѣлий листокъ паперу, або темный закутокъ, на котрому, якъ на дзеркаль, вѣдбивають ся знадвѣрнй напечатки, а потѣмъ черезъ рефлексъ въ мозку вже vytворяють ся усякѣ мысли й идеѣ. Тымъ то й усяка идея чи розумова, чи моральна, попередъ усього vytворяеть ся въ самѣй людскѣй душѣ пѣдъ впливомъ досвѣдута знадвѣрнхъ впечаткѣвъ и, само по собѣ розумѣеть ся, що й идея державности та ще й абсолютной зароджуеть ся въ людскому розумѣ, а не вложена въ нього зъ-роду и, само по собѣ, не йде вона вѣдъ Бога. Сідні выяснивъ сей поглядъ въ своій книжцѣ „Розмовы про праворядъ“. Вѣнъ доказавъ, що державна власть веде початокъ не вѣдъ бѣблійныхъ патріярхѣвъ, не вѣдъ патріярхальной власти батька въ сѣмѣ надъ дѣтьми и не вѣдъ Бога, а мае свѣй початокъ въ народѣ, въ народньому людскому ґрунтѣ, и вѣнъ дѣйшовъ до такого виводу, що республика в найбѣльше натуральна й правдива форма державности.

Слѣдкомъ за Локкомъ та Сідні пѣшли

потѣмъ французскій мыслѣникъ XVIII. вѣку Монтескіе, а найбѣльше Руссо. Монтескіе въ своему „Духу законѣвъ“ уже дѣйшовъ до такихъ тезисѣвъ, що державне право й власть повиннѣ належати до усього народа и виходити вѣдъ нього, се-бѣ то зъ-низу, а не зъ-верху, вѣдъ королѣвъ, бо въ основѣ державы повинна бути „Рѣвнѣсть и Свобода“ усѣхъ людей, сей, якъ звѣсно, девізъ Вольтера. Пѣсля Монтескіе выступивъ далѣ Руссо ще зъ гострѣйшою критикою въ своїй „Соціальной умовѣ“. Руссо въ сьому утворѣ уложивъ систему, що люде, виходячи зъ примітивного дикого становища, постановляють мѣжь собою умову державности, не покидаючи своєї природженої свободы и омежовуючи себе й свою свободу взаимными уступствами. Такимъ побытомъ верховенство власти въ державѣ повинно належати до народа, и усякѣ версты, на котрѣ дѣлится ся суспѣльство, не природне, бо воно доводить до порушеня свободы й правъ низчої версты, народа. Власть въ державѣ доконче повинна бути, але право законодатне й право законоздѣйствиюче не повиннѣ сполучатись въ однихъ и тыхъ самыхъ рукахъ, бо законодатна власть може натворити законѣвъ тѣльки на свою користь, а не на добро усѣмъ, а потѣмъ, маючи въ рукахъ фактичну знадвѣрню силу, може ихъ здѣйствювати, якъ хоче, а се допроваджує до зловжитѣбѣвъ та до тираніи. Впливова сила філософій англійскихъ позитивістѣвъ та французскихъ мыслѣникѣвъ була така велика, що вона, якъ звѣсно, змѣнила въ Захѣдній Евро-

пѣ абсолютнѣ монархіи на монархіи конституційнѣ и на республики.

Такъ само и въ філософскому умоглядѣ Гегеля мы бачимо залежнѣсть принципа державности вѣдъ його системы пантеистичной філософіи, по котрѣй зъ „Абсолюта“ чи зъ „Абсолютной Идеи“ выникае по-неволи усей розвитокъ природы й людскости поступѣньово, ступѣнь за ступѣнемъ вѣдъ низчої до найвысчої формы, и державнѣсть выникае, якъ невыпручнѣ форма людского розвитку, але не найвысча, бо, якъ думае Гегель, высча за неи форма розвитку Абсолютной Идеи въ людскости в фазисѣ науковѣй та філософскѣй.

И въ найновѣйшѣ останнѣ часы принципъ державности пѣдводять пѣдъ критично-філософскѣй погляды. Такъ вѣдомѣй французскѣй мыслѣникъ та историкъ Иполитъ Тенъ въ своему найновѣйшому утворѣ „Les origines de la France contemporaine. Le regime moderne. T. I. 1891“ пѣдвѣвъ пѣдъ гостру исторично-філософску критику принципъ державности, не вважаючи навѣтъ на те, що въ Франціи пануе державнѣсть республиканска. Критикуючи програму Якобинцѣвъ въ часы Великой французской революціи [пѣсля 1789 р.], Тенъ доходить до погляду на державнѣсть, дуже омежовуючого вѣ централістичну сферу дѣяннѣ. Вѣнъ каже, що одна легальна сфера, одно и едине призначеннѣ державности въ тому, щобъ вона обороняла державу вѣдъ знадвѣрнихъ ворогѣвъ а въ суспѣльствѣ обороняла людей однихъ вѣдъ другихъ. Держава — каже Тенъ — се сторожкѣ собака; розширити вѣ компетен-

цію далъ за натуральну би межу — значить ся обернути собаку въ вовка. Держава в попередъ усього — жандармъ та солдатъ. Тымъ то держава повинна й пильнувати одного и не дуже вмѣшуватись въ усякѣ сферы суспѣльности, не тыкати скрѣзь свого носа, куды не слѣдъ, та ще й безъ усякои потреби. Що-до церкви, науки, штуки, промысловости, що-до провінцій, громадъ, сѣмѣвъ, до добродѣйныхъ закладѣвъ, то державѣ тутъ подобає тѣльки одно: назирати, щобы правуючѣ ними законы не суперечили сутънимъ цѣлямъ державного та суспѣльного житя и здѣйствивались безъ порушеня чиихъ-небудь правъ. Якъ тѣльки держава ступає далъ за сю межу, вона оступаєть ся вдѣ свого прямого обовязку и показує себе доконечне поганимъ здѣйстникомъ додатковой роботы. Замѣсьць того, щобъ забезпечити свободу поодинокой дѣяльности, держава омежовує їѣ або силою направляє їѣ до накинутой для неи цѣли. Зъ другого боку — приблѣшивши безъ потреби число своихъ завданъ, держава перестав займатись дѣякими зъ нихъ, якъ дуже важкими и дуже дорогими для неи, або ще й змѣняє й перекичує ихъ натуру, експлуатує ихъ ради якоись однобчнѣной теоріи або не знать якого, не добре зрозумѣлого державного интереса, а хочъ часомъ воно выйде й добре, то увиваєть ся зъ нимъ сякъ-такъ, невдатно й невмѣливо. Въ державы нема тыхъ могутныхъ рушительѣвъ, подъ впливомъ котрыхъ дѣють приватнѣ суспѣльства, поодинокѣ люде; нема въ неи мѣсцевого патріотизма, любви до ближнихъ, релігійного

вѣруваня, науковои цѣквости. Тымъ то держава показуеъ ся негодящимъ и промысловникомъ, и купцемъ, и хлѣборобомъ, середнымъ админістраторомъ провинціи та громадъ [зовсімъ якъ у насъ въ Россіи], нетямущимъ направилникомъ та руководникомъ церкви й школы, штуки й науки. А тымъ часомъ якъ розповсюднюеъ ся державна дѣяльнѣсть, слабшае поодинова й суспѣльна иниціятива. [Зовсімъ якъ у насъ на Украинѣ впала вона побсла знесеня автономіи Гетьманщины.]

Такъ то мы бачимо, що д. Пыпинъ, збывшись на старе славянофільство, помыляєъ ся, наддаючи принципови державности вже надто велику суттєову вартѣсть и думаючи, що велико-руска державнѣсть була причиною та ще й головною того, що въ Великороссіи утворивъ ся якійсь окремый, самостѣйный историчный культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Ся помылка и славянофилѣвъ и инчихъ выйшла не бѣльше, якъ зъ гордовитости и гордуваня своею великою державою, а не зъ правдивого разумѣня основныхъ сутньихъ прикметъ культурного типа народностей та расъ.

Треба ще додати до сього усього, що державнѣсть неразъ въ исторіи выступала ще якъ ворожа сила усѣи сукупности сутньихъ коагентѣвъ культуры, се-бѣ то самой культуры. Читаемо жь въ исторіи, що за пануваня такого чи сякого короля впала просвѣта й культура, а за такого примѣчаемо поднесеня вѣ. Пѣсля деякихъ вѣйнъ та ще й довгочасныхъ, яка була, на прикладъ, тридцятилѣтняя вѣйна, мы примѣчаемо, що вѣдъ самой куль-

туры зоставались тóльки цурпалки культуры, котрї годились тóльки на насїня дальшого розвитку культуры. И багато письменникóвъ та вóльных мыслéникóвъ, якъ заступникóвъ идей тієї высчої й прогресивной культуры мусяло выпручуватись зъ рукъ державности и твкати вóдъ неї трохи не за тридевять земель вь инчї царства, спасаючи насїня культуры. Такъ, на прикладъ, Шіллеръ, бувши ще вь медицинскóй школѣ вь Виртемберзѣ и написавши своихъ „Розбóйникóвъ“, не выдержавъ деспотизма герцога Виртембергского и мусявъ зъ скарбового пансіона вткати, та ще й пѣшки. Вольтеръ та Монтескіе, якъ звѣсно, вткали вь Англїю. Вь 20 тыхъ рокахъ ХІХ вѣку за Реставраціи сатирикъ Курье, сей французскїй Щедринь, мусявъ уткати вь Бельгію и звóдтóль розкидавъ летючими листками свои сатиричнї „Памфлеты“. Англїйскїй письменникъ Сідні, хочъ и подававъ голосъ проти смерти Карла І. за пануваня Кромвеля, мусявъ прожити, якъ выгонець, сьмнадцать рокóвъ вь Италїи, Франціи та Швейцарїи. Політичнї та релігїнї творы Мільтона були вь Англїи спаленї рукою ката Шевченко за свои прогресивнї утворы бувъ засланы на десять рокóвъ вь Сибѣрь. Пушкинъ бувъ выгнаны зъ Петербурга на Басарабію, Лермонтовъ — на Кавказъ. Испанскїй Щедринь, сатирикъ Лара, вь 30-тыхъ рокахъ теперѣшнього вѣку, черезъ притиски ряду, та ще езуитского, повѣсивъ ся зъ горя та вóдъ зневѣренности. Ся мартїрологія культурникóвъ така довга та велика, що вѣ усю й не списати. Словомъ ска-

зати: державність — се така культура, що часто пригноблює й вбиває саму культуру, се мечь зъ обохъ бокѣвъ гострий, а такъ якъ державність має въ своихъ рукахъ знадворню силу, то й держить въ рукахъ высчі культурні коагенты, підводить ихъ підъ свои погляды та свои власні інтереси.

Такъ въ теперішній часи и нашій чисто культурній українській тенденції підведений черезъ якусь помилку чи цькування Каткова підъ якійсь державній інтереси, и культурне спасенне дѣло на Українѣ та въ Бѣлорусіи му- сить загамуватись и загальмуватись...

Д. Пыпинъ помыляєть ся и въ тому, що исторія не погодила Українѣ утворити свій историчный культурный типъ, якъ вона погодила Великороссію, бо Украина, якъ каже вінъ, пробувши зъ-початку въ загальній державній рускій сѣмьѣ, ще зъ половини XIV вѣку була відѣрвана відъ сієї сѣмьѣ, десь тынялась підъ Польщею, тодѣ якъ Великороссія мала завсѣды свою державу, де сей самостійный культурный велико-рускій типъ выстоявъ ся, сформувавъ ся й утворивъ ся.

Д. Пыпинъ трохи чудно орудує фактами українской исторіи: вінъ якось бгає ихъ жмутами, кидає на всѣ боки по своїй впадѣбѣ, не вважаючи на ихъ осередній змістѣ. Якъ докладно полѣчити роки й вѣки нашої українской исторіи, то виходить, що й мы довго й чуже довго жили своимъ историчнымъ життямъ.

Відъ часу Рюрика, се-бѣ то відъ 862 року, звѣдокѣль звичайно починають исторію Руси, Украина жила „сибльнымъ життямъ“,

се-бъ то своимъ власнымъ, не до 1386 року, се-бъ то до сполученя зъ Польщею за Ягелла та Ядвиги, — якъ каже д. Шчинъ, — а довше, ажъ до 1452 року, се-бъ то до смерти Свидригелла, князя волинского, и до 1471 року, се-бъ то до смерти Симеона Олельковича, останнього князя кївского, останнього пбвденно-русского князя, пбсла котрого вже бачимо перетятокъ удѣлового княжого укладу нашої исторїи. Пбсла його смерти польскїй король вже правили на Украинѣ, ще одначе не зовсѣмъ злитой адміністративно зъ Польщею. Се виходить вѣдь Рюрика 608 рокѣвъ удѣлового княжого періода для Украины, а для кївского удѣла ще й бѣльше, бо Олелько Володимировичъ володѣвъ Кїввомъ, Житомиромъ та Овручемъ до своєї смерти, до 1455 року, а пбсла нього кївскимъ княземъ бувъ синъ його, Симеонъ Олельковичъ, котрый бдбудувавъ и поновивъ Кїво-Печерску Лаврску велику церкву, а другій синъ, Михайло Олельковичъ, бувъ княземъ въ Слуцку та въ Копилѣ. Симеонъ Олельковичъ до смерти своєї въ 1471 княживъ въ Кївѣ, а вже по смерти Симеона Казимиръ поставивъ въ Кївѣ воеводою Мартина Гаштольда, Симеонового тестя.

Пбсла того ще до Люблинскої унїи, до 1569 року, Украина мало пбдпадала пбдъ державный польскїй адміністративный впливъ, бо, якъ звѣсно, до Люблинскої унїи ще багато значныхъ княжихъ фамїлій на Украинѣ було несполяченыхъ и непокатоличеныхъ, якъ князь Острожскїй й инчі, ще тодѣ Поляки не мали права посѣдати на адміністративныхъ по-

садахъ на Украинѣ, не мали права купувати землѣ й маѣтности и заводити католицтво на украинскої теріторіи, хочъ вже й трапляли ся сїй випадки и до того часу, але якъ вынятковї. Вѣдъ 1471 року Украина пробувала пѣдъ польскимъ пануванямъ до 1652 року, се-бъ то до Богдана Хмельницкого и його Зборѣвского трактата: всього припадає 181 лѣтъ чужого пануваня на Украинѣ. Мы вже поминемо монгольске ярмо, котре Украина носила всього 80 рокѣвъ а Москва 243 роки, и тодѣ коли въ 1452 роцѣ ставъ перетягый княжїй періодъ на Украинѣ, московске царство ще не скинуло монгольского ярма, котре знявъ зъ нього ажъ царъ Иванъ III въ 1480 роцѣ, прогнавши ханскихъ послѣвъ и порвавши ханску грамоту.

Пѣсля 1652 року Гетьманска та Козацка Украина, хочъ и пѣдъ властью Московскихъ царѣвъ, жила повнымъ автономичнымъ, самостѣйнымъ житямъ. Въ Гетьманщинѣ, якъ каже Костомаровъ, воскресла давня удѣлова Русь зъ ѣѣ вѣчовымъ выборчимъ укладомъ, зъ ѣѣ народоправствомъ. Козацкїй рады — то були давнїй удѣловїй вѣча; гетьманъ ставъ на мѣсци великого князя. Запорожска Сѣчь — се бувъ давнїй Новгородъ та Псковъ, тѣльки вѣйсковый, а не купецкїй. Въ Сѣчи найдовше додержавъ ся давнїй славянскїй укладъ демократичный и широко-народнїй, зъ широкою свободою особости. Сей козацкїй періодъ тягъ ся вѣдъ 1652 до 1762 року, до знесеня Гетьманства за Катерины II., и до 1775 року, до зруйнуваня Сѣчи. Въ гетьманскїй періодъ

зновъ Украина жила своимъ, вповнѣ своимъ давнымъ историчнымъ житямъ, и жила само-стѣйно, вѣдносно до самого укладу й характеру историчного. Зновъ выходитъ 110 рокѣвъ власного историчного жита Украины. Примѣтимо, що хочъ Гетьманщина обсягала не усю Украину, але вона обсягала самый осередокъ Украины: Кіѣвъ, Чернигѣвщину, Полтавщину, Запорожскіѣ землѣ — теперѣшню Херсонску та Катеринославску губерніѣ. Праве крыло Украины збсталось пѣдъ Польщею, але й тамъ ще довго були гетьманы: Юрій Хмельницкій, Дорошенко, Ханенко, Тетеря, Гоголь, а потѣмъ Семенъ Палѣй правувавъ якъ гетьманъ, а пѣсля нього вѣдъ 1714 року до самого роздѣлу Польщѣ йшла Гайдамаччина, тягли ся повстаня народа. [Дивись „Измѣдованіе о гайдамачествѣ“ В. Антоновича. По актамъ 1700—1768 г. выдане 1876 року.] И тамъ Украина не подавалась а ворушилась, якъ живе, а не мертве тѣло. Вѣдъ 1762 року, якъ Украина зовсѣмъ стала злита админістративно зъ російскою державою, вже минуло 128 рокѣвъ.

Мы бачимо, що зъ 1028 рокѣвъ историчного жита Украины вона жила своимъ давнымъ державнымъ самостѣйнымъ житямъ 718 рокѣвъ! Не вже сього періода мало, щобъ за сей часъ на Украинѣ не утворило ся нѣякои историчной культуры, тодѣ якъ зайвыхъ историчныхъ 310 рокѣвъ, для Великороссіи якихсь магичныхъ чи що, чогось утворили въ Великѣй Руси навѣтъ самостѣйный культурный типъ!?

Ще до сього треба додати, що Україна, повернута Богданомъ до Москвы, мала вже культурный впливъ на Московске царство... Зъ неї пошли въ Московске царство и письменники, и архіереї и навѣтъ выѣхали зъ Кіѣва „трїє пѣвцы“ въ Москву, пошли и вчителѣ, и школьні книжки, и Теофанъ Прокоповичъ, и св. Дмитрій Ростовскій... и т. д. Не вже се не прикметы культурности украинского племѣя?? Щось воно та не такъ...

Великороссія и російска исторія не виробили и не утворили нѣякого самостойного и самобутного историчного культурного типа. Сей культурный велико-рускій типъ — е таки просто чиста фраза безъ змѣсту. Въ Великороссіи самобутного культурного типа нема, нѣколи не було та и не могло бути. Йому завджало багато исторично-культурныхъ обставинъ та умовинъ.

VI.

Мы вже попередку сказали, що д. Пыпинъ не визнає, або, просто сказати, не хоче, щобъ украинска література стала широкою и душою, якою вонъ вважає свою велико-руську літературу, и то зъ тїєї нѣбы то причины, що въ Великороссіи виробивъ ся окремый историчный самобутный культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Симъ окремымъ самобутнымъ культурнымъ типомъ велико-рускій письменники и теперъ люблять часто величати ся, повторяючи несвѣдомо а може и свѣдомо гордовиту фразу старої славянофільской школы.

А тимчасомъ велико-руська исторія не утворила та й не могла утворити нѣякого самостійного й самобутного культурного типа. Велико-россія выступила на историчню та культурну арену дуже пбзно и приймала въ себе широкій впливъ инчихъ готовыхъ культуръ, котрѣ не дали сформуватись вѣвъ культурной самобутности и наддали вѣвъ культурѣ готовѣ чужѣ форми.

Исторія людскости и исторія культуры не знае такого окремого самобутного велико-руского культурного типа. Мы знаємо головнѣ, виразнѣйшѣ й самобутнѣ культурнѣ типи людскости ось якѣ: китайскѣй, еллинско-римскѣй, семітско-еврейскѣй та индускѣй. Пбзнѣйше семітско-еврейскѣй культурный типъ пустивъ вѣдъ себе паростки ще двохъ культурныхъ типѣвъ: христїанскѣй, котрый зъ IV. та V. вѣку звичайно называють византїйскимъ, а потѣмъ зъ VII. вѣку выникъ зъ несторїянства, що вѣдчახнулось вѣдъ православїя, ще одинъ культурный типъ — исламско-арабскѣй. Сѣ культурнѣ нація, зародивши въ собѣ самобутню, культуру, зъ давныхъ-давенъ, зъ перво-початку. розвили вѣвъ въ добре омежованыхъ виразныхъ типахъ, котрѣ розвились зъ бѣльшою чи менчою силою и додержались до нашихъ часѣвъ.

Оглянемо въ коротенькому начеркови сѣ найголовнѣйшѣ въ исторїи самостійнѣ культурнѣ типы людскости и мы побачимо, що нѣякого велико-руского самобутного культурного типа нема, не було та й не могло бути.

Головнѣ, сутнѣй прикметы кожного самостійного культурного типа, якъ мы вже по-

переду говорили, ось якъ : релігія зъ релігійною поезією та моралю, поезія лірична й епічна, потѣмъ теософія або релігійна філософія, а въ деякихъ народѣвъ чиста філософія розуму; за нею наступає критика релігій та морального житя, філософія морали, а далѣ наступає правдива наука. Се той порядокъ сутънихъ прикметъ культуры, та природня стежка въ руху й поступаню, котрою прямувала кожна нація, вироблюючи й розвиваючи зъ свого расового духового корѣня, зъ своєї расової вдачѣ свѣй самостѣйный культурный типъ. Само по собѣ, що деякі нації де въ чому не поминули побѣчного культурного впливу, де-що переймали въ инчихъ народѣвъ, але перетворяли перейнятї идеї въ свою плоть, въ свѣй духъ культуры пѣдъ впливомъ своєї расової природної вдачѣ, своихъ расовыхъ природженихъ здатностей.

Китайска та єллинска культура заснованї на ґрунтѣ політеїзма; семітско-єврейска заснована на чистому монотеїзмѣ; индуска — на політеїстичному пантеїзмѣ. Черезъ сей первопочатковий засновокъ виробились культурнї типи зовсѣмъ неоднаковї, вѣдмѣннї одинъ вѣдъ другого, бо сей початковий релігійный засновокъ давъ культурамъ свѣй власный, вѣдмѣннїй напрямокъ, по котрому вони йшли черезъ довгї вѣки и склали ся въ инчі окремнї оріґінальнї форми. Типъ культуры семітско-єврейскїй роздвоївъ ся на два паростки: одинъ зъ нихъ прищепивъ ся на чужому ґрунтѣ культуры єллинскої, другїй на ґрунтѣ культуры семітско-

арабскою. Вони прищепились на пів нічихъ культуръ, схрестились зъ ними и утворили зновъ ничі культурні типи, засновані такъ само на монотеизмъ, якъ и семітско-врейскій. Типъ индускою культури, заснований на політеизмъ, але політеизмъ пантеистично-му, що наближає його трохи до типівъ культури монотеистичною, хочъ вінъ має въ собі багато прикметъ властивихъ політеизмови. Се типъ культури якісь трохи м'шаний, б'льше близькій, якъ пот'мъ довідаємось, до культури візантійско-римскою въ середній в'вкі. Ничі историчні типи культури, якъ вавилонскій та ассирійскій, єгипетскій, щезли зъ исторіи, не дійшовши до повного розвитку и розцвиту, а перскій типъ не розвивъ ся вповн' и бувъ захоплений и перетятий въ своєму розвитку то христіанствомъ то б'льше в'дъ усього исламизмомъ.

Найдавніша релігія китайска політеистична. Китайскій вчені Лао-цзи [родивъ ся 604 р. до Христ. р'здва] и Конфуцій [родивъ ся 550 р. до Христ. р'здва] подають въ своїхъ творахъ сей китайскій політеизмъ уже въ теософічній, обзагальняній та впорядкованій системъ. Якъ показують Лао-цзи та Конфуцій, въ Китайц'в'в' зъ давнихъ давень було головне й верховне божество Небо чи Дао въ самому загальному й абстрактваному образъ. Очевидячки, що китайска релігія заснована на ґрунтъ сабензма. Але въ Китайц'в'в' мы не прим'чаємо обличчя силъ неба въ ясній й виразній й нар'зній сущости божествъ, якъ у Вавилонянь, Фини-

кійцѣвъ и инчихъ, въ котрыхъ Вааль чи Белъ бувъ богъ сонця погожого, сіен добродѣйной силы натуры, а Молохъ — бувъ якъ обличчяна й обтѣлена въ звѣснѣй формѣ, шкодлива, высушуюча сила сонця; Астарта була богиня мѣсяця й плодючої силы натуры, якъ въ Картагинцѣвъ Танита, богиня мѣсяця. Може въ Китайцѣвъ не була на стѣлькѣн розвита сила творчости фантази, щобъ обличчити сѣ нарѣзніи силы неба въ формѣ богѣвъ, а може Лао-цзи не захопивъ уже тыхъ давныхъ формъ въ житю китайской расы, дуже давньою.

Лао-цзи, на основѣ найдавнішого вѣруваня китайского народа, розвивъ свою теоретичню систему про Дао чи Небо, якъ найвысчу й завершену сущѣсть, вѣдъ котрой повстало усе, що є въ свѣтѣ. По думцѣ Лао-цзи Дао [законъ, розумъ] самъ по собѣ не має нѣякого йменя, нѣ фарбы, нѣ гуку, нѣ тѣла, нѣ формы. Вѣнъ безъ початку й кѣнца, образъ безъ образа, форма безъ формы, необсягаемый, безконечный и бездѣяльный; хочъ черезъ нього робить ся й повстає все, але самъ въ собѣ вѣнъ є безодня й пороженета. Очевидячки, що сей Дао Лао-цзи схожій на біблійный Хаосъ.

Въ сьому Дао замкнуто, якъ загальне суття, Дай-цзи. Въ своѣй натурѣ воно нерушиме й спокѣйне, але въ ньому замкнутый зародокъ усього й усяковѣ початковѣ образы усѣхъ сотворѣнь. Якъ тѣльки воно зъ становища спокою переходить въ становище руху, тодѣ воно роздѣляеть ся на два элементы: свѣтлый, дѣяльный, мужескій, а другій — недѣяльный, темный, страдний, женскій. Вѣдъ

першого елемента вышло Небо, вѣдъ другого — Земля. Небо якъ бутя, Земля якъ мер-тве й нерушме небутя. Сѣ два початки по-родили третій, се-бѣ то 'жизньовый початокъ, дыхана. Середину мѣжь небомъ та землю ста-новить людина. Всѣ сущости на земли повста-ють зъ Дао, а потѣмъ вертають ся въ нього, якъ рѣчки текуть въ море. Але якъ сущости ввѣйдуть въ свѣй первопочатокъ, перейдутъ въ небутя, Дао зновъ дае имъ жизньовый рухъ и, такимъ способомъ зробивши кругъ, вѣнъ зновъ починае його.

Лао-цзи зъявляеть ся бѣльше утворни-комъ теоретичной системы китайской теосо-фїи; Конфуцій, повторяючи теоретичну систе-му свого вчителя, розвивъ бѣльше практичну систему про моральность и разумный поряд-окъ. Въ його книгахъ бачимо вповнѣ выро-блене й закончене вченя про духѣвъ чи генї-ѣвъ. По думцѣ Конфуція е въ свѣтѣ три ве-личности: перша величнѣсть, перша верховна сила е Небо; друга величнѣсть, друга вер-ховна сила е земля; третя величнѣсть е лю-дина, бо вона надарована разумомъ и разум-ностью. Але найвысча творча сила е Небо, се-бѣ то сонце, мѣсяць та зорѣ зъ усѣмъ не-беснымъ просторомъ. Небо е батько всѣхъ су-щостей, владка свѣта, найзавершенѣйшій. Въ регулярному своему руху, въ правильнѣй те-чѣ Неба вѣдбиваеть ся вѣчный, разумный по-рядокъ. Воно е законъ разуму и само до най-высшого ступня розумне; воно усѣому въ свѣтѣ дае початокъ, жизнь, усѣхъ держить, усѣхъ годуе и назирае за усѣма людьми, лю-

бить добродетельныхъ людей и караетъ злочинныхъ.

Силы Неба — то геніи чи духи. Окрѣмъ самого Неба, сього найвысшого духа, е ще пять великихъ небесныхъ духѣвъ. Усѣ зорѣ роздѣленіи на чотири системи. Надъ кожною стоить великій небесный геній. По народній китайскій вѣрѣ надъ сходомъ правуе Драконъ, въ його власти етиръ и весна; на пѣвночи правуе Лицарь, котрому пѣвладня зима й вода; на заходѣ — Тигръ, котрый пануе надъ осѣвню й воздухомъ; на пѣвднѣ пануе Червона Птиця, въ вѣ власти лѣто й огонь. Пятый геній — то геній землѣ. Окрѣмъ того кожна зѣрка е житло духа. Духѣвъ и на земли багато и усѣ пять стихій*): и моря, й рѣки й озера, и горы, державы и кожна рѣчь має свого духа. Вони е и зъверху и въ-низу, и на-право й на-лѣво — се цѣлый океанъ розумный. Всѣ духи невидимі й нечуемі; вони замкнуті въ сути рѣчей та суцностей, навѣть дробныхъ суцкѣвъ, и не можуть вѣддѣлитись вѣдъ нихъ. Пѣдъ впливомъ сихъ духѣвъ земля родить и розвивае усякї живї суцности та суцкии й годуе ихъ.

Очевидячки, що сїи духи чи геніи е не бѣльше, якъ жизньова сила кожного сотворѣня на небѣ й на земли: се нерозвитї, не обличченї й не обтѣленї, сутьвѣючі тѣльки въ потенціи грецкї нимфы, наяды, нериды, Атинны-Паллады, Геліосы, Діяны, Афродіты, Фавны и т. д. Конфуцій зве небо розумнымъ, най-

*) Въ Китайцѣвъ пять, а не чотири стихіи: вода, повѣтря, огонь, земля й дерево та металъ.

высчимъ Розумомъ. Слово Дао Нѣмцѣ перекладають словомъ Vernunft. Але не можна сього Конфуцієвого слова „Розумъ“ розумѣти такъ, якъ розумѣли його грецкїй філософъ, якъ психічну, розумну силу, якъ найвысчу свѣтову творчу силу. Розумъ Неба въ Конфуція є не ббльше, якъ розумъ чи νοῦς Анаксагора, одного зъ першихъ грецкихъ філософвъ. Анаксаторъ першій зъ найдавнѣйшихъ філософвъ Греція додумавъ ся до сього принципа, постановивши його, якъ основу усього свѣта, замѣсть Фалесової води, Гераклітового огню, Демокритовыхъ атомвъ и числа Пифагорейцввъ. Але й сей Анаксаторввъ Розумъ усього свѣта, усѣхъ сотворѣнь не є ще психічна, інтелектуальна творча сила бога, а вона є ббльше фізична, динамічна сила. Такъ сю найвысчу силу свѣта розумѣє й Конфуцій. Ся розумнбсть Неба въ Конфуція є тбльки регулярнбсть, порядокъ небесного руху й небесної течѣ свѣтилъ. Далъ сього принципа про розумъ китайска філософія и не пбшла. Розумнбсть въ натурѣ въ ихъ вченняхъ — се не ббльше, якъ добрый порядокъ та регулярнбсть: сила чисто динамічна, а не розумна.

Мѣжъ небомъ та землею стоить третя величнбсть: людина. Одинъ чоловікъ зъ усѣхъ сотворѣнь дбставъ свѣтоносный елементъ — розумъ. Сама розумнбсть неба виявляєть ся wyraдно тбльки въ чоловікови або лучче въ народѣ, такъ що небо чує тбльки ушима народа и виявляє свою волю дѣями и вчинками людей; тымъ то чоловікъ чи народъ, якъ саме благородне въ свѣтѣ, одинъ може знати й

постерегати вѣдчу животинныхъ и ростивныхъ сущостей и снмъ може помагати небу й земли въ збереганю й розвитку сущостей. Небо дало тѣльки чоловѣкови свѣтоносный элементъ розуму и черезъ те найперша воля неба въ тому, щобъ чоловѣкъ розвивавъ сей свѣтоносный элементъ. Сей розвитокъ розуму — каже Конфуцій — стоять на тому, щобъ чоловѣкъ становивъ його правиломъ моральной дѣяльности.

Якъ бачимо, Конфуцій, якъ и усѣ китайскій теософы и вченї, поминувъ розвитокъ самого розуму, якъ психичной силы, якъ правдиве джерело розвитку науки й широкой критики, чого не поминули давнї грецкї фїлософы — Сократъ, Платонъ, Арістотель. Конфуцій звѣвъ розумовый розвитокъ на волю, на моральне завершенство та полѣпшеня мораль. Яке-жь се завершенство розуму въ мораль, въ дѣяльности? Таке. що збуренї духовї страсти чоловѣка повиннї пѣдгорнутись, пѣддатись пѣдъ свѣтоносный элементъ розуму и покоритись йому такъ, щобъ въ душѣ выйшла повна гармонїя, середина. Перевага розуму надъ страстями, вдержуваня ихъ въ потрѣбныхъ границяхъ по-серединѣ и буде придбанямъ морального завершенства й святости.

Сю моральну середину чи гармонїю чоловѣкъ черезъ свѣй розумъ повиненъ утворяти и въ сѣмѣ, и въ суспѣльности, и въ державѣ. Въ сѣмѣ дѣти повиннї покорятись батькови, жѣнка — чоловѣкови, менчї браты — старшимъ. Въ державѣ пѣдданї повиннї покорятись императорови, якъ сынови Неба, низчї урядники — высчимъ, слуги — хозяинамъ. За

те-жъ императоръ повиненъ бути добрымъ батькомъ для пбдданныхъ. Въ суспбльствѣ „кожный повиненъ любити ближнього, якъ самого себе, и не чинити другимъ того, чого кожний не бажає, щобъ йому чинили другі“.

Якъ бачимо, розумовый розвитокъ въ Китайцѣвъ повернуто на одну мораль. Въ полѣпшеню морального розвитку не показано высшого идеала, а скрбзь бачимо середину, гармонію, спокбй, помѣрнбсть, скрбзь примѣтна якась механічна, нѣбы обрядова, ббльше житьова моральнбсть. За добре житя, за моральнбсть высча душа чоловіка [въ чоловіка двѣ душѣ по вченю Конфуція] по смерти став геніємъ чи духомъ высчимъ [шень] и переходить на небо до высчихъ духбвъ, а низча душа прилучаєть ся до духбвъ земныхъ. Щобъ змбцнити й упорядкувати сю моральну систему въ житю суспбльности, Конфуцій звѣвъ мораль на обряднбсть, закувавъ її въ нерушимі форми, якъ воно дѣялось и въ инчихъ народбвъ, — въ давныхъ Евреѣвъ, въ Візантійскому періодѣ, — вбнѣ выдавъ „Книгу церемоній“, звѣсныхъ 3000 китайскихъ церемоній та обрядбвъ та 300 усякихъ правилъ та поклонбвъ. въ котрбй обформованій усѣ вбдносинны въ сѣмѣ: чоловіка до жѣнки, жѣнки до чоловіка, батька до дѣтей, дѣтей до батька, въ державѣ императора до пбдданныхъ, урядникбвъ низчихъ до урядникбвъ высчихъ, приказчикбвъ до вупцѣвъ, слугъ до хозяинбвъ; показана уся релігійна обрядовбсть: які жертвы приносити духамъ и якъ ихъ приносити, обряды вѣнчаня, похорону, прийманя гостей, входу

до двору богдихана, форма одежи... Ся „Книга церемоній“ стала ся своимъ візантизмомъ для Китая, закувавши його на цѣлї вѣки въ форми обрядовой моралї, и не знайшла ся ї не утворила ся така розумова філософія, щобъ породила такї смѣливї критичнї погляды, котрї мали-бъ силу розбити тї формальнї пута въ Китаю. Китайська культура такъ и закоцнѣла въ тыхъ формахъ, хочъ вона по своихъ основахъ була зъ-початку дуже погоджаюча для широкого розвитку культуры.

Якъ бачимо, китайська культура заснувалась на політеїзмѣ. Релігія Китая — се натуралізмъ, боготворѣня природы, але природы абстрактованої, обзагальнованої, зведеної въ одинъ загаль Неба, якъ найвысшой божої сили, якъ бога. Може недостача творчої фантазїи въ Китайцѣвъ не дала имъ змоги ї сили роздѣлити нарѣзно сили природы, пообличчувати ихъ въ пышнї антропоморфічнї образы, такї, якъ образы грецкихъ Дїѣвъ, Геръ, Афродїтъ и инчихъ, якї утворила багата ї роскошна фантазія давныхъ Грекѣвъ. Генїи и духи Неба та землї въ Китайцѣвъ не мають нїякого обличчя, неоформованї, необличченї, невидимї ї нечуйнї, якъ невидима живнєва сила природы. Але все-таки сей натуралїстичнїй політеїзмъ чи натуральна релігія була дуже погоджаюча для китайскої культуры.

Въ Китаю зъ давныхъ-давенъ релігія не взяла переваги надъ свѣтскимъ елементомъ. Релігія въ Китаю такъ, сказати бъ, нечуйна ї невидима, якъ и китайскї генїи та духи; вона не грала великої ролї въ формованю

ихъ культуры, въ ихъ житю, не задавила свѣтскаго елемента, житьового, природного, и давала йому простѣръ для розвитку. Релігія тутъ неначе сама була поглинута свѣтскимъ житьовымъ елементомъ. Въ Китаю навѣтъ нѣколи не було окремнои веретвы жрецьвв. Императоры самі приносили жертвы, не въ храмѣ, а на дворѣ пѣдъ небомъ; приносили жертвы и урядники та заможні люде.*) Ще въ найдавнѣйшій китайскій книзѣ Конфуціевій „Ши цзінъ“ чи книзѣ стихотворѣвъ, пѣсень, одѣ та релігійныхъ гимнѣвъ, — въ гимнахъ говорить ся, що жертвы приносили царѣ та багаті, заможні люде пѣсля жнивѣ та збору винограду, наробивши для жертвѣ чистого вина, приносили волю, приносили рисѣ, пшеицю та вино. При жертвахъ частували, годували гостей и навѣтъ впивались. Жертвы приносили не тѣльки Небу и геніямъ, але навѣтъ духамъ предкѣвъ. Пѣсля Конфуція, якъ вже зовсѣмъ сформувалось конфуціянство, право приносити жертвы взявъ на себе китайскій рядѣ. Пѣдданымъ дано тѣльки право робити „возливаня“ на могилахъ предкѣвъ.

Пѣсля того, якъ конфуціянство змѣцнилося и взнано урядовою релігією, урядовою системою, почавъ розповсюднюватисъ буддизмъ, котрый зайшовъ зъ Индіи. Буддизмъ прийнявъ ся въ Китаю швидко й легко; йому мало протививъ ся народъ и вѣнъ якось примѣшавъ ся до давнои релігій або мирно й зливъ ся

*) „Постепенное развитие древн. филос. ученій и язуч. вѣрованій“ Ор. Новицкаго. I. ст. 83.

зъ нею безъ усякого потрясу, безъ проливаня крови, безъ усякихъ испанскихъ езуитскихъ авто-да-фе. Буддизмъ розповсюднивъ ся въ Китаю швидко, якъ высча релігія, зъ высчою за Конфуціянску моралью. На олтаряхъ Будды скрбъ лежить буддійска книга Сатдарма Пундаріка, якъ у насъ Євангеліє. Се книга высчой моралѣ, въ котрѣй говорить ся про любовь та милосердя бога, про його промысль, про выслухуваня богомъ теплои молитвы кожного. Ся высча мораль буддизма мала для Китая вартѣсть высчой реформы релігій, вартѣсть нашого христіянства. Буддизмъ, сказати-бъ, надавъ жита й любви китайскому богови Дао, сѣй неговорячѣй динамічнѣй силѣ неба й землѣ, оживотворивъ його, зробивши його сущостью розумнѣйшою й прихильнѣйшою до людскои долѣ. Буддизмъ, перемѣшавшись зъ давнюю релігією Китая, вкрывъ Китай монастирями, храмами, але не внѣсь въ Китай звѣсного индуского идеала факирства чи аскетизма. Китайска вдача, нездатна до идеалѣвъ, взяла перевагу, та й китайска мораль по своѣй натурѣ не здатна до якихъ-небудь идеалѣвъ та жертвѣ, а тымъ бѣльше аскетичныхъ. Китайскій жрецъ чи бонзы при храмахъ — то не каста духовна; бонзы — просто урядники, сыны Неба, котрѣ повинні вѣдбувати свою офіціяльну службу въ роли жрецѣвъ. Въ Китаю такъ перемѣшаный элементъ релігійный зъ свѣтскимъ, що китайскій вченій та філософы, якъ Лао-цзи, Конфуцій и сотнѣ инчихъ попали въ геніѣ [шень, сень], чи въ святѣ. Въ ихъ ймена ставлять храмы, идолѣвъ на олтаряхъ, молять ся до

нихъ и приносять имъ жертвы. Въ I-ому вѣку до Христового рѣдѣва Чжан-дао-лнъ зробивъ зъ фiлософiи Лао-цзи релiгiю, а самого Лао-цзи визнавъ за бога, що нѣбы Дао втѣливъ ся въ Лао цзи для просвѣты людского племя. Мы знаемо, що тѣльки за Великои французской революцiи 1789 р., коли за бога прийняли розумъ, коли Пантеонъ бувъ перероблений на храмъ Розуму. Французы внесли въ календарь святыхъ сього розуму вченихъ та фiлософѣвъ и самого навѣтъ Конфуцiя! Въ Китаю и въ одному тѣльки Китаю въ школы заведений катехизисъ Конфуцiя, хочъ якъ релiгiйный, але вѣнъ и справдѣ в горожанскiй: въ ньому майже нѣчого не говорить ся про релiгiю, а тѣльки про мораль та усякi обовязки й повинности. Про генiвъ та духѣвъ тѣльки тамъ подекуды згадуеть ся. Самого Конфуцiя взнано святимъ чи духомъ [шенъ].

А тимчасомъ зъ нашого погляду Конфуцiй бувъ зовсѣмъ навѣтъ не духовною особою. Се бувъ просто вчений мужъ, котрый, якъ думаютъ китайскi вчені, першiй взявши вѣдъ адмiнiстрацiи та зъ архiвѣвъ китайскiй, майже гiероглiфичный алфавитъ, трохи спростивъ його, приспособивъ до письма, звѣвши його на 6.000 значкѣвъ; вѣнъ першiй завѣвъ въ Китаю школу, зъ котрой вышло 3.000 ученикѣвъ. и написавъ найдавнѣйшi въ Китаю книги: „Ши-цзiнь“ чи книгу релiгiйныхъ гимнѣвъ и народныхъ пѣсень, „Чунъ-цю“, першу и найдавнѣйшу лѣтопись Китая, „Лунъ-юй“, книгу моралѣ, чи моральнi розмовы, и „Шу-цзiнь“, книгу исторiи Китая, хочъ книга исто-

рін „Шу-цзінъ“, якъ доказують теперъ, не належить до Конфуція а зъявилась пбсля нього. Конфуцій бувъ просто вчений мужъ, першій лѣтописецъ и збирачъ пѣсень та гимнбвъ, и сего историка та збирача пѣсень шанують въ Китаю, якъ святого. Въ самбй князѣ пѣсень „Ші-цзінъ“, сьому Святому Письмѣ Китайцѣвъ, змѣшанй до-купы звичайнй народнй ліричнй пѣснѣ про любовщѣ зъ релігійними гимнами до духбвъ, що спѣвались въ храмахъ при принесеню жертвъ. Сього змѣшуваня до купы народныхъ пѣсень про любовщѣ, ліричнихъ поетичныхъ творбвъ зъ релігійними молитвами до бога та до духбвъ, мы теперъ нѣ якъ навѣтъ не зрозумѣмо, таке воно здасть ся намъ чудне. И въ христіянѣ и въ магометанѣ сй два елементи въ літературѣ: свѣтскій та релігійный поставлянй нарбзно въ двѣ групи и нѣколи не змѣшують ся до купы, якъ вода та олива. Вони навѣтъ були ворожй мѣжъ собою въ візантійскій періодъ. Въ Китаю, де культура заснована на натуралізмѣ та політеизмѣ, сього зовсѣмъ не примѣтно. Въ Китаю в храмы, де стоять престолы на престолахъ, стоять идолы чи статуѣ Будды, Конфуція, навѣтъ в храмы китайского Пріяпа, де молять ся тй, котрй не мають дѣтей; въ Китаю в бонзы чи жрець, що вбдправляють въ храмахъ службу богови, сидячи двома рядами передъ престоломъ и граючи на чудныхъ музичныхъ інструментахъ. Передъ идолами ставлять приносины: рисъ, пшеницю и усяке зерно въ чашечкахъ. Все въ Китайцѣвъ в, щб дотыкасть ся до релігій, але сама релігія якась ледви

постерегаема, якась свѣтска, не духовна, и ббльше формальна, обрядна. Идеалами релігій та моралѣ служатъ не духи та гевіѣ, а вчені й благочестиві моралісты та предки. Кожна заможнѣйша сѣмья въ Китаю має своє кладовище, де ставить ся капличка, въ котрѣй лежать записы про предкѣвъ фаміліи, чи ихъ біографіи. Въ тыхъ записахъ записано про добродѣлки й добродѣянна деякихъ предкѣвъ; записано, котрый бувъ добрый господарь и якъ вѣнъ провадивъ господарство, и якъ добре вьховавъ сѣмью. Разъ въ мѣсяць цѣла фамілія збираеть ся въ ту капличку и батько читає тѣ біографіи, якъ у насъ читають житія святыхъ, для наслѣдуваня й навченя. Релігія не грає роль въ державѣ, въ школѣ, въ науцѣ, не має великого впливу на суспѣльство, впливу на напямокъ розвитку літературы въ звѣсному тонѣ. Політеизмъ та релігійный натурализмъ китайской релігій має характеръ дуже погоджающій для широкого й вольного розвитку культуры и въ сьому дуже схожій на давній культурный еллінізмъ, котрого культура була такъ само заснована на ґрунтѣ натуралистичного політеизму.

Слѣдкомъ за релігією въ исторіи найдавнішыхъ людскихъ культуръ заразы идеї поэзія та мораль. Такъ було и въ Китаю. Найдавніша книга въ Китаю, — якъ мы вже сказали, — се „Ши-цзинъ“, книга пѣсень та гимнѣвъ. Книга „Ши-цзинъ“ не написана, а тѣльки збрана й видана Конфуціємъ, котрый збравъ усякі пѣснѣ, оды та гимны [якъ думаютъ въ Китаю, три тысячѣ; зъ нихъ трѣохъ

тысячъ вѣнъ выбравъ триста пѣсень, де що по-выкидавъ, де-що поперероблювавъ], впорядкувавъ ихъ и може деякі виправивъ. Книга роздѣляеться на чотири роздѣлы: въ першому роздѣлѣ знаходять ся народні пѣснѣ, въ другому й третьому малі та великі оды, въ четвертому релігійні гимны. Усѣ китайскі вчені однаково думаютъ, що сї пѣснѣ та гимны Конфуцію збравъ въ удѣлѣ Лу, звѣдкѣмъ вѣнъ бувъ родомъ, та въ царствѣ Шань, звѣдкѣмъ родомъ були його предки. Решту гимновъ Конфуцію дѣставъ при дворѣ китайскихъ богдыханѣвъ зъ династїи Чжоу. Ся книга „Ши-цзінъ“ дуже поважаеться въ Китаю, якъ Святе Письмо: на нѣ авторитетъ стыкають ся вчені й благочестиві въ тезисахъ моралѣ, въ моральныхъ вѣдносинахъ до сѣмьѣ, до урядового свѣта, суспѣльства, релігїи, духѣвъ, бога, якъ на найдавнѣйшій и черезъ те священній авторитетъ; вѣршѣ зъ сїи книги пѣшли въ народъ, якъ приказки й мудрі поговѣрки. Ся книга, якъ збѣрникъ побутовихъ и релігійныхъ пѣсень, та ще й народныхъ, збѣрникъ самый давній и першій въ свѣтѣ, що склавъ ся може за 1000 рокѣвъ до Христ. рѣздва, и самъ по собѣ для кожного має велику цѣкавѣсть.

Въ першому видѣлѣ народні пѣснѣ мають характеръ безперечно народній: вони картинні, часомъ темні для зрозумѣня; вѣршѣ въ короткихъ фразахъ, граматично не гараздъ розвитыхъ. Мѣжъ вѣршами звязокъ якийсь далекий, до котрого потрѣбувались коментарѣ. Багато в сїхъ пѣсняхъ дуже наивныхъ и по-

тичнихъ. Є тутъ пѣсенѣ весѣльнѣ, пѣсенѣ про кохана, пѣсенѣ жѣночѣ й чоловѣчѣ, пѣсенѣ економічнѣ й хозяйскѣ та хлѣборобскѣ. Тутъ є й пѣсенѣ дѣвчины, котра бажає вийти скорѣйше за мѣжь, пѣсенѣ закоханого парубка, причарованого милою, вѣ красою. Є тутъ пѣсенѣ жалѣбнѣ, пѣсенѣ покинутои чоловѣкомъ жѣнки; є пѣсенѣ про довгу розлуку, що дуже часто траплялась вѣ тѣ часы частыхъ вѣйнь мѣжь удѣловыми князями та походѣвь. Є ще тутъ пѣсенѣ урядницкѣ, котрѣ наврядъ чи й є де вѣ вичихъ народѣвь. Вѣ сихъ пѣсняхъ замѣсьць героѣвь та войовникѣвь выхваляють ся ревнѣ урядники, царскѣ слуги та послы, выхваляють ся й ревнѣ воеводы чи губернаторы. Урядники жалѣють ся на множество работы вѣ дворцяхъ царя, сумують, що имъ часто доводить ся кидати на довгѣй часъ сѣмью й хату и розвѣзджати по усякихъ краяхъ. Урядницкихъ пѣсень найбѣльше вѣ выдѣлѣ, де збранѣ усякѣ оды.

Огъ зразокѣ пѣсень, вѣ якихъ епічныхъ формахъ та фарбахъ обмальовуєть ся краса китайской дѣвчины-красунѣ :

Руки, якъ бѣлый паростокъ,

Шкура, якъ захоловшѣй смалець,

Шия, якъ у червяка Цю-Ці,

Зубы, якъ гарбузове насѣня,

Голова, мовъ у жука,

Бровы, якъ у метелика,

Принадный осмѣхъ на устахъ !

Чорнѣ чоловѣчки пышныхъ очей ясно
выступають на бѣлкахъ.

Дарувала менѣ айву-яблуко

Я одячивъ яшмою, —
 Не подякувавъ,
 А щобъ на вѣки бути въ приятельствѣ.

*

Твои яснѣ очі, гарнѣ брови,
 Блѣсучі виски!
 И справдѣ така людина —
 Красуня царства!
 Про кого думати?
 Про красуню Мен-Цзянъ.
 Закликала мене въ шовковичный гай,
 Запросила на верхъ терема,
 Проводила мене на рѣчку Ці!

*

Прошу хлопця:
 Не перелазь въ мой огородъ,
 Не ламай посаженого мною дерева!
 Чи стала-бъ я жалѣти?
 Бою ся: люде пустять славу!
 Хлопця можна любити,
 Але й людского поговору страшно.
 Отъ зразокъ пѣсень жалобныхъ жѣвноц-
 кихъ:

Мужь поганый...
 Городяне знаютъ
 Пѣснями натякають —
 Вѣнъ не вважає...
 Кто привороживъ мого красуня?
 Серденько-жь то якъ неспокойне!
 Въ урядницкихъ пѣсняхъ чи одахъ уряд-
 ники жалѣють ся на свою важку службу то
 въ дворцахъ царѣвъ, то въ далекой дорожѣ по
 царству.

Серце рветь ся,
Коли розвѣджаю по царству...

Выйду на сю голу гору,
Дивлюсь: чи не вгляжу батенька.
Батенько каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбував службу,
Нѣ въ день нѣ въ ноци не спочивав.
Охъ, коли-бъ вѣнъ бувъ обережный,
Коли-бъ прийшовъ, не покинувъ.
Дивлюсь, чи не вгляжу матѣнки.
Матѣнка каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбував службу,
Нѣ въ день нѣ въ ноци не спочивав.

*

Зъ непорушнымъ шиньономъ
И день и нѣчь у царя.
Въ смушевому кожушку
Зъ боку на бѣкъ перевалюючись,
Вертасть ся зъ дворця вѣсти.
Сторожке нѣчне ходѣня,
День и нѣчь у царя.
Доля и справдѣ неоднакова!*)

И пѣсля такихъ жартовливыхъ пѣсеньокъ книги „Ши-цзинъ“, якъ на пр.: „Ой на горѣ кущъ, на болотѣ ненюфаръ, не бачила красуня, побачила дурня“ — наступае выдѣль релігійныхъ гимнѣвъ, такѣ, на прикладъ, оды про бога, якъ отся VII-а ода, въ котрѣй китайска найвысча суцѣсть своими прикметами пригадуе еврейского Ёгову, а сама ода нага-

*) „Всеобщая исторія литературы“ пѣдъ ред. Корша. В. III. стор. 463—470.

дуге псалмы, де выспѣвуеть ся величнѣсть та
гнѣвъ найвысшой божеской сущности:

Грѣзныи, страшныи Шанді [богъ],
Поглядае въ-низъ зъ величнѣстью,
Прозырае въ своему зеркалѣ всѣ чотири кбн-
цѣ свѣта,

Вышукуе способы для народа.

Небесныи царь, розбираючи сѣ горы,
Давъ усьому призначеня.

Небесныи царь сказавъ [царевнѣ] Вень-вановнѣ:
Нема порушеня моихъ законѣвъ — и каютя
не треба;

Небесныи царь сказавъ Вень-вановнѣ:
Ты принадивъ мене своєю свѣтлою вдачею!

Вень-ванъ знаходить ся въ горѣ!

Ой, свѣтить вѣнъ на небѣ!

Вень-ванъ то сходить на небо, то низходить
на землю,

Знаходячись то по праву, то по лѣву руку
бога.*)

Въ „Ши-цзинъ“ багато одъ та гимнѣвъ, въ
котрыхъ говорить ся про принесеня жертвъ
царями, заможныи людьми. Оды були збрана
нѣ Конфуціемъ при дворахъ провинці Лу та
Чжау. Въ сихъ одахъ спѣваеть ся про царѣвъ,
урядникѣвъ, усякихъ послѣвъ: е оды на при-
витаня послѣвъ зъ инчихъ царствѣ, якъ вони
вступали до богдыханѣвъ въ дворець. Е й та-
кѣ оды, въ котрыхъ выхваляеть ся элементъ
бюрократичныи: въ нихъ выхваляеть ся циль-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. Корша. В.
IV, стор. 500

ный урядникъ, що скаче скокомъ, щобы сповнити приказъ свого начальника. Въ книзѣ „Ши-цзинъ“ є навѣтъ народній календарь, але такій темный, написаный въ такихъ короткихъ та неясныхъ высловахъ, що самі китайскіи коментаторы и єзовсѣмъ однаково його выясняють и розумѣють.

Ся книга пѣсень, та ще й народныхъ, має й справдѣ велику вартѣсть, якъ элементъ вихованя, бо у всѣхъ народѣвъ стародавня поезія вкупѣ зъ исторією служили для морального й патріотичного вихованя. Въ сьому Китайцѣ спѣльнѣ зъ давними Єллинами та Євреями: для першихъ Іліяда, для другихъ Біблія служили книгами для вихованя, котре лягло въ основѣ сьогочасной культуры Европы.

Дальші складові елементы культурного типа Китайцѣвъ, систематична мітологія, мітологічний епосъ, героичный епосъ, філософія не розвилися въ Китаю. Тутъ мы бачимо пропустъ въ розвитку культурного типа, неповнѣсть культурности усѣхъ силъ людской души. Систематична мітологія та мітологічний епосъ и не могли проявитися въ Китайцѣвъ черезъ саму вроду й характеръ и саме сутя китайскихъ божествъ, абстрактныхъ, необформованыхъ, нездатныхъ по натурѣ до дѣяня усякихъ пригодъ. Нѣ китайскій Дао, нѣ гевѣи та духи неба й землѣ не мають генетивной исторіи, не мають усякихъ цѣкавыхъ пригодъ въ своему житю, вѣякому зъ смертныхъ нѣколи не показувались, не мають великого впливу непосредно на жита людини, не грають

тім ролѣ, яку вѣдѣгравали въ Грековѣ боги Олимпа, въ Германцѣвѣ боги Валгаллы. Коли Дао чує людскими ушима, бачить людскими очима, то якѣ могли бути пригоди въ його житю? Вонѣ якась мертва сущѣсть, сущѣюча въ становищи спокою, а генѣ, якѣ живнѣовѣ силы сущѣстей, навѣть не можуть сущѣвѣти нарѣзно вѣдѣ усякихъ элементѣвъ та сотворѣвѣ. Нема въ Китайцѣвѣ и епѣчного героичного епоса. Въ Китаю були въ давнѣи часѣ вѣйны, коли ще Китай бувѣ подробенѣи на удѣлы, але по своѣй вѣдѣчи Катайцѣ — народѣ не хижѣи, мирнѣи. Вони не люблять вѣйны и певно не становлять героизмѣ за велику достойнѣсть та вартѣсть и тымѣ ихѣ фантазія не утворила идеалѣвъ людского героизму, якѣ утворили Греки въ Иліадѣ, Германцѣ въ Еддѣ, Фіаннѣ въ Калевалѣ. Китайцѣ своєю натурою бѣльше домонтарѣ, сидуны, народѣ не загонистѣи, любивѣ сидѣти въ себе вдома, не любивѣ вѣштатисѣ по свѣту, розкидати свои колоніи въ чужихъ краяхъ, якѣ любили се Єлліны та Фіинкѣицѣ, бо ихѣ край просторѣи та широкѣи, и землѣ въ нихъ було доволѣ, йому не доводилось стыкати се въ чужихъ краяхъ зѣ инчими народами, вѣдвойовувати въ нихъ землѣ для колонізаціи, а через те ѣ не було героичныхъ пригодъ въ житю, вражаючихъ фантазію, нема ѣ оповѣданя про такѣ цѣквѣи пригоди, нема ѣ героичного епоса.

Въ Китаю, якѣ и въ инчихъ краяхъ далекои Азіи, не выникла ѣ не розвиласѣ філософія, якѣ вона розвиласѣ въ стародавнѣи Гре-

цін. И тутъ мы бачимо пропустъ може черезъ саму натуру китайской расы, нездатной до умогляду, до умопозирания, до абстрактного мысленя, слабкой на умопостерегания высчихъ абстрактныхъ идей, чимъ бувъ такъ богато обдарованный духъ давныхъ Грековъ. Китайскій вченій та моралісты усѣ говорятъ про розумъ, розумность. Конфуцій зве Небо Вѣчнымъ Розумомъ, котрый давъ и людямъ свѣтоносный элементъ розуму; каже, що перша повинність людей — розвивати сей элементъ розуму, польщувати и завершати його розвитокъ. Але сей розвитокъ розуму Конфуцій заразъ повернувъ на моральну стежку, на моральный розвитокъ, и говорить, що кожний чоловікъ повиненъ польщувати свѣй розвитокъ моральности самъ въ собѣ, въ сѣмьѣ, а потѣмъ въ державѣ *). Самъ Конфуцій показавъ неохоту до высльду розрѣшеня высчихъ питанъ філософіи. Въ свѣй книзѣ „Лунь-юй“ вѣвъ каже: „Ты ще не навчивъ ся жити, а вже хочешъ знати про смерть!“ Вѣвъ найменче вѣдъ усього говорить про генівъ та духѣвъ, якъ взагалѣ й саме конфуціянство найменче говорить и про саму релігію, про бога, про будуще житя по смерти **). Китайскій вченій та моралісты поминули высльды психічної натуры чоловіка, суття, душѣ, поминули законы мысленя людского

*) „Постепенное развитіе философ. учен.“, Ор. Новицкаго, ч. 1. Друг. в., стор. 227.

***) „Исторія всеобщ. лит.“ п. ред. Корша. В. IV, стор. 499.

розуму. При багацтвѣ ихъ літературы въ нихъ зовсѣмъ нема логика, психологiи та правдивою філософію, заснованою на чистыхъ законахъ розуму, а не на релігiи. Вони не додумались до самого сутнього въ культурѣ, до законѣвъ чистого людского розуму, котре могло-бъ допровадити ихъ до критичного погляду и на релігiю Дао, и на тыхъ химерныхъ дубѣвъ, и на ту „Книгу церемоній“, що закувала въ формы усе ихъ житя й не допускае ихъ до прогресу, до поступового руху, котра показала-бъ имъ нові стежки, дала-бъ новий, свѣжѣйшій напрямокъ розвитку и довела-бъ ихъ до науки, и найбільше до наукъ природныхъ, до математики, якъ довела до сього въ Греціи експериментальна філософія Аристотеля, що проклала стежку до широкихъ выслѣдѣвъ въ наукахъ натуральнихъ и математичныхъ.

За те-жь не можна зрѣвати того, що въ Китаю розвилась філософія моралѣ; що й тамъ були філософы моралісты, и було ихъ багато, такъ багато, скільки мы бачимо ихъ хиба въ одній Англіи, свѣй сторонѣ житьового практицизма, схожою въ сьому напрямку зъ Китаємъ. И справдѣ одна Англія, сей край расы найбільше практичною, дала въ XVIII вѣцѣ такъ багато моралістѣвъ. Локкъ зъ погляду своєю експериментальною філософію доходивъ до выводѣвъ моральныхъ, а Шафтсбері, Мендсвіль, Гютчісенъ, Фергюсенъ, Гартлі, Болінброкъ, Честерфільдъ були моралісты філософы. Въ тому-жь XVIII вѣцѣ англійска драма въ творахъ Соутерна, Конгрива, Роу, Аддісона й инчихъ була морально-навчаюча.

Такий самий бувъ и морально-навчаючий романъ того часу въ творахъ Даніеля Дефо, Свіфта, Гольдсмита [„Векфільдскій священникъ“], Фільдінга, Річардсона и инчихъ. Въ Китаю майже усѣ філософы були моралісты, починаючи зъ Конфуція, а сихъ моралістѣвъ тамъ було дуже багато.

Якъ мы вже сказали попереду, пѣсля книги поезіи чи пѣсень „Ши-цзінъ“ та лѣтописи „Чунь-цю“, третя книга, найдавянѣйша въ Китаю, є Конфуцієва книга моралѣ „Лунь-юй“. Китайскій вченій розказують, що „Лунь-юй“ повстала зъ тыхъ замѣтокъ чи записѣвъ на бамбуковихъ дощечкахъ [на 8 дюймѣвъ довжини], на котрыхъ записували ученики Конфуція якъ його учительскій высловы такъ и выклады въ школѣ. Ученики Конфуція нѣбы то завсѣды носили сѣ дощечки при собѣ за пааухою. Сѣ записы є або загальнѣ моральнѣ правила, або вѣдповѣди Конфуція на запытаня ученикѣвъ и розбираня ихъ гадокъ та думокъ, а то часто въ книзѣ провадять ся и цѣлѣ розмовы про мораль мѣжь самими учениками Конфуція.

Мы вже коротенько згадували про моральне вченя Конфуція, про його філософскій поглядъ на мораль. Моральна завершенбѣть въ Конфуція — то є середина мѣжь розумомъ та страстями. Зъ одного боку въ чоловѣка стоить розумъ, якъ высчій даръ неба, Дао, а зъ другого — натуральнѣ страсти, котрѣ тягнуть чоловѣка до землѣ, до переступаня нормальной межѣ доброго дѣяня та добрыхъ вчинкѣвъ. Вдержуваня черезъ силу розуму тыхъ

збуренихъ страстей — в моральне завершеня чоловіка, котре вінъ повиненъ розвивати и самъ въ собѣ, въ своїй особости, и въ сѣмьбѣ, и въ державѣ, держачи скрѣзь усе на серединѣ, се-бѣ то въ гармоніи та въ доброму порядку. Се моральне пробуваня чоловіка въ серединѣ в його призначеня и його найвысше благо. Якѣ-жь блага сполученї зъ симъ моральнымъ завершенямъ? яка нагорода за добродичинне житя по вченю Конфуція? Пять благъ сполучено зъ добродичинкомъ: довге житя, багатство, спокѣй, любовь до самого добродичинку и щаслива смерть... И тодѣ тѣло чоловіка поде въ землю, а душа його збїде на небо и вона буде сутѣвѣти на вѣки въ образѣ небесного якогось генія.

Мы бачимо въ сѣй філософіи Конфуція вѣдсутність моральныхъ высчихъ идеалѣвъ и евдемонізмъ. Нагорода за добро в просто таки користь, якъ н. пр. багатство та спокѣйне житя, мабуть на прикладъ таке, що добродичинного чоловіка не тягати-ме нѣхто по судахъ та на позвахъ.

Схоже зъ симъ моральне вченя мы знаходимо и въ англійскихъ моралістѣвъ XVIII вѣку, н. пр. въ Фергюсона, Крістлі, и найбільше въ Гютчісона, та й у матеріялістѣвъ усякого сутѣнку, котрі зводили мораль на евдемонізмъ, чи догѣдне житя въ свѣтѣ, а то таки просто на користь вѣдъ добродичинку якъ для себе такъ и для другихъ.

Такихъ філософѣвъ моралістѣвъ въ Китаю було багато. Мы запинимось ще на одному зъ нихъ, Мен-цзи, якъ дуже оригінальному

мыслѣнкови, цѣкавому не для одного тѣльки Китая. Въ Китаю, якъ державѣ дуже консервативнѣй, Мен-цзи выдаєть ся якъ великій прогресистъ и навѣтъ радикаль. Його тонъ вченя рѣзкій, палкій, енергічний, нагадує тонъ давныхъ пророкѣвъ Юдеи. Мен-цзи живѣ черезъ сто лѣтъ пѣсля смерти Конфуція и бувѣ ученикомъ Цзи-си, ученика Цзендъ-цзи, а сей останній бувѣ ученикомъ Конфуція, якъ запевняють китайскій вченій. Д. Васильевъ въ своѣй праці про китайску літературу думає, що Мен цзи живѣ багато таки пѣзнѣйше пѣсля Конфуція, бо його можна читати безъ коментарѣвъ, такой языкъ въ його простый въ порѣвнаню зъ языкомъ найдавнѣйшихъ утворѣвъ Конфуція. Головні пункты його філософской моралѣ: о повстананю моралѣ зъ людской натуры, о способахъ виховувати чоловѣка морально и о неморальности урядникѣвъ, багатирѣвъ, князѣвъ та царѣвъ, котрі пригнобляли простый народъ.

Въ своѣй філософій Мен-цзи выступає зъ полемікою проти гадки декотрыхъ вченыхъ моралістѣвъ сучасныхъ зъ нимъ, якъ на прикладъ Гао-цзи. Гао-цзи проводивъ таку думку про повстананя моралѣ зъ людской натуры, що натура чоловѣка зъ-роду нѣ добра нѣ зла, що натуру можна зробити и доброю и злою, що людска натура вѣдносно моральности схожа на вербу, зъ котрой роблять миски: такъ само и зъ натуры людини добувають гуманнѣсть та правдивѣсть. Въ сѣмъ поглядѣ мы неначе чуємо думку англійского філософа XVIII вѣку, Локка, котрый потѣмъ, бѣльше

якъ черезъ 2000 лѣтъ, виявивъ такую саму думку, що моральность не природжена въ чоловіка, якъ нічого нема въ людській душі природженого; моральность въ чоловіка є елементъ придбаний въ житю вѣдъ знадвѣрнихъ житьовыхъ впечаткѣвъ та знадвѣрного досвѣду. Сієи думки держалось багато моралістѣвъ англійскихъ. Сю думку наслѣдувавъ и знаменитый Вольтеръ, котрый говоривъ, що моральность не природжена въ людей, що нема властиво нѣ абсолютного добра, нѣ зла, бо що на свѣтѣ въ одного народа вважають ся за добро, — въ другого те-жъ саме вважають ся за зло.

Мен-цзи держить ся тієи думки, що людска натура має зъ роду потягъ до гуманности й правдивости, коли чоловікъ вчиняє зло, робить злочинки, то се не зъ причины його матеріялу. Всѣ люде зъ роду, каже вѣнъ, надаровані спѣвчутямъ, соромомъ, пошануванямъ, гуманностью, правдивостью, звычайностью та розумомъ: се все не прийшло до насъ зъ надвору, а воно въ насъ самихъ. Инакшбѣть буває вѣдъ того, що люде не можуть покористуватись часомъ своимъ матеріяломъ. Народъ въ урожайный годъ буває моральнѣйшій, добрый, а въ неурожайный буває лихій, неморальный. Зъ сього нѣякъ не годить ся выводити, що Небо поклато неоднаковѣсть въ натурѣ чоловіка. Зъ ячменю все вродить ячмѣнь, хочъ часомъ виходить неоднаковий чи вѣдъ грунту, чи погоды, чи догляду. Коли въ людей смакъ, слухъ, зрѣня однакові, не вже жъ серце въ нихъ неоднакове? Ще Лун-

цзи [давній філософъ] казавъ: коли хто робить черевикъ, хочъ и безъ мѣрки, все таки зробить черевикъ, а не кошикъ...

Сей поглядъ Мен-цзи на природженість въ людей идеи добра та правдивости дуже схожій зъ поглядомъ лорда Шафтсбері, англійського мораліста XVIII вѣку, котрый доказувавъ, що идея добра й доброй моралі природжена въ людей, якъ идея высочей краси.

Выходячи зъ свого принципа моралі, якъ вкладеной зъ-роду въ людську натуру, Мен-цзи доходить до тієї мысли, що всѣ люде однакові й рѣвнї, що скрѣзь повинна бути братерська любовь, вѣнъ выступає ревнимъ оступникомъ за народъ и оборонцемъ права народа проти усякихъ правителѣвъ, удѣловыхъ князѣвъ та, якъ можна думати, губернаторѣвъ, а потѣмъ и самыхъ царѣвъ, выступає зъ ревностью, зъ запаломъ давнихъ пророкѣвъ Єрусалима. Всѣ люде рѣвнї, тѣльки вони роздѣляють мѣжь собою усяку працю, тѣльки зайнятя ихъ не однаковї, вѣдъ того выходять люде великї й малї. Правителѣ й царѣ не шанують народа, пригнобляють його, загадують робити на себе, самї живуть въ великїй роскоши та въ догодѣ и навѣть обдирають народъ на свою користь, — каже Мен-цзи. „Коли въ панѣвъ на кухни соковитї мяса, на стайнѣ сытї конѣ, а народъ має нужденный вѣдъ голоду видъ, а на поляхъ валяють ся трупы людей, пропавшихъ вѣдъ голоду — хіба се не все одно, що стати въ-купѣ зъ дикими звѣрами на поѣданя людей? Коли звѣры поѣдають одинъ другого, то й то гидко

людямъ дивитись; коли-жь правитель, якъ батько народа, сполучасть ся зъ звѣрами для пожирания людей, — якъ же на нього вважати якъ на батька народа?... Въ правителя грають музики; въ народѣ, почувши гукъ дзвоникѣвъ та барабанѣвъ, тоны флейтъ та дудокъ, говорять одні до другихъ, хвтаючи слабою головою та насупивши бровы: „Якъ нашъ началникъ любить музики! А на вѣщо вѣнть довѣвъ насъ до такой бѣды? Батько не бачить ся зъ сыномъ, браты, жѣнки, дѣти розвидані, розлучені... Коли не знати бережності до того, що собакъ та свиней будуть гудувати такою стравою, яку вживае чоловѣкъ; коли не пускати хлѣбъ зъ коморъ тодѣ, якъ трупы вѣдъ голоду будуть валятись по дорогахъ, — хибя-жь се не все одно, що, заколовши чоловѣка, сказати: Се не я [заколовъ] а оружя! Теперѣшній князѣ берутъ усе въ народа, якъ розбишаки!“

Мы не можемо не зауважити, що сей тонъ Мен цзи проти панѣвъ, правителѣвъ дуже пригадуе рѣзкій та правдивый тонъ нарѣканя та докору нашего Іоанна Вишеньского, котрый такъ само докорявъ польскимъ та й нашимъ покатоличенымъ панамъ XVII вѣку за пригнобленя простого народа, за те, що паны водять навѣтъ своихъ слугъ въ шовкахъ та саятахъ, а зъ мужикѣвъ здирають останню свиту; що въ панѣвъ скрині трѣщать вѣдъ талярѣвъ, а мужики вѣдъ голоду пухнуть.

„Теперь, каже Мен цзи, правитель люблять вбивати народъ, а тымчасомъ народъ всього дорожче, пѣсля нього стоять духи зе-

млѣ [ше-цзи], а вже ажъ потѣмъ царь...“ Та-кимъ самымъ рѣзкимъ тономъ Мен цзи гово-рить я про удѣловыхъ князѣвъ та й самыхъ царѣвъ. „Дорогоцѣнностей въ царя три: земля, народъ и праворядъ. Є податѣ полотномъ та шовкомъ, в податѣ хлѣбомъ, в податѣ нату-ральной повинностью. Царь, вымагаючи одну, вѣдкладае двѣ другѣ; коли-жь вѣнъ вымагае двѣ разомъ, то будутъ пропащѣ вѣдъ голоду, а разомъ при всѣхъ трѣохъ батько ровлуча-еть ся зъ сыномъ. Народъ дорожче вѣдъ у-сього... Добре правуваня не такъ принаждуе народъ, якъ добра просвѣта.. Добрый право-рядъ наводитъ на народъ тѣльки страхъ, а до-бру просвѣту народъ любить... Теперь усѣ пра-вителѣ люблять вбивати народъ... Древнѣ царѣ, помыляючись, поправлялись,— теперьшнѣ упер-то стоять въ своихъ помылкахъ... та ще й вы-гадують для себе оправданя!“

Разъ Мен-цзи сказавъ Сюань-вану [царе-ви]: „Якъ бы хто небудь зъ урядникѣвъ, дору-чивши свою жѣнку й дѣтей другому, повѣхавъ вандрувати, а вернувшись, знайшовъ ихъ го-лодными й холодными, — що имъ робити?“ Царь вѣдказавъ: Поквнута! — „Коли началь-никъ урядникѣвъ не справить ся зъ ними — що робити?“ Прогнати [начальника]! „А коли бу-вае въ царствѣ не впорядковано?“ Царь гля-нувъ на-право й на-лѣво и завѣвъ розмову про щось инче...

Сюань-гунъ разъ пытавъ Мен-цзи про те, якѣй повиненъ бути першѣй міністеръ. Мен цзи пытае: „Ты про якого министра пытаешь? Про того, щѣ веде свѣй родовѣдъ вѣдъ твоихъ

значныхъ родичѣвъ, чи вѣдъ сторонньою побѣчною фамілію? Коли царь черезъ мѣру провинить ся, то родичь міністръ його всовѣщуеть, а коли царь не слушае неодноразныхъ вговорюванъ, то скидае його зъ престола... Якъ міністръ — не родичь, то самъ оступаеть ся. Коли царь вважае на своихъ вельможъ, якъ на свои руки та ноги, то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на свое черево та серце; а коли вѣнъ буде вважати на нихъ, якъ на собакъ та коней, якъ на грунтъ та траву, — то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на розбѣйника.“

Такъ говорить Мен-цзи, той самыи, що говорить въ другому мѣсци своєї книги: „Безъ царя та батька значить ся бути птицею та звѣремъ.“

Такимъ рѣзкимъ тономъ Мен-цзи говорить и про бюрократѣвъ та урядникѣвъ: „Теперь тѣ служащій въ царя, котрі говорятъ, що вони розширяють царство свого царя и сповняютъ скарбъ, вважають ся довѣрными міністрами, а въ давню давнину ихъ звали народными розбѣйниками... Тѣ, котрі говорятъ, що вони можуть добути спблникѣвъ своему цареву для выграня побѣдъ, теперь вважають ся чесными міністрами, а въ давнину ихъ звали народными розбѣйниками... Той, хто каже: я здатный розставити вѣйско, здатный воювати, — той найбѣльшій переступникъ; коли царь любить гуманность — то не може мати ворогѣвъ въ свѣтѣ.“

Мен-цзи дуже доважае чинъ вченого мужа й ставитъ його трохи не въ-рѣвнѣ зъ царемъ: „Му-гунъ [богдиханъ] часто бачивъ ся

зъ Цзи-си [вченымъ], але обидивъ ся, якъ той спытавъ його, чи можливе приятельство царя зъ своимъ пѣдданымъ? Цзи-си — каже Мен-цзи — мавъ право завдати таке пытаня: „По чину ты — царь, а я — пѣдданный; якъ же менѣ осмѣлитись дружити ся зъ царемъ? По достоинности жь ты повиненъ служити менѣ; якъ же ты можешь дружитись зѣ мною?...“ *)

Якъ бачимо, сей моралистъ филозофъ наговоривъ въ своѣй книзѣ багато такого, чого не тѣльки цензура въ Россіи, але й де инде нѣякъ не пустила-бъ въ свѣтъ, а самого автора заслала-бъ туды, де козамъ роги правлять. Въ Китаю, въ сьому нѣббы страшенно консервативному царствѣ, вышло зовсѣмъ инакше. Книга Мен цзи заведена въ китайскій школы, якъ школьна книжка, на-рѣвнѣ зъ Конфуціевою книгою чи катехизисомъ „Да-сьо“, котрый є частина книги мораль „Ли-цзи“, припущена якъ предметъ на испитахъ на дипломъ вченои степенѣ. Богдыханъ Шень цзунъ давъ Мен-цзи доживотній титулъ князя Цзоу, а потѣмъ пошанували його въ храмѣ Конфуція на-рѣвнѣ зъ святымъ Янь-цзи, а за Вень-цзуна його признали рѣвнымъ зъ самымъ Конфуціемъ, се-бъ то канонізували його, якъ святого. И справдѣ китайска культура дуже вже оригінальна!

Ся книга Мен-цзи заведена въ школы и разомъ зъ Конфуціевымъ катехизисомъ перша дасть ся въ руки школярямъ, якъ офіціально

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша. В. IV, ст. 520—530.

взнана; але се въ Китаю не дивна рѣчь, бо конфуціянство ще попередъ Мен-цзи взяло на себе завданя: морально виховувати народъ и навѣть самого богдыхана и увесь праворядъ, такъ якъ богдыханъ и його урядники повиннѣ жь мати й знати свои обовязки. Въ Конфуцієвому катехизисѣ мы знаходимо таке мѣсце: „Починаючи вѣдъ императора и до простои людини усѣ повиннѣ въ просвѣтности себе покладати грунтъ. Коли царь шанує старыхъ людей, то й народъ пѣдвыснить ся до шануваня батькѣвъ та матерей... Того, чого не любишь, щобъ тобѣ робили высчѣй, самъ того не роби низчимъ. Тѣльки чоловѣколюбный царь може й має право засылати людей на выгнаня.“ *)

Само по собѣ, що Мен-цзи тѣльки багаторѣзкѣйшимъ и выразнѣйшимъ тономъ высловивъ тенденцію Конфуція. Одначе знайшовъ ся одинъ богдыханъ, котрый спротививъ ся философія Мен цзи. То бувъ Хун-ву, що выйшовъ зъ монастирскихъ послушникѣвъ. Познайомившись зъ книгою Мен цзи вже тодѣ, якъ сѣвъ на престолѣ, вѣнъ збуривъ ся, розгнѣвавъ ся и звелѣвъ выкинути вѣ зъ шкѣлѣ. Але всѣ вченѣ спротивились такѣй обидѣ своему вчителю, котрого вони шанували, якъ святого. Почали ся протесты, трохи не бунты. Вченѣ полѣзли въ дворець богдыхана. Розлютованный императоръ, не хотѣвшій нѣчого й слухати, звелѣвъ дворовѣй сторожи стрѣляти на кож-

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша. Вып. IV., ст. 506.

ного, хто тільки прийде зъ протестомъ. Але й се не налякало вченихъ; були навіть впавшій жертвы. Въ кѣнци всего приѣхавъ самъ міністръ до дворової брамы зъ протестомъ и привѣзъ собѣ готову домовину, щобъ лягти въ неї, якъ його сторожа вбѣ. Хун-ву мусѣвъ взяти назадъ свѣй приказъ про вынятокъ зъ шебльного курса книги Мен-цзи.

Разомъ зъ розвиткомъ поезіи та філософії въ народѣвъ, почавшихъ самотѣйну культурибсть, звичайно розвиваєть ся высчій за релігією ступѣнь: поезія лірична, драма, а потѣмъ поема або повѣсть.

И въ Китаю розвилась драма, якъ розвила ся вона и въ давныхъ Грекѣвъ. Тѣльки въ Єллинобъ драма й театръ, якъ звѣсно, выникли зъ єллинского богослуженя, дуже драматичного, а грецкї храмы були прототипами пѣзнѣйшого єллинского театру. Тымчасомъ въ Китайцѣвъ богослуженя зовсѣмъ не має драматизму, а геніи, духи та й тѣни Конфуція та инчихъ вченихъ не годять ся для драмы, а хиба для легенды. Въ китайскѣй літературѣ не можна выслѣдити початкового зародку драмы та театра. Давный єллинизмъ бѣльше бувъ погоджаючій для драмы та театра, нѣжь конфуціянство. Конфуціянство, хочъ воно й не релігія, але неначе заступило мѣсце релігії, бо выступило зъ моральностью, правда, не такою, яка була въ Візантії, котра поглядала на театръ, якъ на рѣчь нечистиву, и вбила його зовсѣмъ, а все-таки конфуціянство и теперъ вважає на театръ, на драму, на романъ, якъ на рѣчь неважливу, легковажну й легкодушну. Тымъ то

література китайска навѣтъ не вдержала ѿ не зберегла для памяти ймена авторѣвъ стародавнихъ драмъ та повѣстей. И теперъ въ Китаю урядовѣ люде не дуже поважають театръ, хочъ тыхъ театрѣвъ въ одному Пекинѣ 13, а труппъ акторѣвъ 150, и самъ богдыханъ держить при своєму дворѣ два театры, а народъ дуже любить театръ, зъ охотою йде на спектакль. Одначе, якъ запевняе д. Васильевъ, теперѣшнѣй китайскѣй вченѣ думаютъ, що ихъ театръ в протягъ и розвитокъ китайскихъ класичныхъ часѣвъ та давнихъ звичаѣвъ. Въ найдавнѣйшихъ китайскихъ книгахъ вже згадуєть ся про пантоміны та про танцѣ, де виступаютъ танцюристы, узброєнѣ алебардами, або зъ крылами на плечахъ. Початокъ театру въ Китаю одначе вѣдносять до VI. вѣку по Христовѣмъ рѣздвѣ, тымчасомъ якъ китайска повѣсть дуже давня. Уже зъ початку IV. вѣку по Христвѣ появились книги повѣстярскѣй, исторіи про духѣвъ, щось схоже на мітологію инчихъ народѣвъ, а ще ранѣйше, може ще до Христ. рѣзда, появилася книга Лю сяна: легенды чи исторіи значныхъ святыхъ. Повѣсть въ Китаю виникла зъ легендъ та казокъ. Література драматична та белетристична въ Китаю дуже широка и що всего цѣкавѣйше, своя, національна ѿ само-стѣйна, анѣ на одну крапельку нѣ звѣдкѣль не перейнята. Китайскѣй драмы та романы, на нашъ сьогочасный поглядъ, бѣльше романтичнѣй, нѣжъ реальнѣй, хочъ и въ нихъ дуже вѣдбиваєть ся часами характеръ и норovy реальнѣй, характеръ китайской расы, вѣвъ звичаѣвъ, такъ що

д. Васильевъ каже, що Китай та Китайцѣвъ найлѣпше можна знати не зъ конфуціанських усякихъ книгъ, не зъ звичайного живого наглядю надъ ихъ житямъ, захованымъ и потайнымъ, а зъ драматичной літературы та зъ романовъ, въ котрыхъ часомъ обписують ся и сцены при дворѣ богдыхана, и роскошнїи палаты мандариновъ, и ихъ домашне житя, и ихъ норovy, и ихъ розмовы, обписують ся доволѣ реально й темнїи закутки великихъ китайскыхъ городовъ, и житя купцѣвъ та мѣщанъ, и навѣтъ авторы засягають и въ сферы буддійскихъ монастирѣвъ. Подаемо коротенькїи змѣсть одніи найбѣльше любимой й популярной въ Китаю драмы „Сі-сян-цаі“ чи „Исторія захднього флігеля“. Ся драма чи оперета зъ пѣснями, якъ запевняють, коли поровняти вѣ зъ европейскими драмами та оперетками, така вдатна сюжетомъ та жвавостью й цѣкавостью дѣвъ, що вѣ можна поставити рядомъ зъ лѣпшими драмами въ Европѣ. Отъ вѣ коротенькїи змѣсть:

Удова одного міністра, пѣсля його смерти, вертаеть ся до дому зъ чужины и везе зъ собою його тѣло въ домовинѣ. Зъ нею вѣде и вѣв молоденька та гарненька дочка. Въ дорожѣ удова завѣджає на ночѣвку въ одинъ буддійскїи монастирь, де звичайно для подорожнихъ завсѣды дають ся кѣмната. Удова зъ дочкою зайняла захдню частку монастирской кумирнѣ. Въ той часъ молодой бакалавръ зайшовъ въ монастирь и черезъ не добре причинянїи дверѣ заглядѣвъ молоденьку дочку. Удова чогось загаялась въ монастирѣ на якїйсъ тамъ часѣ. Краса молодой дѣвчины таєъ

вразила бакалавра, що вбнѣ самъ заразъ переходить на житя въ монастырь и займае кѣмнату за стѣною садка, котрый прилягавъ до поковъ красунѣ. Несподѣвано якійсь страшный розбѣйникъ довѣдавъ ся, що проѣзджае дуже багата панѣ и стала на вѣдпочинокъ въ монастырь та ще й везе зъ собою дочку красуню. Розбѣйникъ зѣ свою ватагою нападае въ ночи на монастырь, облягае його кругомъ и домагасть ся въ удовы, щобъ вона выдала за нього за-мѣжь свою дочку. Вдова зѣ одчаю оповѣщае: хто спасе вѣдъ розбѣйника вѣ дочку, за того вона выдасть вѣ за-мѣжь таки заразъ. Бакалавръ вызвавъ ся на се небезпешне дѣло. Въ околици монастыря стоявъ зѣ урядовымъ вѣйскомъ його приятель. Вбнѣ потайно посылае до нього черезъ одного ченця записку. Приятель налинувъ въ одну мѣть зѣ вѣйскомъ, прогнавъ розбѣйника и вызволивъ удову зѣ дочкою. Тымчасомъ молода дочка вже встигла познайомитись зѣ бакалавромъ и горяче закохалась въ нього. Теперь, якъ пришлось сповнити свою обѣцанку, вдова каеъ ся, що похопилась, и рекомендуе своѣй дочцѣ бакалавра не якъ жениха, а якъ брата. Молодѣи зѣ одчаю страждають, побивають ся, але потѣмъ потай вѣдъ матери находятъ способъ стрѣчатись и бачитись мѣжь собою. Нѣгде було дѣтись удовѣ, и вона въ кѣнець усього мусѣла згодитись на весѣля дочки зѣ бакалавромъ.

Въ Китаю багато е драмъ, переробляныхъ зѣ витайскихъ романѣвъ та повѣстей, якъ робить ся и въ насъ въ Европѣ.

Въ китайскихъ повѣстяхъ багато романтичнаго элемента, багато страшнаго, чарбвничого; усякѣ чуда, талисманы, убійники, лицарѣ та розббйники грають въ нихъ велику роль. Найпершій герой въ ихъ повѣстяхъ доконечне выставляеть ся хитрымъ, розумнымъ, але вечнымъ. Вбнѣ повиненъ выдержати испытъ на экзаменѣ въ Пекинѣ и написати экзаменный испытъ, чи звычайну старомодню хрѣю, якъ можна лѣпше. Безъ сього герой бувъ бы збавлений самыхъ сутьнихъ прикметъ романчнаго героя. Такъ въ повѣсти „Морскій ярмарокъ“ студентъ попадае на одинъ острбвъ, заселеный драконами. Драконы мали й своего царя. Студентъ спѣвае пѣсенѣ передъ царемъ и читае йому свою хрѣю. Цареви такъ сподобалась та хрѣя, що вбнѣ выдавъ за нього свою дочку. Въ романѣ „Шуй ху чжуанъ“ повно усякихъ чудъ та розббйникбвъ, але чимъ новѣйшѣ романы, тымъ менче въ нихъ чарбвничого элемента, тымъ ббльше вони реальнѣ. Въ самому лѣпшому и реальнѣйшому романѣ „Сонъ въ красному теремѣ“, що повивъ ся въ минувшому вѣку и написанный, якъ думаютъ, однимъ зъ князѣвъ, вадно ще засновокъ романтичный. Герой сього романа Бао-юй, гарный, розумный, але трохи вередливый, то не въ мѣру добрый, то лихій, веде свбй родовбдъ вбдъ того камѣня, котрый въ давню давнину, ще въ часѣ сотвореня свѣта, Нью-ва розтопила, щобъ залити дѣрка въ небесному горизонтѣ та полатати деякѣ прорѣхи на земли. Зъ камѣнчикомъ въ ротѣ, се-бѣ то зъ талисманомъ щастя, родивъ ся

Бао-юй, и якъ тѣльки вѣнь выкинувъ зъ рота сей камѣничекъ, залицяючись до красунѣ Лінъ, добра доля його покинула. Окромъ звичайныхъ повѣстей въ Китаю дуже багато историчныхъ романѣвъ, такъ що майже уся китайска исторія ажъ до міньской династїи стала сюжетомъ сихъ романѣвъ. Є въ Китаю й не дуже моральнї романы, якъ н. пр. „Троянда въ золотому кухлѣ“. Отъ коротенькїй змѣть сього романа: Разъ въ Шань-дунѣ заможнїй буржуа Сї-минь-цинъ вертавъ ся зъ веселои бесѣды до дому. На дорозѣ несподѣвано його вдарила по носѣ завѣса коло дверей одного дому. Вѣнь оглянувъ ся, дивить ся — стоить красуня Пань цзїнь-лянъ, жѣнка хлѣбопекаря. Вона не любить свого чоловіка пекаря и вже разъ пробувала заманити до себе його брата. Сї-минь-цинъ заховавъ ся въ красуню и хоче зъ нею познайомитись. Вѣнь знайшовъ собѣ помѣшницю, пѣдеупивъ. вѣв и намовивъ, щобъ вона запросила ихъ обоѣ разомъ до себе на обѣдъ. За обѣдомъ Сї-минь-цинъ неначе-бъ то незумысене пускає пѣдъ стѣлъ палички, котрыми вѣвъ страву, нахиляеть ся, щобъ ихъ дѣстати, и въ той часъ хапає малесенькї нѣжки красунѣ и давить ихъ. Красуня не спротивилась... Швидко пѣсля того все мѣсто вже знало про тї штучки, само по собѣ окромъ тѣльки самого чоловіка красунѣ. Уличнї хлопчиска вже спѣвають про сей скандалъ пѣсенѣ на улицяхъ и смѣють ся зъ мужа красунѣ. Мужъ, довѣдавшись про зраду свои жѣнки, йде до Сї-минь-циня, кидаетъ ся на нього, але Сї-минь-цинъ давъ йому такого

штотхана, що той швидко й богу душу вбдавав. Надъ мертвымъ вбдправляють похоронъ буддійскій ченць хошаны. Приходить невтшена удовиця. Ченць задивляють ся на неї, читають и перекручують слова, а одинъ молодой чернець, замѣсь того, щобъ выбивати прачемъ тактъ похоронной пѣснѣ по подушечцѣ, помыляєть ся и бѣе прачемъ по лысицѣ свого игумена. Сі-минь-ціневи удалось вбдкупитись вбдъ поліціи за смерть мужа и красуня Пань-цзінь-лянь стала його жѣнкою, у котрого перша жѣнка тодѣ вже вмерла, але була ще жава друга. Пбсла того Сі-минь-цінь мавъ ще два романы зъ красунями. Сі-минь-цінь розпочинає пбсла сього всего ще одну нову интрижку. Вбнъ закохавъ ся въ красуню Лі-пін-еръ, жѣнку свого приятеля, непросипленого цянюги. Тымчасомъ самъ Сі-минь-цінь попавъ пбдъ судъ. Дѣя дѣеть ся въ XII вѣцѣ нашои еры. Мандаринъ Цай-цзінь, до котрого часто ѣздивъ Сі-минь-цінь и дававъ йому хабарѣ, попавъ въ неласку ряду за свои зловжитки. Пбдъ судъ попавъ ся за хабарѣ и Сі-минь-цінь, а тымчасомъ поки вбнъ позывавъ ся, його коханка выйшла вже за мбжь за фармацевта. Сі-минь-цінь якось выкрутивъ ся вбдъ суда и зновъ почавъ приставати до красунѣ. Дбзнавшись, за кого выйшла за-мбжь його красуня, вбнъ наймає якихсь шарлатанбвъ и засылає ихъ до фармацевта. Шарлатаны чепляють ся до бѣдного фармацевта, кажутъ, що вони давнїй його знаомї, навѣть його приятель, що вбнъ позичавъ колись давно въ нихъ грошѣ, забувъ про тї довги

та й не вѣдавъ. Слово за словомъ, и фармацевтъ, розсердившись за таку наглу причепу, поповивъ ихъ. Вони потягли його въ судъ позыватись. Шарлатаны наставили въ судъ пѣдкупляныхъ свѣдѣвъ [що буває теперъ и въ насъ; — въ насъ звичайно пѣдкуплюють убогихъ жидѣвъ]. Судъ присудивъ фармацевтови заплатити довги, ще й выбити його бамбусовыми палицами по пятахъ. Його жѣнка теперъ и знати не хоче такого безчесного мужа и переходить безъ сороба до Сі-минь-ціня.. Въ кѣнець усього зъ Сі-минь-цінемъ трапилось те, що зъ прицомъ Мора въ романѣ Альфонса Доде „Набобъ“. Вѣдъ своихъ пригодъ кохання безъ перестанку вѣнъ пѣдупавъ на здоровлю. Одинъ хошанъ-чернець давъ йому пилюль, але якъ пилюль выйшли, то й самъ Сі-минь-цінь вѣддавъ богу душу... Сей романъ дуже нагадує то принца Мора у Альф. Доде, то звѣснѣй Ловеласовѣ походеньки та пригоды „Жиль-Блаза“ въ романѣ французского романѣста XVIII вѣку Ле сажя. Зъ сього романа мы бачимо, що Китайцѣ додумались и до реализма въ беллетристицѣ, та ще й самѣ, безъ сторонньої помочи. Є въ китайскѣй літературѣ навѣтъ порнографічні утворы, якъ н. пр. „Дорогоцѣне дзеркало“, змѣсту котрого не можна навѣтъ передавати. Багато китайскихъ повѣстей та романѣвъ переложено на европейскѣй мовы.

Выдѣлъ ліричної поезіи въ Китаю дуже широкій. Китайска література почала ся до Христового Рѣдва и протягуєть ся безъ перестанку до нашихъ часѣвъ; само по собѣ, що

китайской поэзии скупилась великая масса. Лирических поэтѣвъ въ Китаю цѣлѣи тысячѣ. Лиричнѣи окремиѣи творы поэтѣвъ звычайно бують невеличкѣи, коротенькѣи, рѣдко доходятъ до одной сторѣнки листка книжного. Ё въ китайскѣи литературѣи ѣи поемы [фу]; вони писанѣи зѣ де-бѣольшого безѣ рифмы, по нашому — бѣлыми вѣршами. Одною зѣ першихъ поемъ сѣього ряду вважають ся поема Бань-гу „Двѣ столицѣи“ [Лян ду-фу]. Въ неи описується змаганя двоухъ Китайцѣвъ про те, котра столиця лучча: чи стара, захѣдня, чи нова, сѣхѣдня. Кожный зѣ нихъ выставляе переважнѣость своєї столицѣи: вѣи мѣсцевѣость, вѣи вырѣобы, выгоду мѣсцевѣости для обороны цѣлого краю. Ся поема мае характеръ дидактичнѣи и описуючѣи. Ё навѣтъ одна поема, въ котрѣи описано зруйнуваня богдыханского дворца въ околицяхъ Пекѣина англо-французскимъ вѣйскомъ за Наполеона III. Въ деякихъ поемахъ описують ся принесеня жертвъ, хлѣборѣбство, вловы, вандрѣвки, дворцѣи, рѣчки, океаны и т. д. Китайскѣи поемы — та-жь сама лирика, тѣльки доконечне написана зѣ переднымъ прозаичнымъ словомъ. Мѣжь поетами ё навѣтъ одинъ императоръ минувшого вѣку, Цянь-дунъ; въ своѣи поемѣи вѣнъ описавъ столицю Манчжурѣи Мукденъ. Але мѣжь китайскими поетами нема высокихъ талантѣвъ, навѣтъ нема такого, якъ перекѣи Гафизъ. Въ Китаю за першу прикмету поетичныхъ утворѣвъ вважають ся звѣсный стиль, тѣльки не по правилахъ Цицероновѣи красномовности та риторикѣи Буало, а по своихъ споконвѣчныхъ риторичныхъ

формахъ. Тымъ то въ Китаю за поетичні утворы вважають ся усякі добре написані богдиханскі указы, урядницкі доклады, дипломы, адресы, листы, промовы надъ помершими, проповѣди въ храмахъ и т. д. Сі усь утворы, вкупѣ зъ вѣршами, усь чисто, навѣтъ найдрбнѣйші, збрані до-купы и складають превеликі томы. Зъ вытягѣвъ зъ нихъ потѣмъ складались христоматіи, такі якъ и въ Европѣ. Перша тава христоматія складена въ VI. вѣку пѣсля Христ. Рѣдза наслѣднымъ принцомъ Чжао-мінъ тай-цзи. Сі збрники такі великі, що на прикладъ христоматія, складена за династіи Танъ и Удай вѣдъ 620 до 670 р. пѣсля Христ. Рѣдза мѣстить ся въ 50 томахъ. Христоматія вѣдъ 1744 р. до 1810 р. мѣстить ся въ 16 томахъ та 96 книжкахъ.

Останними мѣжь елементами культуры, зъ котрыхъ складаеть ся культурный типъ націи, є наука въ самому широкому розумѣню, а потѣмъ критика. Въ Китаю розвилась наука доволѣ широко, але трохи однобѣчно. По силѣ творчости духа, по високости змѣсту китайска література не може стати рядомъ зъ давными класичными літературами Греціи та Рима, — каже д. Васильевъ, котрый проживъ десять рокѣвъ въ Китаю и основно вывчивъ и знає китайску літературу, — але, каже вѣнъ, вона перевышувє ихъ обсягомъ и усяковостью зацепляныхъ въ неи сюжетѣвъ. Те-жь саме можна сказати, прирѣвнюючи вѣ до літературъ мусулманского свѣта або середньо-вѣкового періоду усѣхъ захѣдныхъ европейскихъ народѣвъ. Тѣльки въ порѣвнаню

въ до одной найновѣйшой літературы, въ котрой науцѣ та критицѣ дано таке шановне мѣсце, китайску літературу прийдеть ся поставити въ одинъ рядъ зъ літературами стародавнього укладу, бо вона въ головныхъ начеркахъ выявляє въ собѣ тѣльки розвитокъ тыхъ элементѣвъ, котры мы бачимо ще до начатку нашої еры. Не можна сумнѣватись, що въ недалекѣй будучинѣ китайска література збагатить ся й поновить ся въ хвиляхъ европейской мысли, европейского знаня и духу.*)

И справдѣ наукова література въ Китаю дуже широка на обсягъ, хочъ и не глубока на змѣстѣ. Исторична література розвилась безъ мѣры въ ширину. Масса историчныхъ науковыхъ творѣвъ може мати своимъ обсягомъ переважнѣсть навѣтъ надъ историчными творами та выслѣдами нѣмецкихъ историкѣвъ, котры въ жарть у насъ звутъ ся „чудовыми“. Въ Китаю прийдеть ся ихъ назвати десятичудовыми та й сього буде ще мало. Нѣ одна наука въ Китаю не розвилась такъ широко, якъ исторія. Китай живѣ историчнымъ життямъ, якъ пишуть лѣтописи, 4000 рокѣвъ. Историчнѣ офіціалнѣ записи почали ся при дворахъ богдыханѣвъ та князѣвъ дуже давно, и до нашихъ часѣвъ скупила ся сього историчного матеріялу сила, по правдѣ сказати, вражающа.

Першу историчну книгу, або лѣпше лѣтопись Китая, написавъ Конфуцій. Вона зветь ся

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша. В. III., ст. 426.

„Чунь-цю“ и була написана гієрогліфами на дощечках на 2 фути довжини. Конфуцій починає їв зь найдавнішых часовъ, зь исторіи удѣла Лу, де вбнъ збиравъ дворові записи, а потѣмъ збиравъ лѣтописи й инчихъ удѣловъ и звѣвъ ихъ до-купы въ однѣй книзѣ. „Чунь-цю“, перша лѣтопись Китая, якъ пишуть, трохи суховата, бѣльше перелѣвка царѣвъ та историчныхъ подѣй. Протягомъ книги „Чунь-цю“ в дальша исторія Китая „Шу-цзінъ“, такъ само написана Конфуціємъ, якъ думають китайскі вчені. Се вже исторія Китая вѣдъ давныхъ царѣвъ, Яо й Шуня, котрі вважають ся въ Китаю за святихъ. Окромъ историчныхъ осббъ та подѣй зь додачею усякихъ легендарныхъ исторій, властивыхъ давнимъ лѣтописямъ, въ сѣй исторіи вписані політичні статѣв и навѣтъ моральні навчаючі трактаты. Сі двѣ историчні книги, вкупѣ зь „Ши-цзінъ“ та „Чунь-юй“, та зь катехизисомъ Конфуція „Да-сѣо“, положені въ основу китайской просвѣты и китайского свѣтогляду, котре звичайно зветь ся въ насъ конфуціянствомъ. Пѣсля сихъ утворѣвъ зъявивъ ся въ Китаю и свѣй Геродотъ: то бувъ Си-ма-цзянь, котрый вважасть ся въ Китаю за першого историка, за батька китайской исторіи. Його исторія зветь ся „Ши-цзї“. Але зь нашого европейского погляду исторія Си-ма-цзяня, дуже цѣкава сама по собѣ, ще не може назватись прагматичною исторією: на неї можна вважати бѣльше якъ на исторію вкупѣ зь збѣрниками трактатѣвъ про китайску культуру. На першому мѣсци въ неї вписані біо-

графін імператорѡвъ вѡдъ 140 року до Христ. Рѡзда. потѡмъ идуть генеалогічнѡй й хронологічнѡй таблицѡ, потѡмъ наступають выдѡлы про музику, мѡру, годовѡй змѡны, жертвы, податѡ, монету; за сѡмъ идуть исторіи значныхъ княжихъ фамілій, Конфуція, біографіи вельможъ, високихъ урядникѡвъ, філософѡвъ, приводцѡвъ вѡйска, и т. д. Исторія Си-ма-цяня є офіціална исторія Китая. Пѡсля Си-ма-цяня офіціалну исторію хиньскои династіи писавъ Бань-гу такимъ самымъ методомъ. Кожна династія богдыханѡвъ мала свого двѡрского исторіографа, кожна династія має свою исторію. Усѡхъ династій було 19 и про кожду написана офіціална исторія. Сѡхъ офіціалныхъ исторій 24 и вони складають ся зъ 100 томѡвъ и зъ 800 книжокъ. Сѡй офіціалнѡй исторіи лягли вѡ основу трѡохъ енциклопедій, складеныхъ по приказу богдыханѡвъ. Теперѡшня пануюча вѡ Китаю династія завела „вченѡй комітетъ“, котрый вѡ 1767 роцѡ зложивъ протягъ сѡхъ трѡохъ енциклопедій до кѡнця пануваня міньскои династіи. Сей самый комітетъ выдавъ три енциклопедіи теперѡшньои династіи. Сѡй усѡ енциклопедіи складають ся зъ 124 томѡвъ вѡ 872 книжкахъ!

Окрѡмъ сѡхъ здоровенныхъ историчныхъ праць є ще й историчнѡй коментарѡ на давнѡй лѡтописи. Цзо-цю-мінъ написавъ коментарѡ на Конфуцієву лѡтопись „Чуань-цю“. Вѡ XI. вѡвѡку нашої єры вченѡй Сяма-гуанъ провѡвъ далѡ його працю, написавши исторію зъ коментарями, починаючи вѡдъ 400 року до Христ. Рѡзда и довѡвши ѡвѡ до 959 року. На сѡй пра-

ць зробили ще приставки вчений Чжу-цзи й инчі, мінський вчений Чень-жень-сі давъ симъ працямъ останню редакцію. На підставѣ сихъ историчныхъ праць зъ деякими выясненіями, вчений Тунъ цзянь-ганъ-му-Майля написавъ свою исторію Китая въ 12 томахъ, котрою найббльше користують ся европейскій вчені для вывчення исторіи Китая. Окрѣмъ того є ще компілятивнї исторіи декотрыхъ династій, зведенї зъ лѣтописей та офіціальныхъ исторій, якъ н. пр. книга „Гші“, складена вченимъ Ма-су; є вкороченї исторіи, якъ н. пр. вкорочена исторія зроблена за приказомъ богдыхана Цзянь-луна. Само по собѣ, що историчнї праць китайскихъ вчевыхъ ббльше фактичнї або компілятивнї, не освѣченї філософскими поглядами, не перевѣренї критично. Про всесвѣтню исторію китайскї вчені нѣчого не знають и не старають ся познайомитись зъ нею. Вони вучують тѣльки исторію Китая.

По инчихъ наукахъ въ Китаю видано такъ само багато науковихъ праць. Географія Китая стоить на рѣвнѣ зъ географією европейскихъ націй. Ще въ давныхъ исторіяхъ є цѣлї географічнї видѣлы, але систематичнї курсы географіи появились за танскою династію. Вчений Лі-цзі пу выдавъ обписаня провінцій та мѣсть вѣдъ 806 до 820 року въ 40 томахъ. Потѣмъ вже йдуть географіи, складенї при поступаючихъ династіяхъ. Географіи за теперѣшню династію було вже кѣлька редакцій, начинаючи вѣдъ 1764 року. Є въ Китаю й географічнї атласы. Такъ на пр. є атласъ чжилійскои провінціи выданный въ 1753

роць, на котрому вписані всѣ незначні навѣть села й мѣсяця: 39.687 великихъ та малыхъ сѣлъ. Є ще атласъ гбрскихъ провинцій, а то й самыхъ рѣкъ та гбръ. Выдана за миньской династія географія 12 томѣвъ та географія стратегічна Цзюнь-го-лі-бінь такій взорцевій, якихъ можна-бъ бажати и для нашої отчини, — каже д. Васильевъ. Такимъ способомъ, маючи дуже давній географіи, китайскій вчені можуть мати исторію географіи Китая. Окрѣмъ того є багато въ китайскій літературѣ вандрѣвокъ по Китаю, Тибетъ, Индія та Туркестанъ. Є ще въ Китаю література буддійска. Зъ санскритского языка буддійскихъ книгъ переложено на китайскій языкъ 1476 книгъ, а въ вѣнци минушого вѣка китайскій рядъ звелѣвъ напечатати збѣрникъ книгъ даоськихъ, утворѣвъ тієи партіи філософѣвъ, котрі держать ся найдавиѣйшого національного вченя Лао-цзи, и не йдуть за конфуціянствомъ. Є й китайска старовѣрска література.

По части законодавства китайска література перевысшує своимъ обсягомъ схожі літературы усѣхъ народѣвъ, — каже д. Васильевъ. Окрѣмъ выдана здоровыхъ збѣрникѣвъ указѣвъ богдыханѣвъ та докладѣвъ высчихъ урядникѣвъ, є въ Китаю й нарѣзні юридичні трактаты и збѣрники законѣвъ усякихъ династій; є массивный „Повный Збѣрникъ законѣвъ“ Китая.

Китайцѣ люблять древности та археологію. Обписуваня древностей, антикварій начало ся давно. За теперѣшньою династію выдано роскошне выдана копіи въ малюнкахъ зъ рѣ-

чей, знаходячихъ ся въ дворци богдыхана и въ його кабинетъ, „Сі-цінь“: се два здорові фоліанти зъ пышными малюнками. Є ще багате виданя въ малюнкахъ богдыхана Кан-сі въ 500 томахъ по 10 книжокъ въ кожному томѣ, котре тѣльки недавно першій разъ въ Европѣ придбавъ собѣ Лондонъ. Одинъ видѣль натуральной исторіи складаєть ся зъ 16 томбвѣ, де на кожному листѣ намальована окремна рослина. Въ одному кабинетѣ Кан-сі такъ багато цѣкавыхъ антикварскихъ рѣчей, що вони самі безъ малюнкѣвъ дали матеріялу на 6 великихъ томбвѣ. Є ще й спеціальній виданя, присвяченій копіямъ и обписамъ давныхъ надписѣвъ на камѣняхъ надъ могилами значныхъ осѣбѣ, похованыхъ въ храмахъ. Є въ Китаю й натуральна исторія зъ роскошными малюнками усѣхъ рости въ Китаю, ще навѣтъ и зъ вѣршами до кожной рослины. Є багато книжокъ про сѣльске господарство, про медицину; є навѣтъ література стратегічна.

Въ Китаю є й критична література. Критичный переглядъ и потягъ до выправленя вкинувшихъ ся помылокъ въ класичныхъ китайскихъ книгахъ почавъ ся ще въ 51 роцѣ пѣсля Христ. Р., коли императоръ Сюань-ді збравъ вченихъ въ залѣ Ши-цзюй-ге для сього дѣла, а въ 79 роцѣ пѣсля Христ. Р. за императора Чжань-ді бувъ такій самый зѣздъ вченихъ въ дворци и розсуджувавъ про деякі противословы та несхожости въ класичныхъ книгахъ, а вчений Бань-гу записавъ выслѣды вченихъ въ своій книзѣ Боху-тун-

инъ. Пóсля того появляло ся багато вченихъ розправъ, н. пр. Ин-шао выдавъ книгу „Дзеркало моралѣ“, Лю-шао написавъ книгу „Про людскій здатности“, Уц-зянъ написавъ выслѣды про географію, поезію, музику, про духóвъ чи геніівъ, Юань-вень выдавъ выслѣдъ про класичнїй книги, про исторію, астрономію, шкóльну науку чи педагогію, про буддизмъ, про даосизмъ и т. д. Вчені Китайцѣ пóдвели пóдъ критику й свои святїй книги Конфуція; деякїй стоять за автентичнóсть сихъ книгъ, деякїй зрѣкають належнóсть ихъ до Конфуція и визнають його тóльки за збирача давнїйшихъ творбóвъ, а не за справдешнього утворника ихъ усѣхъ. Словомъ сказати, літературне дѣло въ Китаю йде такою стежкою, якъ и въ Европѣ, тóльки ничою ходою, тихою, нехапною, порушливою помаленьку, въ напрямку поступовому, але зовсѣмъ не въ радикальному.

Просвѣта въ Китаю стоить непогано. Шкóль багато, письменнóсть широко розпо-всюднена. Въ Пекинъ въ три роки разъ на-взджає 15.000 бакалаврбóвъ, щобъ держати испитъ доспѣлости. Процентъ, якъ бачимо, великій! Ся испиты роблять ся такъ само, якъ и въ Европѣ, але трохи строжше: бакалаврбóвъ збирають усѣхъ въ двóрь, розпечатують тему, оповѣщають ихъ, и потóмъ, сѣбóльки ихъ збереть ся, усѣхъ розсаджують въ окремиї келїи и тамъ вони пащуть одвѣтъ. Вони повиннїй написати не бóльше, якъ нашу старосвѣтску шкóльну хрѣю на теми зъ класич-ныхъ китайскихъ книгъ. Въ сѣй хрѣи повинно бути не бóльше якъ вóдъ 500 до 700 слóвъ,

бо въ Китаю латинска риторичность вважається за недостачу, а короткість и згорнутість въ висловѣ вважається за достойність. Якъ бачимо, й тутъ є само-стѣйність въ самому стилѣ: не Цицеронъ, не риторика Буало служитъ взорцями, а якась своя, самостѣйна риторика. На экзаменѣ обовязково знати треба усѣ чотири книги Конфуція ще й пять класикѣвъ майже на память, а се трохи не все одно, що знати трохи не на память вѣдъ дошки до дошки усю Біблію. Тымъ то багатѣ Китайцѣвъ не выдержувє испытѣ и многѣ бакалавры вчать ся до старости и тѣльки на старости лѣтъ выдержують испытѣ. Зъ 15.000 бакалавровѣвъ тѣльки одинъ дѣстає найвысчій ступѣнь чжуан-юаня; його хрѣя читаєть ся скрѣзь, якъ геніяльнѣй у-твѣръ. Бакалавры, котрѣ готують ся на испытѣ, мають свого окремого бога; йому мо-лять ся передѣ испытѣми, ставлять передѣ нимъ приносинѣ — свяченѣ дощечки.

Такъ то виробивъ ся культурнѣй само-стѣйнѣй китайскѣй типъ на далекому сходѣ Азіи, безъ жадного чужого впливу. Китайцѣвъ виробили культуру въ цѣлѣй вѣ сукупности самѣй зъ себе, зъ свого расового духу, расової вдачѣ: тутъ все добуто, зъ себе, высотано зъ своєї вдачѣ, якъ павукъ сотає зъ себе паву-тину. Китайска культура заснована на нату-ралистичному пантеизмѣ, найбѣльше погоджа-ючому для всебѣчьного розвитку людского ду-ху, не пригнобляючому деякихъ сторѣнь людско-го духу и даючому повну свободу й простѣръ для такого розвитку. Рѣзкій вѣдмѣннѣй характеръ

китайства в об'єктивізмъ, а не суб'єктивізмъ, якій мы примѣчаємо въ давньому єврействѣ, або въ візантійствѣ та мусулманствѣ, де уся культура виникла зъ чистого суб'єктивного джерела и підводилась підъ принципъ высочей сущости. Сей об'єктивізмъ въ релігійи и въ усѣй культурѣ направивъ китайську культуру до природи й людини, направивъ на правдиву стежку культурного руху й культурного розвитку, яку мы примѣчаємо въ стародавніхъ Грекахъ. Китайська релігійа не відвертала сього розвитку відъ людини й натуры, а привертала до нихъ, та, на жаль, дякуючи може расовій вдачі Китайцівъ та ихъ природженимъ здатностямъ, вони не виявили въ своїй культурѣ усѣхъ скарбівъ людского духу, усѣхъ природженихъ здатностей людской душѣ. Є пропусты, та ще й самі важливі, самі сутні въ розвитку ихъ культурного типа. Китайці не напали на слѣдъ дошукування й вислѣдівъ самихъ законівъ людского розуму та натуры, а черезъ те въ нихъ недостачає правдивой філософійи розуму, висчихъ поглядівъ и, само по собѣ, недостачає здорової критикѣ. Ихъ мысль не достала собѣ крыль для високого лету та орлиного шуганя, а бльше примѣчаємо въ неї тихій линѣ пташиний. Замѣсьць філософійи розуму, мы бачимо въ Китаю філософію мораль, дякуючи великій практичности расы. Въ Китаю бувъ свій Геродотъ, бувъ Пліній, бувъ Несторъ, й Титъ Лівій, та не було Платона, а що важливіше, не було Арістотеля та Зенона, не було й Пітагора, Архімеда та Евкліда, що поклали засновокъ математич-

ныхъ наукъ, давшихъ для культуры сучасной Европы великій здобутки. Китайцѣ показали взагалѣ нездатность и до математическихъ наукъ. Въ вичихъ наукахъ, въ поезіи мы не бачимо високого лету геніевъ, а скрѣзь примѣчаемо якусь середину, помѣрность. Китайцѣ не утворили високой драмы, трагедіи, комедіи, не утворили високихъ епічныхъ поемъ. Пое-тична література й беллетристика розвивається въ нихъ и йде ббльше стежкой инстинкта, нѣжь розуму, хочь доходить часомъ до правдивого реалізма на-помацѣи, несвѣдомо, безъ попереднього освѣтку черезъ законы розумнои эстетики, безъ попередньої системы, безъ напрямку. Обективізмъ въ релігії та въ свѣтоглядѣ поставивъ мысль въ Китайцѣвъ въ простому напрямку не до неба, а до землѣ, до натуры, наблизивъ їѣ геть-то до землѣ, але черезъ недостачу філософской мысли вони не силкувались постерегати суття сїви натуры, не потягувались до наукового выслѣду їѣ появкѣвъ, до наукового ихъ аналізу. Черезъ те й не розвила ся въ нихъ нѣ физика, нѣ медицина. Маючи зъ-роду слабке естетичне чуття, Китайцѣ, якъ по натурѣ дуже практичный та хозяйновитый народъ, поставили себе до натуры, тбльки якъ помагачѣвъ Небу чи Дао въ творчости й пбддержаню й выкоханю плодючон силы натуры, просто сказати — поставили себе якъ експлуататорѣвъ натуры, якъ господарѣвъ. И справдѣ хлѣборобство въ Китаю стоитъ високо, и може навѣть має переважность надъ хлѣборобствомъ въ Европѣ. Шовковництво, садовництво, выробы зъ фарфору, теслярство

піднесені дуже високо. За те-жъ черезъ недостачу природженого естетичного чуття Китайцѣ не показали ся якъ наслѣдувачѣ природи, пѣдроблювачѣ пѣдѣ вѣ красній появки, не показали ся, якъ художній утворники, якими показали себе Ёллины. Тымъ то артистичнѣсть та художнѣсть не пѣднесла ся високо вѣ Китаю, навѣть чеврѣ на початковихъ ступѣняхъ: вѣ Китаю не розвились скульптура, мальовництво, музика, не розвилась вѣ пышныхъ красныхъ формахъ навѣть архитектура. Китайскій идоли грубои великои роботы; вѣ мальовництвѣ Китайцѣвъ мы бачимо тѣльки ескізу роботу вѣ ясныхъ рѣзкихъ фарбахъ безъ розумѣня законѣвъ перспективы. Китайска музика груба, невыдержна для европейского слуху.

А все таки китайска культура є справдешня культура, ще й до того давня й самостѣйна, и стоить вона взагалѣ не низько, розповсюднилась зѣ Китая вѣ Корею, Японію та всхѣдню Индію, вѣ Аннамъ, Сіямъ. При бѣльшѣй знайомости зѣ европейскою культурою вона тѣльки сповнить свои пропусы та прорѣхи и швидко порушить ся впередѣ, якъ порушилась впередѣ Японія, де минувшого року вже выдавалось 2000 газетъ та журнальцѣвъ, тодѣ якъ вѣ Россіи ихъ выдавалось торѣкъ усього-на-всього 800, тѣльки вѣ-двоє бѣльше, якъ вѣ маленькѣй Бельгії та Голландіи, де ихъ вышло по 400 за рѣкъ! Мы не примѣчаемо вольного руху мысли вѣ Китаю, потягу до свободы політичної, розумовои, але треба зауважити, що суспѣльне житя вѣ Китаю

підъ впливомъ релігій та такої вольної й сміливої морально-соціальної філософії, якъ філософія Мен-цзи, склалося примітивно, але такъ оригінально, що при великій нѣбѣ урядової деспотії й абсолютному монархізмѣ въ Китаю тутъ же рядочкомъ йде въ школахъ та суспільному життю філософія трохи не радикальна. „Нѣгде нема такої гуманности якъ въ Китаю“ — каже д. Васильевъ — „нѣгде въ самихъ демократичныхъ державахъ не піднімається такъ різко й безкарно голосъ правды; нѣгде низчі не користують ся такою свободою брати частку въ розмовахъ та дѣлахъ вышого. Низчі є все-таки членъ сѣмьї. Слуга не має права выказувати, доносити на свого хозяина, хозяинъ вѣдповѣдає за слугу, якъ за жѣнку й за сына.“*) Се тымъ, що въ моралі й въ школь зъ давньої давнини положені въ засновку вольної погляды. Въ Китаю життя сковане церемоніями, але якъ полѣчити й нашій усѣ церемоніи й при службѣ Божій, й усякій придворній церемоніи, то й сихъ выйде може 3.000, коли не бѣльше, а поклоны въ Китаю — то не знакъ приниженя особости, а проста національна традиція й правила звичайности. Форма державности въ Китаю виробилась зъ давныхъ-давенъ, якъ абсолютно монархічна, але вона має сутѣнокъ патріархально-фамільный. Богдиханъ вважається якъ батько народа: вѣнъ выдає свои указы якъ батькѣвскій навченя на взорець нашого „Поуче-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша В. IV., ст. 499.

нія Владимира Мономаха“ своїмъ дѣтямъ. Мораль Конфуція та Мен-цзи обовязкова и для народа, и для уряду и для самого богдыхана. Императоръ Тай-цзунъ [живъ вѣдъ 627 до 649 р. пѣсля Христ. Р.] написавъ книгу „Правила для державця“ для свого наслѣдника. Такъ само императоръ теперѣшньої династїи Кан-сі написавъ 16 правилъ для богдыхана. Всѣмъ повѣтовымъ начальникамъ приказано 1-го и 15-ого числа кожного мѣсяця читати й розтолковувати сей утвѣръ для народа. Въ Китаю и справдѣ усе оригінально! Въ Китаю деспотизмъ впомѣрнюєть ся на своїй спосбѣ наче конституцію: се-бѣ то традицію майже релігійною та поглядами, вынесеними зъ школы й катехизиса „Да сьо“, поглядами захищаючими право особости и впомѣрнюючими урядовый деспотизмъ. И не диво, що въ Китаю при настановленю губернаторомъ яко-го-небудь урядника зъ недоброю репутацію городяне мають право выйти такому губернаторови на зустрѣчь за мѣсто при його вѣзздѣ и не прийняти його до себе, и не пустити на мѣсце. Вѣдповѣдальности й кары за се нема нѣякои, бо такъ вчить ще въ школѣ давня традиційна, ще й офіціяльна книга моралѣ Мен-цзи. И справдѣ, въ Китаю оригінальна и вповнѣ самостѣйна культура!

Женщина въ Китаю не замкнута въ гаремѣ, не закрыває виду чадрую, якъ поводити ся въ магометанѣ. Якъ бачимо зъ выписаного нами змѣсту одного романа, женщина въ Китаю має волю, а часомъ и надто багато вольности, якъ и европейска женщина. Сѣмья въ Китаю склала ся зновъ по своему, на своїй

ладѣ. Въ Китаю пануюча форма сѣмьѣ — од-
ножѣнство, але коли жѣнка буває стара або
слабовита, то чоловікъ ще за вѣ живота, за
вѣ дозволомъ, має право взяти другу жѣнку
и дѣти вѣдѣ неї вважають ся, якъ законнѣ.
Жѣнка й дѣти не рабы чоловіка, але буває,
що батько черезъ велику бѣднѣсть продає сво-
ихъ дѣтей. Звычайѣ й норovy въ Китаю зновѣ
инчѣ, якъ въ Европѣ, тутъ усе шиворѣтъ-на-
выворѣтъ, все самостѣйно й оригінально. Кож-
ному чоловікови дають ся трое йменнѣвъ :
якъ вѣнѣ родитъ ся, якъ женитъ ся, и якъ
помирає. Кары закона страшнѣ й жорстокѣ,
якѣ въ насѣ були въ середнѣ вѣки, и разомъ
зъ тымъ переступникъ має право найняти я-
кого убогого й сѣмьянистого чоловіка, щобъ
йому стяли сокирою голову замѣсць переступ-
ника. Въ великому горю Китайцѣ самѣ собѣ
розпорюють животы, або выносять лѣжку на
майданѣ, лягають на нього, а родичѣ закида-
ють йому петлю на шию и зъ двохъ бокѣвъ
цупрякують за кѣнцѣ вѣрвовки, доки задушать
його. Закона Мойсеевого про вживаня мяса
животинѣ чистыхъ зъ нероздвоеными копыта-
ми й ремигаючими въ Китаю, й слыхомъ не
слыхати. Тамъ ѣдять и конячину, й собачину,
й кошачину, ѣдять пацюкѣвъ [щурѣвъ] и че-
репахѣ, и гадюкѣ, и морскихъ червякѣвъ и у-
сяку всячину. Обѣдѣ починають зъ десерта,
зъ фруктѣвъ, зъ конфектѣвъ, супъ варять зъ
мяса й рыбы, перетертыхъ и змѣшаныхъ до-
купы. За запроханный обѣдѣ гостѣ оддарову-
ють волы, коровы, конѣ, вѣвцѣ, а зубожѣлѣ
панки сымъ часто користують ся, щобъ по-

правити свои ресурсы. Словомъ сказати, якъ спѣвають въ нашихъ пѣсняхъ: „Усе тута не по-нашому, усе тута та по-вашому“.

„Не по нашому“, не такъ, якъ въ Росіи, становить себе китайскій праворядъ и до инчихъ національностей, котрыхъ въ Китаю, окрѣмъ Манчжурѣвъ, набереть ся коло границѣ Тибета до 12 миліонѣвъ. Законы й императорскіе приказы офіціально переложують на манчжурскій языкъ. Про національну нетерплячѣсть въ Китаю нѣчого не чути. На манчжурскій языкъ, по приказу праворяду, переложеніе буддійскіе книги.

Оттаку культуру мы визнаемо за оригінальну, самостѣйну й самобутню. Чи має хочъ трошечки такого характеру оригінальности й самостѣйности велико-рускій нѣбы историчный культурный типъ, про котрый такъ люблять говорити велико-рускіе письменники и самъ д. Пыпинъ? Чи высотавъ вѣнъ самъ зъ себе, зъ своєї расовой натуре усею скѣлькѣсть та прикметнѣсть сутньихъ складовыхъ элементѣвъ кожного звѣненого въ исторіи національного культурного типа? Мы думаемо, що нѣ. Та се дѣло ясно видно кожному чоловікови, хочъ трохи просвѣченому, хочъ трохи тямущому въ науцѣ, — окрѣмъ хіба самыхъ велико-рускихъ давнѣйшихъ славянофілѣвъ та ихъ теперѣшнихъ наслѣдвачѣвъ консерваторѣвъ.

